

А 2016

4866к

БЕЙБИТ ҚОЙШЫБАЕВ

**ТҮНЕКТЕН
ОРАЛҒАН
ЕСІМДЕР**

I

БЕЙБІТ ҚОЙШЫБАЕВ

**ТҮНЕКТЕН
ОРАЛҒАН
ЕСІМДЕР**

Тұлға және тарих

I

ТӨРТ КҮЛІК

**Алматы
2016**

ӘОЖ 94 (574),
КБЖ 63.3 (5 қаз)
Қ 60,

Қ 60 Қойшыбаев Б.
Түнектен оралған есімдер: тұлға және тарих. – Алматы:
«Рух БГ» баспасы, 2016.
ISBN 978-601-80519-4-4
1-кітап. – Төрт күлік. – 240 бет + 4 жапсырма бет.
ISBN 978-601-80519-5-1

Жазушы Бейбіт Қойшыбаев өткен ғасырдың 80-ші жылдарының ортасында билік басындағы коммунистік партияның жариялылық және қайта құру саясаты өріс алған шақтан бастап тарихтағы «ақтандақтар» жайында қалам тербей бастаған болатын. Осы ретте ол саяси жазаға ұшыраған тарихи тұлғалар тағдырын зерттеп, жаңғыртуға ерекше көңіл бөлді. Зерттеулерін тереңдете келе, жекелеген қайраткерлер жайында дербес кітаптар шығарды. Қаламгердің Әлихан Бөкейханов, Бакытжан Қаратаев, Мұстафа Шоқаев, Жанша Досмұхамедов, Ахмет Байтұрсынов, Нәзір Төрекұлов, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Темірбек Жүргенов сынды ондаған тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі жайында әр жылдары жазған жұмыстары 4 кітапқа жүйеленіп, тұлғалармен түзілген тарих іспеттенген «Түнектен оралған есімдер» топтамасына жинақталып беріліп отыр. Жинақтың «Төрт күлік» атты алғашқы кітабы қолдарыңызда.

Алаш қозғалысының 100 жылдығына, Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдығына, тәуелсіздіктің 25 жылдығына орай барша азаттық күрескерлерінің аруақтарына арналып шығарылып отырған бұл кітап Отан тарихымен әуестенетіндерге, зерттеушілерге, студенттерге, оқушыларға, қалың көпшілікке арналған.

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5 қаз)

ISBN 978-601-80519-5-1 (1-кітап)
ISBN 978-601-80519-4-4

© Қойшыбаев Б., 2016
© «Рух БГ» баспасы, 2016

Оқырманға

Билеуші коммунистік партия елімізде жариялылық туын көтергеннен, қайта құру саясаты өріс алғаннан бастап, көптен көңілде жүрген тарихтағы «ақтаңдақтарды» нысаналы түрде қарастыруға кіріскен едім. Саяси жазаға ұшыраған тарихи тұлғалар тағдырын алғашқы зерттеушілер қатарында қарастырып, уақыт шаңынан аршуға, көмескі тартқан кезең бұрмалауларын айқындауға, ұмыттырылған есімдерді жаңғыртуға ерекше көңіл бөлген болатынмын. Зерттеулерімді тереңдете келе, жекелеген қайраткерлер жайында дербес кітаптар шығардым, «Алаш жолы» атты рисәлә жазылды, ұлттық қозғалыс жайындағы үлкен жобамды жалғастырудамын...

Сол жобаға барар жолда Әлихан Бөкейханов, Бакытжан Қаратаев, Мұстафа Шоқаев, Жанша Досмұхамедов, Ахмет Байтұрсынов, Нәзір Төреқұлов, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Темірбек Жүргенов сынды ондаған тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі жайында әр жылдары зерттеу мақалалар жазуға, түрлі сауалдарға жауап беруге тура келген еді. Соларды алдағы мерейлі даталарға – Алаш қозғалысының 100 жылдығына, Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдығына, мемлекеттік тәуелсіздігіміздің 25 жылдығына орай, барлық азаттық күрескерлерінің аруақтарына арнап, 4 кітапқа жүйелеп жинақталған, тұлғалармен түзілген тарих іспеттенген топтаманы «Түнектен оралған есімдер» деген ортақ тақырыппен оқырманға ұсынуды қош көрдім.

Ресей патшалығының темір құрсауынан босаған шақта Қазақтың өз жолын іздеу үдерісіне небір тұлғалар атсалысқан. Бұлардың шоғыры қомақты және баршасы да құрметке лайық. Бостандық үшін басын берген азаматтар арасындағы ерекше күрескерлер ретінде, тең дәрежелілер ішіндегі біріншілер ретінде, мен бірқатарына арнайы тоқталдым, тағы бірқатары, солармен үзеңгілес болғандықтан да, зерттеулерімде бірге қарастырылды.

Бір тақырыппен топтастырылған жинақтың алғашқы кітабы – «Төрт күлік», келесісі – «Іргетас», үшінші кітабы – «Үш пері», төртіншісі – «Қабырға» деп аталады. Мұндағы жұмыстар отыз шақты жыл ішінде дүниеге келген екен, тиісінше, әр уақыттағы түсінік, сөз қолданысы сол калпы қалдырылды. Әділет үшін танымның даму барысын да білген жөн.

Кітаптағы мағлұматтар оқырман кәдесіне асар деген үмітпен,

Автор.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН

Әлихан Бөкейханов ♦ Өмірлік серт ♦ Ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшысы ♦ Алты алаштың ардағы неден жаза басты? ♦ Мерейтой қарсаңында ♦ Қазақ ұлттық мемлекетінің тұңғыш басшысы

1. Әлихан Бөкейханов

Қазіргі революциялық қайта құру процесі ең алдымен ой-санамызға азаттық әперді. Соның арқасында өткен тарихымызға, еліміз өткен қиын-қыстау белестерге сын көзбен қарай бастадық. Сталиндік бұрмалаулар жылдарында талай азаматтың жазықсыз жазаланғанын білдік. Жеке басқа табыну кезеңінде репрессияға ұшыраған көптеген қайраткерлердің адал есімдерінің араға жарты ғасыр салып қалпына келтірілгеніне куә болып келеміз.

Жақында, қайта құрудың нұрлы шуағы арқасында, сталинизм құрбандарының – оларды репрессиялау тәсілімен ел санасынан біржолата өшіріп, ұмыттыруды көздейтін қараңғылық түнегінен жарыққа шығарылған қаралы тізімі тағы бір есіммен толықты. «Халық жауы» қатарында мәңгі калдырылғандай есептелетін Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов СССР Жоғарғы сотының 1989 жылғы майда өткен пленумында ақталды. Ол 1937 жылғы 14 июльде өзінің Москвадағы пәтерінен әкетіліп, сол жылдың күзінде, 68 жасында, НКВД қапастарының бірінде атып тасталған болатын. Қазіргі ұрпаққа оның аты-жөні «ата жауымыз» ретінде ғана көнерген оқулықтардан еміс-еміс жетіп жүргені белгілі. Осы орайда орын тепкен «ақтаңдақты» жоюға бағытталған алғашқы қадам ретінде, төмендегі шағын материалды оқырмандар назарына ұсынып отырмыз.

I

Россиядағы 1905–1907 жылдарғы революция кезінде қазақ даласында да толқулардың мол бой көрсеткені мәлім. 1905 жылдың күзінде Қарқаралыда ірі демонстрация болды. Оны дала генерал-губернаторлығына жолдаған ақпарында Қарқаралы уезінің бастығы Оссовский «бүлік», «тәртіпсіздік» деп атап, қазақтарды орыстарға қарсы көтеріліп жатқандай етіп көрсетті. Осынау ресми өтірікті Әлихан Бөкейханов батыл әшкереледі:

«Қазақ халқын білмейтін, оның өкінішке орай, сатрапияға айналдырылған даласын білмейтін қылмыскер адамдар ғана осынша жеңілтек ой пішеді, – деп жазды ол «Степной край» газетінің 1905 жылғы 256-санында. – Оссовскийдің әлдеқандай «бүлік» жөніндегі донесениесі – шып-шылғи өтірік. Қазақтар әзірге Россияның бостандығы үшін алысқан күрескерлердің ұлы есімдерін білмейді, сол себепті құрметтей де бермейді, бірақ олар Пестельден бастап, Шлиссельбургтің қазіргі тұтқындарына шейінгі Россия азаткерлерін танып алады және білетін болады»...

Халықтан 17 октябрь манифесін жасыруға тырысқан, одан толқулар сырын бұрмалаған патша әкімдерінің жымысқы әрекетін әшкерелей келіп, Әлихан Нұрмұхамедұлы: «Әміршіл құрылыстың қабіршілері, қылмыстарыңды көбейте бермеңдер, – дейді қаламын қаһарлана сілтеп. – Сендердің күндерің таусылып келеді. Сендермен біз орыстың өкілетті жиналысында есеп айырысамыз!»

Мұндай өжет сөздер кездейсоқ тумаған-ды. Бұл кезде, яғни бірінші россиялық революция қарсаңында отыз бес жасар Әлихан Бөкейханов ысылу үстіндегі қоғам қайраткері, қаламы қатайған публицист, танымал ғалым болатын.

Ол 1870 жылы Қарқаралы уезінде туған. Омбы гимназиясынан соң Санкт-Петербург орман институтын экономист мамандығы бойынша бітіріп, Самарда және Омбыда статистик, земство агрономы, журналист тәрізді түрлі қызмет атқарды. Өткен ғасырдың соңына қарай, переселендер

әкелу мақсатымен қазақ даласының құнарлы жер-су жағдайын зерттеген экспедицияның жұмысына қатысты. «Россия. Біздің отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» атты әйгілі көптомдық еңбектің қазақ даласына арналған, 1903 жылы шыққан XVIII томының авторларының бірі болды. Зерделі, оқыған азамат ретінде ол туған халқының тағдырын жеңілдетіп, тұрмысын жақсартуды ойлады. Қоғамдық мәселелерге араласып, алғашқы революция оқиғаларына сергек үн қосып отырды.

Ә. Бөкейхановтың мақалаларынан 1905 жылғы қазақ қауымының, оның көзі ашық бөлігінің ойы мен әрекетін айқын аңғарасың. «Омбыда тұратын қазақ интеллигенттері 1905 жылғы октябрьдің аяғында 17 октябрь манифесін қазақ тіліне аударды да, жергілікті газеттердің цензоры вице-губернатордың рұқсат-батасымен Ақмола облыстық баспаханасында бастырып, қырға 10000 данасын жөнелтті, – дейді ол 1916 жылы Петроградта басылып шыққан «Бірінші Мемлекеттік думаның он жылдығына» жинағына енген «Дала өлкесіндегі сайлау» атты мақаласында. – Қазақтардың шапшаң қозғалатындығының арқасында манифест қысқа мерзім ішінде күллі далаға тарап үлгерді. Барлық жерде қазақтар үлкенді-кішілі съездерге жиналды, манифесті оқыды, түсініктемелер жасады. Мемлекеттік думаға болашақта сайлау жүргізу мәселелерін талқылады. Ең алыс болыстардан қазақтар қыр калаларына топ-тобымен аттанды, онда азаматтар өткізіп жатқан қала митингілеріне қатысты. Орыс, татар, өзбек пен қазақтар туысқан бір семьяға тоғысты. Ешқашан ешкім көрмеген тамаша уақыт болған еді ол бір».

17 октябрьдегі патша манифесін барша қазақ зиялылары, олар арқылы қалың бұқара шын шаттанып қарсылады. Манифест Омбыға жеткен бойда Әлихан Нұрмұхамедұлы мен оның серіктері қазақ даласындағы қалаларға телеграммалар жолдап, барлық халыққа патша ағзам тарапынан жеке адамның ешкім қол сұқпайтын дербес правосы, ождан бостандығы, сөз еркіндігі, жиналыстар ашу мен одақтар құру хұқы сыйланғанын хабарлады.

«Біз өзіміздің тілшілеріміздің бәрінен қуанған телеграммалар алдық, – дейді Әлихан Бөкейханов. – Жеке бастың дербестігі мен ождан бостандығы жөніндегі уәде қазақтарға айрықша әсер етті. Бұлар – орыстандыру саясатының тұрпайы агенттері төлеген тұрақты соққыны ұдайы бастан кешіп келе жатқан, тап сол саясат салдарынан мешіт, медреселері жабылып, кітапханалары қонфискеленіп, діни ожданы езіліп отырған қазақтарға өте-мөте түсінікті еді».

Сондықтан да интеллигенттер, баска да еті тірі адамдар үгіт-насихат жұмысына білек сыбана кірісті. «Барлық шешендердің аяусыз сыны полицияны нысанаға алды... Ескі режимді қатаң сынауға әркім асықты және одан қателескен жоқ. Бұрын ойына келгенді істеген, енді митингтерде үнсіз тұрған күдіретті жергілікті әкімшіліктің қызметін осынша мейірімсіздікпен сынағанға қазақтар тұңғыш рет куә болды».

Ә. Бөкейханов «қаражүздікшілермен қызметтес болғысы келмегендіктен бостандық күндері отставкаға шыққан» мировой судья (яғни, негізінен ұсақ басбұзарлық және азаматтық істерді қарайтын сот) Жақып Ақпаевтың шешендігі мен қоғамдық белсенділігін әңгімелеу арқылы 1905 жылғы қазақтар арасындағы саяси ахуал, тыныс-тіршіліктен тәп-тәуір мағлұмат береді.

Қазақ арасындағы бірінші орыс революциясы оятқан жаңа саяси қозғалысты жандандыруға Бөкейхановтың өзі де қызу араласып жүрді. Жоғарыда аталған Қарқаралы демонстрациясына орай Омбыдан шығуы ықтимал жазалаушы экспедицияның жасақталмауына ол газеттер бетінде тиісті қоғамдық пікір туғызу арқылы, сондай-ақ, земство съезінің Москвадағы бюросын хабардар ету жолымен ықпал етті. «Бостандық күндеріне» байланысты түрлі жиындардың шақырылуына ұйытқы болып, жұмыстарына қатысып жүрді.

Полиция оны қауіпті қоғам қайраткері санатында бақылауға алды. Ақыры, Семейде ашылмақ облыстық съезге бара жатқан жолында, Ямышево поселкесінде, 1906 жылғы 8 ян-

варьда тұтқындап, Павлодар түрмесіне әкеп жапты. Әлденеше мәрте прокурорлық қадағалауға, Петербургтегі министрліктерге арыздануына қарамастан, оның ісі не дұрыстап тергелмеді, не сотқа берілмеді.

Ал юстиция министрінің 1906 жылғы 11 апрельдегі: «Бөкейханов мырза түрмеде ішкі істер министрінің жарлығы бойынша отыр, сондықтан юстиция министрлігі оның өзін сотқа беру туралы өтінішін қанағаттандыра алмайды», – деген хатына қарағанда, жандармерия оны абақтыдан шығару мәселесін әдейі бұлталақтатып, қасақана сөзбұйдаға салған.

Бар себеп – қыр қазақтарының Мемлекеттік дума сайлауына дайындала бастағанында еді. Сайлау науқаны өтіп болғанша, Бөкейханов секілді әкімшілікке сенімсіз, ойы қиғаш, елге беделді адамның түрмеде жата тұрғаны қолайлы болатын.

Алайда Әлихан Нұрмұхамедұлының халық арасындағы абырой-атағына патша түрмесі нұқсан келтіре алмады.

Бір болыс қауым оны бірауыздан сырттай-ақ выборщик етіп сайлады. Сондықтан, бұл кезде Омбы түрмесіне ауыстырылған Бөкейхановты, жандарм басқармасы 1906 жылғы 30 апрельде сайлау оқиғаларына байланысты босатуға мәжбүр болды.

Июньнің басында Семейде өткен выборщиктер жиыны Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановты 175 дауыспен (қарсы шар – біреу) Мемлекеттік думаға депутат етіп сайлады...

II

Ал бірінші Мемлекеттік дума өз жұмысын 1906 жылғы 27 апрельде бастап жіберген еді. Бұл кезде қазақ даласындағы сайлау науқаны енді ғана қанат жая бастағанды.

Әлихан Бөкейханов Семей облысынан депутаттыққа сайланып, империя астанасы Санкт-Петербургке алып-ұшып жеткенде, Таврия сарайындағы Дума мінбесінен көтерілген мәселелерге орай жүріп жатқан дебаттар шорт тыйылар күн тақалып келе жатқан болатын...

Бірінші Думада жер мәселесі қатты сөз болды, терең талдаулар жасалып, батыл ұсыныстар айтылды. Ал оның сондай мәжілістеріне бүкіл ел құлақ түріп, жұмысын мұқият қадағалап отырды. Думада үкіметке жағымсыз ыңғайдағы аграрлық заң жобаларының ұсынылып, талқылана бастауы және жазғытұрым, құдды мінбеден естілген қызу айтыстарды нақтылай түскендей, империяда шаруалар қозғалысының үдеуі шошындырғандықтан, патша 1906 жылдың 8 июліндегі указымен Мемлекеттік думаны таратып жіберді.

Ә. Бөкейхановқа Дума мінбесіне көтерілу мүмкіндігі берілмеді, ол, тіпті, Бірінші Мемлекеттік дума мүшесі ретінде мәжілісте бекітіліп те үлгерген жоқ, Тым кеш келді.

Жалпы, облыстарындағы сайлаулары едәуір ертерек аяқталып, Думаның жұмысына одан бұрынырақ қосылған үш қазақ депутаттың біреуіне ғана мінбе тигенді. Оның өзі қазақ даласының аграрлық комиссияда тиісінше өкіл болуын жақтап қана сөйлеген. Бәрінің де айтары болғанына, әрқайсысының өз білігінше қазақ халқының мүддесін қорғауға тырысқанына күмәндану қиын, тек олар ниеттерін жүзеге асыра алмады. Өйткені демократияның жемісінен дәмеленгендерге сол демократияны «тарту еткен» патшаның өзі кесе-көлденен тұрды...

Патша указына бірінші кезекте Дума мүшелерінің едәуір бөлігі наразылық білдірді. Депутаттардың жартысындайы (дұрысында, 478 депутаттың 200-дейі) указ шыққан күннің ертеңіне Выборг қаласына жиналды. Екі күнге созылған, үкімет тарапынан рұқсат етілмеген жиналыстың нәтижесінде «Халыққа халық өкілдерінен» деп аталатын үндеу қабылданды.

Тарихта Выборг үндеуі деген атпен мәлім, Думаның қуылуына орай, түрлі салық, міндеттерден бастарту арқылы, халықты үкіметке қарсылық білдіруге шақырған бұл документке Әлихан Бөкейханов та қол қойды. Ол өзіне осы оқиғаға байланысты жүргізілген сот процесінде кесілген мерзімді Бірінші Мемлекеттік думаның өзге мүшелері секілді түрмеде жатып өтеп шықты...

Болашақ ғұмырнамашылары Бөкейхановтың қоғамдық және ғылыми-ағартушылық жұмыстарына белгілі дәрежеде ықпалын тигізген өмір деректерін (социал-демократиялық үйірмеге қатысуы, кадеттермен байланысты, т.т.) түгел қалпына келтіретін шығар. Сонда ол туралы калыптасқан теріс пікір мен ұзақ уақыт ұмыт калдырылған шындықты салыстыра қарап, әділ ой түюге кең мүмкіндік жасалары анық.

Әлихан Нұрмұхамедұлы ғасырдың бастапқы жылдары орыс басылымдарында қазақтың рухани, әлеуметтік мәселелерін көтерген сан алуан мақала жазды. Ол Абай өмірбаянын орыс оқырмандарына тұңғыш таныстырушы болды. Ал қазақ газет-журналдары беттерінде саяси және экономикалық тіршіліктің қилы өзекті мәселелерін қозғай отырып, Россия интеллигенциясын толғантып жүрген озық ойларды аударып бастырды. Мәселен, «Коммунистік манифесті» тәржімалап, «Коммунистік жар» деген тақырыппен жариялаған да Бөкейханов тәрізді. Бұған анық көз жеткізу үшін, әрине, оның қолданған псевдонимдерін толық зерттеу ләзім...

Өзірге Бөкейхановтың еңбектерін ғылыми жүйемен саралап тексеретін арнайы, мақсатты жұмыс жасалған жоқ. Тек экономика ғылымдарының кандидаты Мұхамбетқали Жақсалиев қана оның ғылымдағы қызметін өз диссертациясына белгілі бір дәрежеде арқау етті (Жақсалиев Мұхамбетқали, ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамдық-саяси қайраткерлерінің экономикалық және саяси-әлеуметтік көзқарастары. Автореферат, Москва, 1973 жыл). М. Жақсалиевтің сонау тоқырау жылдары Москвада табысты қорғаған диссертациясы негізінде жазған монографиясы бүгінгі қайта құру жағдайында аса көпке созылмай жарық көріп қалар деген үміт бар. Егер ол жарияланып жатса, ғалым, публицист Бөкейхановты тану жолына салынған алғашқы елеулі баспалдақ боларына шүбә жоқ.

Ш

Дегенмен Ә.Н. Бөкейхановтың Ұлы Октябрь революциясына дейінгі, дәлірек айтқанда, алғашқы революция аяқта-

лып, реакция етек алған жылдардағы саяси көзқарасын, қазақ тыныс-тіршілігіне қатысты кейбір ой-пікірін бүгінгі танысу әңгімеміздің өзінде шолып шығуға болатын сияқты. Бұл істе бізге Әлихан Нұрмұхамедұлының өзі жәрдемге келеді: Санкт-Петербургте 1910 жылы А.И. Костелянскийдің редакциясымен жарияланған «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыс түрлері» атты үлкен жинаққа енген Бөкейхановтың «Қазақтар» деген көлемді мақаласы бізге оны тереңірек танытар алады ғой деп ойлаймын.

Мақалада ол қазақтар тұратын Қазақ және Түркістан өлкелері мен Астрахан губерниясының ұлттық құрамына демографиялық талдау жасай отырып: «Қазақтардың ішкі тұрмысын баяндар алдында мынаны ескертуге тиіспін, – дейді, – қазақтардың шаруашылық тіршілігі – малына жаятын жер мен суаратын өзен-көл іздеу жолында үнемі коньс аударып, бір орында тұрақтамайтын жартылай жабайы көшпендінің қарабайыр экономикасын көрсететін қарапайым формулаға сыймайды». Ол таза көшпелі мал шаруашылығының орнын аралас, егіншілік-малшылық шаруашылықтың алмастыра бастағанын нақты цифрлармен дәлелдеп, қазақ, крестьян бюджеттерін, олардың табыстарының түрлерін талдайды.

Бір жылда 8–10 ай бойы қыстауда отырықшылықпен күнелтетін қазақтардың шаруашылық өмірінде әртүрлі жайылым, қорықтар, жазғы қотандар қандай орын алатынын бай мәліметтермен көрсете отырып, Әлихан Бөкейханов қазақ халқының арасында түзілген әлеуметтік-шаруашылық құрылымды оқырмандар алдында көрнекі түрде, білгірлікпен жайып салады.

Бұдан сексен жыл бұрынғы сол мәліметтердің Қазақстан тарихымен әуестенетін бүгінгі ұрпақ үшін де танымдық мәні зор екендігі шәк келтірмейді.

Аталмыш ғылыми очерктің үлкен алғашқы бөлімдері қазақ даласындағы саяси құрылыстың мән-жайын, қазақтар арасындағы саяси-мәдени ахуалды таныстыруға арналған. Мұнда Әлихан Нұрмұхамедұлы патша үкіметінің әрі езіп, әрі ұлт араздығын қоздыратын отаршылдық және орыстан-

дыру саясатын әшкереледі. Неше түрлі материалды пайдалана отырып, қанын ағыза әшкере етті.

Келесі бөлімде ол қазақтардың шындап ояна бастаған саяси белсенділігін көрсететін маңызды мағлұматтар келтірген. 1905 жылғы көпшілік митингтерінде «қазақтар баршаның тендігі туралы, ождан бостандығы жөнінде, халық өкіметі жайында айтып шаттанған интеллигенцияға» қосылғанын айта келіп: «Қазақтар орыстардың аузынан мұндай сөздерді тұңғыш мәрте естіді, сондай-ақ, екі халықтың келешекте жақындасуын қамтамасыз ететін іргетас қаланды, – дейді Әлихан Нұрмұхамедұлы. – Өздері білетін, орыс халқының атын ғасырлар бойы қыр үстінде жаманатқа қалдырып келе жатқан ескі таныстарына күллі орыстың ұқсай бермейтінін қазақтар енді көрді».

Мемлекеттік дума сайлауы қазақтар арасында белгілі бір дәрежеде саяси өрлеу туғызды. Қырға қолмен жазылған листовкалар тасылды. Олардың ішінде орыс прокламацияларынан, газеттерден аударылған түрлі үндеулер де болатын. Халық бостандығы партиясының қысқаша тұжырымдалған жөн-жобасы қазақшаға аударылып бастырылды. Тіпті әлдекімдер оны өлеңмен де жазып шықты.

«Манифестке және түрмеде отырған үгітшілерге тым еліге бермеу керек деп қазақтарды иландыруға тырысқан крестьян бастықтарынан соң жиындарда іле-шала әнші немесе сайқымазақ-дуана шығып, халық бостандығы партиясының катехизисін әнге салып айта бастайтын, – деп жазды Әлихан жоғарыда аталған мақаласында. – Қазыналық жиын ауқымында сондай түрмен жанды үгіт жүргізілетін».

1910 жылы шыққан бұл еңбегінде Ә. Бөкейханов саяси партиялардың қазақ халқы арасында енді-енді ғана тууы ықтималдығын куәландырады. «Орыстандыру саясатының езгісін көрген барлық аймақтар сияқты, қазақ халқы да ескі режим үкіметіне наразылық танытатын және орыс оппозициялық партияларына бүйрегі бұратын көңіл-күйде, – дейді ол. – Жақын болашақта, шамасы, қазақ ортасында қалыпта-

сып келе жатқан екі саяси ағымға байланысты, далада екі саяси партия ұйымдасып қалар».

Ұйымдасып қалуы ықтимал партиялардың жөн-жобасы жайында да жазды: «...Бірі, шамасы, үлгі ретінде мұсылман партияларын – татар партиясын, ал екіншісі – оппозициялық орыс партияларын, атап айтқанда, халық бостандығы партиясын қабыл алатын шығар».

Ол бұл болжамының себебін интеллигенция арасындағы батыс мәдениетіне иек арту, оны саналы түрде қазақ даласына енгізу, сондай-ақ, діни-ұлттық негізде мұсылман қауымдастығын қолдау нышандарын байқататын ниеттерден іздейді.

Бірінші орыс революциясы жылдарында, шынында, қазақ қауымындағы көкірегі ояу деген азаматтардың өздерінің саяси көзқарастары әлі де тиісті дәрежеде айқындалып, қалыпқа түсе қоймаған, нақты программаға айнала қоймаған аморфты күйде еді. Интеллигенция да, ел ахуалына азды-көпті ой жүгірте алатын өзге топтар да ол кезде әйтеуір бір түйсік жетегімен бар үмітін империя халқы өз күшімен жеңіп алған парламентке артқан болатын. Заң шығаратын Мемлекеттік думада мұңдарын шағып, қазақтың жағдайын жақсартуға апаратын шараларға қол жеткізерміз деп сенген-ді.

Дума сайлауы да, оның сессияларындағы жұмыстары да патша үкіметі рұқсат еткен шеңберде ғана жүргізілуге тиіс болатын. Оның, әншейін, патша бюрократиясының халық арасындағы еркін ойларды алдаусыратып, ауыздықтап отыру үшін қолданған кезекті айласы, демократия туымен жасырылған тежеу тәсілі екенін қазақ зиялылары ол кезде дөп басып түсіне қоймады.

Алайда Екінші Мемлекеттік думаны да қуумен қатар, патшаның бұдан былай бұратаналардан парламентке депутат сайлауға тыйым салуы талайдың көзін ашқандай-тын. Әйткенмен, интеллигенттер патшаға наразылықтарын іштеріне бүгіп, үкімет тарапына сыпайы түрде бейкүнә сын айтумен ғана шектелді. Мәселен: «1907 жылдың 3 июнін-

дегі заң төрт жарым миллиондық қазақ халқын сайлау правосынан айырды, – деп жазды Ә. Бөкейханов «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыс түрлері» кітабының 599–600 беттерінде. – Осыншама зорлықпен өздері жер-суынан айырған халықтың өкілдерін Мемлекеттік думаға өкілдік етуге жіберуді үкімет артық көрсе керек».

Оның мұндай жұмсақ ескертпесінің астарын түсіну оңай. Өзге серіктері тәрізді, Әлихан Нұрмұхамедұлы да парламенттік жолмен қазақ халқына әлдебір пайдасын тигізуден күдер үзген жоқ-ты. Сондықтан да ол III және IV Мемлекеттік думалардың жұмыстарына кадеттер партиясы мен мұсылмандар фракциясы арқылы үн қосып, атсалысып отырды. Оның бұл тармақ бойынша атқарған қызметі де болашақта жан-жақты зерттеу жүргізуді тілейді.

IV

Ресми әдебиетте 1916 жылдың 25 июнінде шыққан патша указына байланысты оқиғалардағы ұлт интеллигенциясының, оның ішінде Ә. Бөкейханов бастаған зиялылар тобының рөлі тек қана сатқындық ретінде бағаланатыны мәлім. Бұл, әрине, қайта құру аясында мүлдем қайта карауды қажетсінетін жәйт. Осы орайда Бөкейхановтың қағысы бар кей деректерді шолып керейік.

1915 жылдың соңынан бастап «Қазақ» газеті қазақ жігіттерінің келешекте әскерде қызмет етуінің жай-күйін сөз ете бастады. Бұл кезде Әлихан Бөкейханов Орынбордағы Ахмет Байтұрсынов шығаратын «Қазақ» газетінің тұрақты авторы әрі идеологиялық жетекшісі болатын. 1916 жылдың февралінде олар Петроградқа аттанды.

Соғыс министрі генерал Поливановқа, басқа да ресми орындарға кірді. Қазақтарды әскерге шақыру мәселесінің кейінге қалғанын анықтап қайтты. Содан бастап жазға дейін «Қазақ» газетінің бетінде пікір алмасу жалғаса берді. Көпшілік қазақ жігіттері үшін атты әскерде қызмет етудің қолайлы болмағын айтып жатты. Жаяу әскерге баруды жақтағандар да болды.

Сөйтіп жүргенде, ақыры, әйгілі Июнь жарлығы шықты. Қазақтар әскер қатарына емес, соғыстың қара жұмысына шақырылды. Одан соң әр-әр жерде белгілі толқулар бұрқ-бұрқ тұтанып, жазалаушылар қара істеріне кірісіп жатты...

Осы кезеңде Әлихан Нұрмұхамедұлы мен оның айналасындағы көзі ашық жігіттер атқарған жұмыстарды мен «сатқындық» деп емес, уақыт ахуалын мұқият ескергендіктен туған саяси творчество көрінісі, байыпты, сындарлы көзқарас нәтижесі деп бағалар едім.

1916 жылдың 8 июліндегі санында жариялаған бас мақаласында «Қазақ» газеті жігіттердің әскерге емес, қара жұмысқа шақырылғанына әрі намыс, әрі өкініш білдіре отырып, қанша дегенмен жарлықты орындау керектігін әңгімеледі. Соғыс жағдайындағы тәртіптің қаталдығын, қара жұмыстан қашам деп жеңілтектік көрсетудің арты жаманға соғарын, қырдағы әскери жасақтардың шаруашылықты күйзелтіп, елді, ошақ басын бақытсыз етерін айтты.

Осы мәселе 1916 жылғы 7 августа Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Жетісу облыстары қазақтарының Орынборда Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен өткен мәслихатында талқыланады. «Қазақ-орыс отрядтарын даладан кері шақырып алу арқылы және жер-жерде халық өкілдерінің съездерін өткізу арқылы халықты тыныштандыратын шараларды шұғыл қолдану қажет, – делінді бұл жиналыста. – Жергілікті өкіметтер, әсіресе болыс басқарушылары өздерінің асығыс әрекеттерімен, дөрекіліктерімен және қиянаттарымен халық толқуларын өздері туғызды. Ең бір бейбіт, жоғарғы әмірге көнімпаз халықты зығырданын қайната көтерді. Өкімет пен заңға бағынбайды деп жариялады. Мұның бәрі жалған, қазақтар жарлықты орындайды... Жұмысшыларды мобилизациялау туралы хабар қазақтардың пішен шабу науқаны қызып, астық жинау мерзімі тақалған уақытта шықты. Міне бір айдан бері күллі дала толқу үстінде, шаруашылық жайына қалды, шөп шабылмады, астық орылмай жатыр. Осының бәрін ретке келтіру керек, жоғалтқан уақытты ұту қажет.

Бұл енді шаруашылықта жұмыскерлердің молырақ болуын талап етеді... Жұмысшыларды шақыру солтүстік уездерде 1917 жылғы 1 январьға, ал оңтүстік уездерде 1917 жылғы 15 мартқа дейін кейінге қалдырылсын» («Красный архив», 3(16) т., 59–60-бб.).

Қазақ жеріндегі бес облыс өкілдері жиналысының Ә. Бөкейханов председатель ретінде қол қойған осы қаулысында жігіттерді қара жұмысқа шақыруды ретке келтіру шарттары 18 пунктке таратылып баяндалған. Солардың ішінде халықтың интеллектуалдық күшін сақтауды көздеген екі бабы назар аударады: жиналыс әр 50 үйдің балаларын оқытуға бір мұғалімнен қалдыруға, ал қалалардағы мұсылман медреселерінің шәкірттерін әскердің қара жұмысына шақыртудан мүлдем босатуға қаулы етіпті...

Тыл жұмыстарына шақырылған төрт жүз мыңнан астам қазақтардың жүз отыз мыңдайы, әр аймақта күннен күнге өрістей түскен көтерілістерге қарамастан, соғыс шебіндегі қорғаныс жүйелерін салуға жіберілді. Майданның қара жұмысын істей жүріп, жігіттер революциялық ойлармен бауырласты, өз іштерінде «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрды.

Ал майдандағы қазақ жұмысшыларының ең үлкен басшысы сол тұста орыс армиясы Бас қолбасшының ставкасында қызмет атқарған Әлихан Бөкейханов еді. Оның осы кезеңдегі жұмысы да күллі қайшылықтарын жасырмай ашу арқылы, терең зерттелуге тиіс...

V

Февраль революциясынан кейін Ә.Н. Бөкейханов Уақытша үкіметтің Торғай облысындағы комиссары боп тағайындалды. 1917 жылғы декабрьде «Алашорда» халық кеңесінің председателдігіне сайланды. Азамат соғысында адмирал Колчактың ығында жүрді.

1919 жылғы ВЦИК жариялаған кешірімінен соң, ол совет платформасында жұмыс істемек болды. Бірақ оны Қазақстан

большевиктері сенімсіз адам санатында түрмеге жауып тастайды. Соған орай Москваға, Ұлт істері жөніндегі халық комиссары И.В. Сталинге Ташкенттен мынандай мазмұндағы телеграмма жөнелтіледі: «Кирреспублика өкіметінің жарлығымен 14 октябрьде Қарқаралыда Әлихан Бөкейханов тұтқынға алынды. Алашордашыларға амнистия жариялаған декретті еске ала отырып үтір Советтің жергілікті қазақ халқы бұқарасымен байланысының әлсіздігін және Киргизия Советтерінің соңғы съезі жұмысының нәтижесінде орнаған ахуалдыды үтір сондай-ақ бұл оқиғаның қазақ халқы бұқарасына қолайсыз әсер етуі ықтималдығын ескере келе үтір сізден осы іске араласуыңызды өтіну қажет деп есептейміз үтір негізі жоқ болған жағдайда Бөкейханов абақтыдан шапшаң босатылсын нкт ТүркЦИК председателінің орынбасары Қожанов үтір ТүркСНК председателі Рысқұлов нкт («Советская степь», 18.10.1930).

Ұзамай Әлихан Нұрмұхамедұлы түрмеден шығып, Москваға аттанады...

Москваға ол Шығыс халықтары баспасының қазақ бөлімін басқарды. Марксистік әдебиеттерді қазақ тіліне аударумен шұғылданды, ғылыммен айналысты. «Темірқазық» журналына шаруашылық, оқу-білім мәселелері бойынша мақалалар жариялап тұрды. Ғылыми экспедиялармен Қазақстанға да келіп жүрді, республика экономикасы жөнінде сұраған кездерінде, орталық комиссариаттар мен ғылыми мекемелер қызметкерлеріне кеңес те беретін.

Әлихан Нұрмұхамедұлы беделді және жауапты совет қызметкерлерімен бір үйде тұрды, олардың біразымен дос-жаран болды.

Кейбір деректерді негізге ала отырып, Ахмет Байтұрсынұлы ату жазасына кескен 1930 жылғы үкімнің 1931 жылы қайта қаралып, он жыл айдаумен ауыстырылуына, одан, 1934 жылы Ахаңның концлагерьден мерзімінен бұрын босанып елге оралуына Ә.Н. Бөкейханов әсер ете алған деп жорамалдауға болады... Бірақ 1937 жылғы «үлкен террор» екеуін де жоқ етті.

Жазықсыз жаладан Бөкейханов есімі, міне, жарты ғасырдан соң арашаланып отыр. Әділет үстемдігі арта түскей...

«Қазақ әдебиеті». 9 маусым 1989 ж.

2. Өмірлік серт

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті жетекшісі, «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов 1866 жылы 5 наурызда Қарқаралы өңірінде дүниеге келген. Жергілікті молданың қолынан сауат ашып, Қарқаралы қаласындағы мектепте, Омбыдағы техникалық училищеде, ал 1890–1894 жылдары Санкт-Петербургтегі Орман институтының экономика факультетінде білім алды. 1896–1903 жылдары қазақ жер-су жағдайын зерттеуге келген Щербина экспедициясының жұмысына атсалысты.

1905 жылы қарашада Мәскеуде өткен земство және қала қайраткерлерінің съезіне қатысып, қазақ халқының жоғын жоқтап сөз сөйледі. I Мемлекеттік думаға Семей облысы қазақтары атынан депутат болып сайланды. Петербургте ұйысқан «Темірқазық» («Полярная звезда») масондар ложасына 1908 жылдан мүше, 1912 жылдан конституцияшыл-демократтар партиясы Самара облыстық комитетінің төрағасы, 1917 жылы Орталық комитетінің мүшесі болды. 1913 жылдан «Қазақ» газетін шығарушылардың рухани жетекшісі әрі газеттің тұрақты авторы.

1917 жылғы көктемде Ресей Уақытша үкіметінің Торғай облыстық комиссары болып тағайындалды. Сол жылы күзге салым Сібір автономияшыларының Томда өткен съезіне қазақ делегациясын бастап барып, Сібір автономиясының құрамында болуды қалады. Күзде Алаш партиясының бағдарламасын жасаған топқа басшылық етті. Желтоқсанда Орынборда өткен II Жалпықазақ съезінде «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің төрағасы болып сайланды.

Кеңес өкіметі орнап, алашордашыларға кешірім жариялағаннан кейін, 1920 жылы Қазақ АКСР Жер өңдеу халық комиссариатының техникалық қызметкері, 1922 жылы Мәскеудегі КСРО халықтары орталық баспасы қазақ бөлімінің әдеби қызметкері, 1926–1927 жылдары Ресей Ғылым академиясының ғылыми қызметкері боп істеді.

Бөкейханов 1896 жылдан Ресей императорлық география қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің мүшесі болып, 1901 жылы оның басқару комитетіне сайланды. Оның «Қазақ өлкесінің тарихи тағдырлары және оның мәдени табыстары» («Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи») атты алғашқы еңбегі 1903 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» деген көптомдықтың 17-ші томына енген. Шығармада қазақ өлкесінің тас дәуірінен бергі және соңғы ғасырлардағы тарихы сипатталған. Ол қазақ мемлекетінің пайда болуының тарихи кезеңдерін, даму заңдылықтарын да терең зерттеп, Ресей императорлық география қоғамы Батыс-Сібір бөліміне қарасты Семей бөлімшесінің басылымдарында әр жылдары ғылыми жарияланымдар шығарған. Оның жер-су, шаруашылық жайындағы ғылыми мақалалары Санкт-Петербургтегі «Сибирские вопросы», «Биржевые ведомости», «Новая жизнь» секілді басылымдарда жиі шығып тұрған. Омбыдағы орысша, қазақша газеттерге автор болуы өз алдына, ол бірнеше басылымға өзі редактор болған.

Ол қазақтың ауыз әдебиеті туындыларын жинауға көп күш салды. 1905 жыл Абайды орыс оқырмандарына таныстырып, тұңғыш абайтанушы да болды. Абай шығармаларын жаңа заманның тынысы, қалыптасып келе жатқан қазақ ұлттық әдебиетінің басы деп бағалады. Абайдың өлеңдері мен нақыл сөздерін жинақтауға атсалысты. Абайдың өлеңдері жинағының Санкт-Петербург баспасынан 1909 жылы шығуына жәрдем етті. Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтерілісі тақырыбына жазған кітапшасы кеңес өкіметі тұсында 1923 жылы Ташкентте шыққан.

Бөкейхановтың әдеби мұрасының көлемді бөлігі көркем аудармадан тұрады. Ол орыс жазушылары Л. Толстой, А. Чехов, В. Короленко, Д. Мамин-Сибиряктармен қатар, Еуропаның қаламгерлерін, сондай-ақ, үнді, түркі тектес халықтардың әдеби шығармаларын қазақ тіліне тәржімалаған. Көркем аудармаларының басым көпшілігін 20–30-шы жылдар аралығында, КСРО халықтары орталық баспасындағы Қазақ секциясының әдеби қызметкері болып қызмет істеп жүрген кезінде жасаған.

Ұлт мүддесі жолындағы күресінде Бөкейханов ұдайы қуғын көрумен болды. Патша өкіметі тұсында 1906 жылы Павлодар маңында алғаш рет түрмеге қамалды. І Мемлекеттік дума мүшелерінің әйгілі Выборг үндеуіне қол қойғаны үшін сотталып, жазасын 1908 жылы Семей түрмесіне отырып өтеді. 1922 жылы оны сенімсіз адам ретінде Қазақстан большевиктері абақтыға жапты. Сонда Мәскеуге, Ұлт істері жөніндегі халық комиссары Сталинге Ташкенттен мынандай жеделхат жөнелтілген еді:

«Қазреспублика өкіметінің жарлығымен 14 қазанда Қарқаралыда Әлихан Бөкейханов тұтқынға алынды. Алашордашыларға амнистия жарияланған декретті еске ала отырып, Советтің жергілікті қазақ халқы бұқарасымен байланысының әлсіздігін және Қазақия Советтерінің соңғы съезі жұмысының нәтижесінде орнаған ахуалды, сондай-ақ бұл оқиғаның қазақ халқы бұқарасына қолайсыз әсер етуі ықтималдығын ескере келе, Сізден осы іске араласуыңызды өтіну қажет деп есептейміз, негізі жоқ болған жағдайда Бөкейханов абақтыдан шапшаң босатылсын. ТүркЦИК төрағасының орынбасары Қожанов, ТүркСНК төрағасы Рысқұлов».

Осы жеделхаттан соң Сталин Әлихан Нұрмұхамедұлының Қарқаралы түрмесінен босануына, одан Мәскеуге аттануына, сосын астана төрінен пәтер алуына көмектескен тәрізді. Жалпы, бірер жылда «халықтар әкесі» атанған күн көсем Иосиф Сталиннің «камкорлығы» арқасында Әлихан Бөкейханов Қазақ еліне қайтарылмай, «үлкен террор» құрбаны

болғанға дейін сонда (Б.Кисловский пер., д.4, кв.15) тұрды. 1937 жылғы 26 шілдеде тұтқынға алып, Лубянка қапасында тергеген кеңестік жөндеттеріне: «Кеңес өкіметін ұнатпадым, бірақ мойындадым» деген. 1937 жылғы 27 қыркүйекте атылды.

Ал одан бергі партиялық-кеңестік тоталитаризм жылдарында оның «халық жауы» таңбасы басылған есімін атауға қатаң тыйым салынған болатын. Бөкейхановты КСРО Жоғарғы сотының Пленумы ақтағанына қарамастан, сол тыйым бірден алына қоймады. Мәселен, осы жолдар авторының ол туралы бірінші боп жазған зерттеу мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1989 жылғы 9 маусымдағы нөмірінде басылған еді, сол нөмір таратылуға тек республиканың жоғарғы билігі араласқаннан кейін ғана жіберілді. Алайда аталмыш материал автордың 1990 жылғы «Жазықсыз жапа шеккендер» жинағынан алып тасталды. Бұл жайында белгілі қоғам қайраткері Санжар Жандосов «Казахстанская правда» газетінің бетінен (16.04.1991) тап сонау демократия жеңісі мойындалған шақта өзінің «мұндай тыйым салу мен дозаланған жариялылықты» түсінбейтінін айтқан еді.

Ұзамай, мемлекеттік тәуелсіздік орнағаннан кейін, К. Нұрпейіс, М. Қойгелдиев, М. Базарбаев, С. Аққұлұлы сынды ғалымдар Әлихан Бөкейханов пен Алаш қозғалысы хақындағы іргелі ғылыми-зерттеу жұмыстарын бастап кетті. Бөкейхановтың «Таңдамалысы» 1995 жылы жарық көрді, ал 2009 жылдан бері шығармаларының 7 томдық толық жинағы (құрастырушы Сұлтанхан Аққұлұлы) басылып келеді. Ұлт көсемін мейлінше толық тануға тырысу, оның халыққа қызмет етудегі үлгісін азаматтарымызды тарихпен тәрбиелеу ісіне пайдалану – баршамызға парыз. Осы уақытқа дейін атқарылмаған шаруаны – Әлекеңнің өмірі мен қызметінен деректі және көркем фильмдер түсіру, күрескерлік жолын, мұрасын оқу бағдарламаларына кіргізу, жалпы, Алаш қозғалысы тарихын кеңінен насихаттау, т.б. – алдағы 150 жылдық мерейтойына дейін атқару ләзім.

Енді біз Әлихан Нұрмұхамедұлының бүгінде көпке мәлім байлам-сөзінің – «тірі болсам... қазаққа қызмет етпей қоймаймын» деген сертінің алғаш айтылып, жария болу тарихын көрсететін баспасөз материалына көз салғанды жөн көріп отырмыз.

Мұндай уәденің болашақ ұлт көсемі тарапынан тұжырымдалып, қалың көпшілік құлағына жетуіне қазақтың тағы бір азаматының ғасыр ілгергі жанайқайы себеп болған еді.

Қазақтың бұл азаматы – Қостанай өңірінің тумасы Жиһаншаһ (Жанша) Әлмұхамедұлы Сейдалин болатын. Ол Императорлық Санкт-Петербург университетінің (ИСПУ-дың) заң факультетін 1904 жылы бітіріп, жолдамамен Грузиядағы Озургеты қаласында 1910 жылға дейін заңгерлік қызмет атқарған-ды. Елге 1910 жылы оралған.

Елдегі жағдайға қаныға келе, Сейдалин 1913 жылы «Азып-тозып кетпеске не амал бар?» деген проблемалық мақала жазды...

Бұл шақта алғашқы қадамдары он тоғызыншы ғасырдағы үкімет газеттерінен басталған қазақ баспасөзі өз үнін айқынырақ шығаруға кіріскен. Бейресми басылымдар ашуды көздеген жиырмасыншы ғасыр басындағы бірлі-екілі алғашқы сәтсіз әрекеттерден кейін (Троицкідегі «Қазақ газеті», Санкт-Петербургтегі «Серке») біршама ұзағырақ мерзім бойы әуелі Орда, одан Оралда «Қазақстан» газеті шығып тұрды да, ақыры, қазақ баспасөз кеңістігінде Троицкіде орын тепкен «Айқап» журналы мен Орынборда басылатын «Қазақ» газеті тұрақтады.

Аталмыш мақаласын қоғам қайраткері Жанша Сейдалин «Айқапта» жария етті. Оның ұлт мүддесін күйттеген бұл тақырыпқа одан кейін де әлденеше оралып, «Айқап» пен «Қазақ» беттерінде ой-пікірлерін айтып тұрғаны белгілі. Дегенмен, «Азып-тозып кетпеске не амал бар?» атты мақаласы өз алдына бір төбе...

Оның жариялануы танымал күрескер Әлихан Бөкейхановтың жоғарыда ауызға алынған атақты сертінің баспасөз бетінде тууына себеп болды. Сондықтан да соған назар салалық...

«Қазақ халқы азып-тозып барады, – деп жазды Сейдалин. – Жердің жақсысын мұжық алды, жаманы да қазақ пайдасына қалмайды. Үкімет мұжықтан қалған жерді арендаға сатайын деп жатыр. Кешікпей бұл заңоны да шықса керек.

Аз да болса 15 десятинадан жер алып жатқан бауырларымның не боларына көзім жетпейді, жаным ашиды... Бұларды бытыратып мұжық болыстарына қосақтады.

Бұл қосақтау бірінші февральда басталды. Қостанай уезі, Сарыой болысының 1 ауылы мұжықтың болысына кіргізілді. Суды, хакімі мұжық болса, тіл білмесе, алым-салым үш есе көбейсе, мұжықтан теңдік ала алмаса, бұл қала салған қазақтың да күні қызық болмас.

Атам маған айтушы еді: «Ит тойған жерін іздейді, ер туған жерін іздейді. Балам, халықты ұмытпа, ғылымыңа тойған соң, ақылды тоқтатқан соң елге бір айналарсың» деп.

Мен осы сөзді ұмытпай, елге қайырылдым. Екі жыл болды туған жеріме, қалың қыпшақ еліме, ағайын ортасына келгеніме.

Келгенде не көрдім? Өзін-өзі түтіп, шайнап жеп жатқан бір халықты көрдім. Баласын сатып тамағын асыраған халықтан бұл заманда не үміт?

Ат – биеден, ер анадан тумай ма? Құлдан, күннен қандай азамат туар деп үміт қыламыз.

Мешіт салындар, мектеп ашындар, тамыр дәрінің жуанын алмай, жіңішкесін ала көріңіз, газет-журнал алыңыздар. ғылым жарысын жасаңыздар деп ақылымызды қазаққа аямай-ақ беріп жатырмыз.

Бірақ мен ойлаймын, адам сатып күнелтіп тұрған елденендей дұрыс мектеп, нендей дұрыс жақсы медресе, нендей ғылым жарыстыру?

Мұны ақылды құрбыларыма жазамын.

Қазақ халқының ауруы күшті. Бұл күшті ауруды күшті дәрімен емдемесе, құр медресе, мектеп, 15 десятина жерменен емдеп жазуға болмайды. Көрініп тұр, қазақтың ауруы бір жерінде ғана емес, тұла бойында. Қазақ халқы ішінен жамандатпаса да, 1869 жылдан бері «Степное положение» деген ауруды ішіп ауыра бастады. Бұл күнде өзінен-өзі жерініп тұр. Жерді айтса жылайды, дінді айтса жылайды, малды айтса жылайды.

Жарқырап күліп айтатұғын қазақ байғұста ұрлық пен өтірік қалды. Арымыздан, жерімізден айырылып қалсақ та, біздің қадірлі болыстарымыз осы екі «қасиетті» нәрсені орысқа бермей-ақ келе жатыр.

Ал енді қазақ халқының тұла бойына тараған күшті аурудың аты не? Аты мынау: «Ненормальная система управления и суда, отсутствие народного представительства в законодательных учреждениях, нужда для изменения этой системы сообразно требованиям времени и особенностям киргизского народа». Яғни ел бағу тәртібі һәм суд тәртібінің халыққа жайсыздығы, закон шығаратын мекемелерде қазақтың өз адамының жоқтығы.

Егер өз адамдары болса, айтылған жайсыз тәртіптерді заманға лайық, қазаққа тынышты қылып өзгертуге себепкер болар еді.

Ал енді бұл тұла бойымызды құрыстырып тұрған ауруға дәрі бар ма? Күшті ауруға күшті дәрі: дәрінің аты – «сиез» (сьезд), бас қосып бір жерде жайымызды сөйлесіп, заманға лайық құрал табу».

Оның осылай сөз өрбіткен мақаласына орай қолына қалам алған Әлихан Бөкейханов өзінің «Жиһанша Әлмұхамедұлы Сейдалинге Ашық хат» деген материалында бұл пікірге байланысты былай деді:

«Айқапқа» Жиһанша мырза хат жазып отыр. Қазақ баласы бас қосса, қазақ жұмысы жақсы орынға барар еді дейді. Қазақ баласы бас қосып, шаруа, жұрт пайдасын сөйлеп, іс қылып тырбынса, бірте-бірте қазақ баласы ілгері басуға

басқыш табылар еді деп біз де ойлаймыз. Бас қосу болмаса, жұрт жұмысы қараң қалатын, жалғыз ғана жол бас қосу емес. Жұрт жұмысы, жұрт мақсаты жолмен табылады. Жұрт жұмысы үлкен Ертіс, Сыр, Еділдей өзен болса жақсы шаруа, жақсы медресе, жақсы би, халыққа пайда ойлайтын аксақал, болыс, ауылнай, газета, журнал, кітап шығару, бас қосу осы өзен басындағы тарауы ғой. Бұл тараудың әрқайсысын бір бөлек алса, әрқайсысы өз орнында өз әлінше пайдалы ғой. Осы тараудың бәрінен су тоқталмай саулап тұрса, үлкен өзен сонда дүрілдейді ғой.

Бас қосу пайдалы, бас қосу мақсат, бірақ бас қосқаннан табылар пайда өлшеулі.

Бас қосуды Жиһанша бекер қампитады».

Ал Жиһанша қазақтың басын қосу арқылы қазақтың «3 маусым төңкерісі» салдарынан айрылған орыс мемлекетінің өкілдік мекемесіне депутат сайлау және сайлану құқын қайтаруға тырысанды мақұл көрген еді.

«Бас қосылмай Государственная Дума һәм Советке енді бізден адам бара алмас, – деп пайымдаған-ды ол. – Бұл екі мекемеде бізден кісі болмай тұрғанда қазақ халқын чиновниктерге, мужикке талатпай, адам есебіне кіргіземін деген судырдың бетіне түкіруге болады. Ондай сөзді айттыратұғын надандық яки балалық, яки шалалық, яки балтаға сап болып жүргендер айтады».

Әлекеңнің оған айтқан қарсы уәжі мынау:

– «Думаға һәм Советке қазақтан депутат бармай, қазақ адам есебіне кірмейді», – дейді Жиһанша мырза. Думада һәм Советте көп айтқаны закон болады. Біз сияқты жетім жұрт өзгемен құрдас болсын, кем болмасын дейтін депутаттар Советте он екі, Советтің бар члены жүз отыз алты. Думада орыс патшалығының панасындағы халық бәрі бірдей болсын деген депутаттар жүз аса, Дума члены 442. Мұнда да көп айтқаны закон болады.

Думаға һәм Советке барған он шақты қазақ Дума мен Советтің аз жағын көп ете ме? «3 июнь» сайлауы аман тұрған-

да біздің қазақ түгіл, орыстың өзге жұртты құрдас қыламын деген депутаттарының қолынан түк келмейді. Міне, думада поляк жұртының депутаты бар, мұсылман депутаты бар, бұлар іздегенін алып отыр ма?

Қазақ Думаға, Советке барса, жұртқа зарар емес, осы күнде қазақ сөзін сөйлеп отырған бөгде депутаттан гөрі қазақ халқының жайын білетін ауыздан кемде отырған қазақ халқының сөзі айтылып қалады. Онда да біздің депутат орыс етегінен жем жеймін деп сатылмаса, шешен болса.

Думаға һәм Советке депутат барса, қазақ жұмысы тәмам болады деген дәлелсіз қысыр сөз. Қазаққа депутат беріп, осы қылып отырғанды қылса, біз онда кімнің жылқысын тыйып аламыз? Поляк, еврей, татарларша (ноғай) қамытқа мойынды ұсынып отыра бермейміз бе?»

Осылай, Әлекең Бөкейханов Мемдумаға депутат болу-болмау жайындағы өз пікірін айтты. Алайда Жиһанша Сейдалин оған басқаша қарайтын, ол, жалпы, өзекті мәселелерді жалпықазақ бас қосуында ақылдасып шешу жағында болатын. Сол орайда алда кездесетін кедергіні атайды, оны шешуге бағытталатын нақты ұсыныстар қояды:

«Әрине, сиезді хакімнің рұхсатымен жинауға керек. Шала-шарпы закон білетіндеріміз бар ғой.

1. Істің ең қиын жері рұхсат алу, іздену. Хакіммен үркітпей, шошытпай жақсы қалыппенен сөйлесу. Бұл сиез тұрасында бөтен хакім қанағат ететіндерден талапкер шықпаса, мен Аллаға сиынып өз міндетіме алайын;

2. Бас қосу Орынбургта болсын;

3. Әр болыстан екі кісі сайланып келсін;

4. Нендей сөздер сиездің қарамағына түседі? ...Әрине, ол программа хакімге көрсетіледі. Министр бекітеді, программаға жазылатын лайық сөздерді әуелі «Айқап» һәм «Қазақтың» бетіне жазып салыстырарға керек: «Ханда қырық кісінің ақылы бар» деп бабаларымыз айтып кетсе де, ақылға ақыл қосылсын, сөзден сөз тусын;

5. Менің бұл жазған сөзімді мақұлдаған, яки бұл тұрада айтатұғын ақылы болған азамат, атқа мінген ел ағасы һәм

халыққа сөзін тыңдататұғын молда, хазіреттер болатұғын болса, олардың бәрінен өтінемін: маған хат жазып білгенін айтсын;

6. Бұл басталайын деп тұрған халық ісіне тезінен жауап күтемін, шабылып қалған тарландардан: Бақытжан Қаратаев, Бақыш (Бақтыгерей – Б.Қ.) Құлманов, Әлихан Бөкейхановтардан, бұл үшеуінің өзі үш рулы ел болса да – Алаш дегенде басы бір жерге қосылса керек. Және бұлардан басқа: Райымжан Марсековтен, Мұхамеджан Тынышбаевтан, Халел Досмұхамедовтен, Әбубәкір Алдияровтан, Ахмет Байтұрсыновтан, Сералы Лапиннен, Мұхамеджан Сералиннен, Жанайдаровтан, Батырша Есмахановтан, Зұлхарнайын Сейдалиннен, Міржақып Дулатовтан, Барлыбек Сыртановтан, Яқұп Ақбаевтан уа ғайри қазақ халқының халін көріп, жаны ашығандардан хат күтемін. Сиезге келуге уақытыңыз бар ма? Қайсыңыз соған уағда бересіз, қайсыңыз бере алмайсыз?

Болашақ сиезге программа жазуға, ошақ басын ұстауға күш-көмек бере аласыз ба, жоқ па? Күні кеше бұл атын атап жазған он алты кісінің он алтысы да қазақ дегенде бұлбұлша сайрайтұғын еді, бүгін бас қосалық дегенде не айтар?

7. Екі-үш айдың ішінде келген хаттардан белгілі болса керек – сиездің қандай болатұғыны, кімнің келетін, кімнің келмейтұғыны білінеді. Сол уақытта алған хаттан не тапқанымызды жазармын.

Хат жазуға адрес мынау: Троицк, Оренб. Губ. Присяжному поверенному Сейдалину. Жиһанша Әлмұхамедұғлы Сейдалин».

Ол сол тұста елге мейлінше танымал атақты үш тұлғаны – Бақытжан Қаратаев, Бақтыгерей Құлманов, Әлихан Бөкейхановты алдымен атап, олардың осы іске белсене үн қатарына сенім білдіреді. Өйткені «бұл үшеуінің өзі үш рулы ел болса да – Алаш дегенде басы бір жерге қосылса керек», яғни, қанша жерден өзара келісе алмайтын жақтары көп болса да, Алаш мүддесі көтерілгенде – бір тудың астына жиылатын шығар...

Бірақ «қазақ дегенде бұлбұлша сайрайтұғын» деген анықтамамен тізімделген он алтының көшбасшысы – сол аталмыш үшеудің ішінен алғаш тіл қатқан Бөкейханов оның бастамасына сенбеушілік білдіреді. Ол сөзін: «Сабасына қарай піспегі», өстіп бас қосуды өз орнына салайық», – деп сабақтай келе, мұндай жиынның болу мүмкіндігіне күмән келтіреді.

«Жиһанша болыс басына екі кісі бас қосуға жимақ», – дейді ол. Сөйтіп, оның қисынсыздығын дәлелдеу үшін Мемлекеттік думаның алғашқы шақырылымына орай өткен сайлау науқанынан мысал келтіреді: «Бірінші һәм екінші думаға қазақ депутат сайлағанда болыс басына екі выборщик болған. Біздің Семей облысының выборцигі 184 еді». Ал Семей облысы қазағының мөлшері басқа да қазағы бар он облыс қазақтарының бестен біріндей. Соған қарағанда, «Жиһанша сөйтіп бас қосуға тоғыз жүз кісі жимақ. Бас қосатын жері – Оренбург. Бұл болмайтын іс емес пе? Тоғыз жүз қазақ қазақ жерінің бір шетіне жиыла ма?»

«Істің ең қиын жері хакімнен рұқсат алу, іздену, үркітпей, шошытпай жақсы қалыппен сөйлесу», – дейді Жиһанша мырза. Рас, бұл күнде рұқсат берер де, бірақ тоғыз жүз қазақ бір жерге жиылмас деген болып жүрмесін осы бас қосу ақыры. Бас қосудың бір бұрышы өзгеде ғой».

Одан, «енді бір ауыз сөз бұл казактан тысқары бұрыш туралы» деп, өткен жолдағы бір белестерді еске алады: «17 октябрь манифесін біз Омбыдағы қазақ болып, қазақ тіліне тәржіма кылып, Акмола облысының баспаханасында бастырып, жұртқа тараттық. осыларың жарайды деп, бұрын орыс газетасына бөтен сөз жаздырмай күзетіп отыратын вице-губернатор Абаза бізге бата берді. «Мақтанып сары шымшық шалқып-тасты, Теңізді өртеймін деп лақап шашты. Сары шымшық мақтанды ма, ойланды ма, Кім білсін күйдірем деп ойлады ма? Теңізге от салғанмен жана қоймас, Десеңші тым болмаса, қайнады ма» (Ахмет Байтұрсынов. Қырық мысал. Петербург. 1909).

1906 жылы июньде Думаға депутат сайлағанда Семей жандаралы Галкин выборщиктерді өз үйіне қонаққа шақыр-

ды. «Сіздер сайлауға келдіңіздер, жандаралға қонаққа бармаса да болар», – деп едім. «Қазағым-ау! Мұның қалай, бізді бұрын жандарал қашан қонаққа шақырып еді, біз барайықта», – деді ақсақалдар. Жандарал Галкин бізді үйіне шақырып алып, насихат айтты: «Патша енді мұнан былай заңды жұрт жақсысымен ақылдасып шығармақ болды. Жұрт жақсысы заң шығаруға қосылса, сонда заң толық болады», – деді. Осындай патша өздеріне ерік берген соң, «жақсыларынды депутат сайлаңдар, абақтыда жатқандарынды сайламандар», – деді. Ақсақалдар «Дұрыс, дұрыс» деп, Галкин сөзін мақұлдап, таң ата абақтыдан шыққаныма ай болмаған мені депутат сайлады. Бұл бір заман.

1906 жылы августа степной генерал-губернатор Надаров өз қол астындағы қазағын жиып, әр уезде сиез (бас қосу) жасамақ болды. Қазақ крестьянский начальникті қасқырдай жау көреді, осы қазақ сиезінің басына қойған судьяларға рұқсат беріңіз деп судебная палата председателі Кабилинға хат жазған. Бұл бір заман.

Қыс өткен соң қазақ ішінде қыламын деген сиезін Надаров 1907 жылы июньде Омбыда өз алдына қылды. Екі облыстың қазағының сиезі пұштыып, құрып, құнтиып, он төрт-ақ қазақ жиылған сиез болды. Надаров өзі сиез басында болды. Бұл бір заман.

Надаров осы қазақ сиезіне мені шақырды. Біз Омбы мешіт-медресесінде жиылып, Надаровқа барғанда сөйлейтін сөзді кеңестік. Орысқа жағымпаз боламын деп, орыс етегінен жем жеймін деп бишара біздің ішімізде болған бір-екі қазақ Надаровқа мені шақты: «Міне, Ғалихан Бөкейханов қазаққа сөз үйретіп жатыр», – деп. Мен қазаққа сөз үйретпесем, бұл сиезге менің не керегім бар деп, Надаровпен хош айтыстым. Бұл бір заман.

3 июньде 1907 жылы Екінші Дума қуылып, қазақтан депутат жоқ болып шықты, сол 1907 жылдан соң неге қазақты жанарал қонаққа, губернаторы сиезге шақырып отырғаны қазақтың өзіне мағұлым. 1908 жылы Түркістандағы граф

Пален сиезі өз алдына, граф Пален пікірі «3 июнь» пікіріне қарсы болған соң, күні бүгінгіше, кітап жарыққа шықпай ұрланып тұр».

Жиһаншаның мәселе көтеріп отырған уақытына дейінгі ахуалды осылай суреттеп алады да, Әлекең: «Біз осы күнде «3 июнь» көлеңкесінде жүрміз, – деп түйеді, – «үркітпей, шошытпай» сөйлесемін деген бола ма? Өзі бұрыннан үркіп, шошып тұрса, әуелі қазақ сиезіне келе жатып, үркемін, шошым деп пікір қылса: «Сен, қозы, текке қарап жүре алмайсың, Соқтықпа маған десем тіл алмайсың, Мойныңды қазір жұлып алайын ба, Суымды не былғап ылайлайсың» (Ахмет Байтұрсынов. Қырық мысал. Петербург, 1909), – демей ме өзі үйден үркіп шыққан мырзалар.

Осы өткен июнь аяғында Мәскеуде приказчик съезі болып, ақырына жетпей қуылды. Біздің қазақ бас қосуы бұл приказчик съезі емес. Қазақ болып бас қоссақ, біз кемшілікте отырған жетім жұрт үкіметпен екі араны сөз қылмай қоймаймыз, мұны осы күнгі газета тілінде политика дейді. Политика үкіметке таздың бөркін алғанмен бір есеп.

Қазақ сиезі не қазақ жиылмай, не жиылған кісіні сөйлетпей, бұл күнде жақсы бас қосу болмай, арам тер болып тарқайды. Бас қосқанда сөйлейтін сөздің бәрі сөйленіп, қағазға жазылып мінеліп, түзетіліп даяр болмақ. Бас қосу төрт-бес-ақ күн болмақ. Бұрыннан жұртқа жарияланып, жұрт пайдасы осы деген сөзге бас қосқан жерде бата қылмақ. Осы бата қылған сөзді жұрт болып іс қылмақ.

Жиһанша мырза үш айда бас қосу жолын таппақ, бұл бас қосуға керек жабдықтың жүзден бір мүшесі жоқ. Осы «3 июнь» көлеңкесінде жүргенде, елде қазаққа бас қосып сөйлеу оңай ма, қиын ба, мен білмеймін. Бас қосқан жерде бата қылған сөзді халық орнына салмаса, халық жұмыс қылмаса, бас қосып неге керек. Бұл бас қосқан жерде болатын сөз елде сөйленбесе, бас қосқан жерде бата болған деп жұрт бұған мойындай ма?»

Осы жоғарыда айтқандарының «барлық қазақ баласы бас қосалық, болыс басына екі кісі Орынборға келсін», – деген

Жиһанша сөзіне қарай жазылып отырғанын ескерте келе, Әлекең: «Жұрт жұмысын халық бәрі қыла ма?» – деген сауал тастайды. Оған өзі былай жауап береді: «Қай жұртта болса, халықты бастап алып, жарыққа тартып шығарып жүрген саны аз, білімі мол жұрт жігіті емес пе?! Бұлай болғанда қазақ жұртының шырақ алып, түзу жолға бастаған жігіттері қайда? Бұлар бас қосатын болса, бұған жар салатын заман, осы заман». Бірақ, оның ойынша, Жиһаншаның ұраны бұл талапқа жауап бермейді. Сондықтан да әңгімені «болатын бас қосудан қашпаймыз, болмайтын бас қосуға арам тер болмаймын», – деп қорытады.

Әйгілі қайраткерді күстаналаудан аулақпыз, әйткенмен, оның білімді азшылыққа ғана үміт артып, бұқараны ояту жағын ойламайтын тұжырымдары күрескер рухына келіңкіремейтіндей сезімге бөлейтінін жасыра алмаймыз. Содан соң әйгілі антын тұжырымдап, көпке жария етеді: «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын». Алайда Жиһанша ұсынысына қолдау көрсетпей, яғни мәселені жұртшылық талқысына салмай, қалың қазаққа қалай қызмет ететінін ашып айта қоймайды. Мұны ол Самарада, 1913 жылғы 18 маусымда жазған еді...

12 ақпан 2011 жс.

3. Ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшысы

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының аса көрнекті жетекшісі, «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтың туғанына 145 жыл толды. Осы мерейлі датаға байланысты еліміздің бұқаралық ақпарат құралдары Алаш үкіметі мен партиясы және оның көсемі жайында көптеп жазып келеді. Ұлтымыздың біртуар тұлғасы болған Әлекеңнің өмір жолына біз де шағын шолу жасайық.

Қоғамдық-саяси қызметі

Әлихан Нұрмұхамедұлы 1866 жылы 5 наурызда Қарқаралы өңірінде дүниеге келген. Жергілікті молданың қолынан сауат ашып, 1879–1886 жылдары Қарқаралы қаласындағы мектепте, 1886–1890 жылдары Омбыдағы техникалық училищеде оқыды.

Омбыда оқып жүрген жылдарында ол «Дала уәлаяты газетіне», орыс басылымдарына мақалалар жазып, публицистикалық қаламын ұштай бастайды.

Училищені бітірген соң, 1890–1894 жылдары Әлихан Санкт-Петербургтегі Орман институтының экономика факультетінде білім алды. Питерде оқыған кезеңінде озық қоғамдық-саяси ой үлгілерімен танысты. Студенттік толқуларға қатысып, күрес жолдарының алғашқы соқпақтарында шындалды. Ресей жандармериясы назарына алғаш рет сол шақтарда ілігіп, саяси сенімсіздер тізіміне енгізілді.

Оқу бітіргеннен кейін ол Омбыға оралып, сондағы орман шаруашылығы училищесіне оқытушы болып орналасады. Математика пәнінен сабақ береді. Одан түрлі статистикалық басқармаларда, аймақты аралаған зерттеуші экспедицияларда еңбек ете бастайды. Отар қамытын киген қазақ өміріндегі қайшылықтарды жіті ажыратып, баспасөзде өзіндік үнімен мәселелер көтеріп тұрады. 1896–1903 жылдары қазақ жер-су жағдайын зерттеуге келген Щербина экспедициясының жұмысына атсалысқан.

Әлихан Бөкейханов Бірінші орыс революциясы жылдары империядағы азаттық қозғалысы жағына батыл шығып, қазақтың ұлттық қозғалысының бастауында тұрған белсенді шоғыр ішінен көрінді. 1905 жылғы маусымда Қоянды жәрмеңкесінде жұрт жаппай қол қойған петицияны ұйымдастырушылардың басында болды. Ал сол жылдың қарашасында Мәскеуде өткен земство және қала қайраткерлерінің съезіне қатысып, қазақ халқының жоғын жоқтап сөз сөйледі.

Сол шамада – елге бостандық берудің алғышарттарын уәде еткен 1905 жылғы 17 қарашадағы патша манифесі дүниеге

келген тұста ұйысқан конституцияшыл-демократтар партиясының қазақ бөлімшесін ашу хақында ұлт зиялыларымен Орал қаласында басқосу өткізді. Одан көп ұзамай, кадеттер партиясының 1906 жылғы қаңтарда Питерде өтпек құрылтайына шақыру алды.

Алайда оны, Семей облысы қазақтарының жиналысына бара жатқан жолында, патшалықтың әкімшілік орындары еш себепсіз тұтқындап, Павлодар түрмесіне қамап қойды.

Содан, ешқандай айып тақпастан, I Мемлекеттік думаға депутат сайлау науқаны басталғанша, абақтыда ұстады.

Әлекең Семей облысы қазақтары атынан Думаға депутат болып сайланып, астанаға келгенінде, жұмысында тым солшыл бағыт көрсеткен Мемдуманы тарқату жөніндегі патша пәрмені шыққан-ды. Бұған наразы Дума мүшелерінің бірқатары Выборг қаласына жиналып, халықты империя үкіметіне пассивті қарсылық жасауға шақырды.

Сонау әйгілі үндеуге кадеттер, трудовиктер, мұсылман фракциясы мүшелерімен бірге Әлихан Бөкейханов та қол қойды. Сонысы үшін өзгелер қатарында сотқа тартылды. Жазасын 1908 жылы Семей түрмесіне жатып өтеді.

Отарланған қазақ елінің монарх биліктен кетпейінше азаттық ала алмайтынына Әлиханның көзі әбден жетті. Сондықтан да сол кездегі ең солшыл Халық бостандығы (кадеттер) партиясына мүше болды.

1908 жылы түрмеден шығып, Санкт-Петербургке келгенінде, түпкі мақсаттары Ресейдегі самодержавиені құлату болып табылатын құпия ұйымға – алғашқы революция жылдары Петербургте ұйысқан «Темірқазық» («Полярная звезда») масондар ложасына мүше боп кірді. Түрмеден босатылысымен Әлекең Қазақ елінен де аласталған болатын. Сол себепті 1908–1917 жылдары Самарада тұрып, Дон банкінің қызметкері ретінде жұмыс істеді. Сонда бірер жыл социалист-революционерлер ұйымы құрамында болды. Сосын эсерлерден кетіп, 1912 жылдан конституцияшыл-демократтар партиясының Самара облыстық комитетінің төрағасы,

ал 1917 жылы кадеттер партиясы Орталық комитетінің мүшелігіне сайланды.

Элекеңнің орыс демократиясы істеріне белсене араласуы 1916–1917 жылдары батыс майдан аймағына орналасқан «Земгор» одағы комитетінде соғыстың қара жұмысына алынған бұратаналар арасында жұмыс істейтін Тегі өзгелер бөлімін ашуына мүмкіндік туғызды.

Ол 1913 жылдан «Қазақ» газетін шығарушылардың рухани жетекшісі әрі газеттің тұрақты авторы болған-ды.

Патша тақтан құлап, билікке негізінен кадеттер, іштерінде құпия масондық ұйымның мүшелері де бар демократ-революционерлер көтерілген. Солардың қамқорлығымен Әлихан Бөкейханов 1917 жылғы көктемде Ресей Уақытша үкіметінің Торғай облыстық комиссары болып тағайындалды.

Ол сол шақта белгілі бір дәрежеде көзқарас эволюциясын бастан кешті.

Әуелі кадеттер ұстанымына сай, Ресейде біртұтас демократиялық республика құру жағында жүрді. Кадеттер алғашқы Уақытша үкімет құрамынан кетуге мәжбүр болған шақта қазақ елінің автономиялық басқаруға жету жолын көбірек ойлай бастады.

Сол жылы күзге салым Сібір автономияшыларының Томда өткен съезіне қазақ делегациясын бастап барып, Қазақ елінің Сібір автономиясының құрамында болуын қалады. Одан, күзде. Алаш партиясын құруға кірісті, партияның бағдарламасын жасаған топқа басшылық етті. Желтоқсанда Орынборда өткен II Жалпықазақ съезін шақырушылардың басында тұрды. Съезде «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің төрағасы болып сайланды.

Кеңес өкіметі орнап, алашордашыларға кешірім жариялағаннан кейін, 1920 жылы Қазақ АКСР Жер өңдеу халық комиссариатының техникалық қызметкері, 1922 жылы Мәскеудегі КСРО халықтары орталық баспасы қазақ бөлімінің әдеби қызметкері, 1926–1927 жылдары Ресей Ғылым академиясының ғылыми қызметкері боп істеді.

Ғылымдағы, әдебиеттегі еңбегі

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов 1896 жылдан Ресей императорлық география қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің мүшесі болып, 1901 жылы оның басқару комитетіне сайланған-ды. Әлекеңнің «Қазақ өлкесінің тарихи тағдырлары және оның мәдени табыстары» («Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи») атты алғашқы еңбегі 1903 жылы Санкт-Петербуртта жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» деген көптомдықтың 17-ші томына енген болатын. Шығармада қазақ өлкесінің тас дәуірінен бергі және соңғы ғасырлардағы тарихы сипатталған.

1910 жылы шыққан «Қазіргі заманғы мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстың түрлері» («Формы национального движения в современных государствах») атты жинаққа Бөкейхановтың «Қазақтар» («Киргизы») деген еңбегі шыққан. Мұнда оның отаршылдық саясатқа көзқарасы, қазақ ішіндегі азаттық қозғалысының бағыттары ашып көрсетіледі.

Сондай-ақ, Әлекеңнің осы еңбегінде «киргиз» аталып жүрген халықтың өзін «қазақ» дейтіні, оны орыс транскрипциясымен «казах» деп жазу арқылы атаудың түпнұсқалық дыбысталуын біршама дәл беруге болатыны тұңғыш рет айтылады. Баршамызға мәлім, қазақ атауын орыс әріптерімен бұлайша транскрипциялау 1936 жылғы сталиндік конституциядан кейін қолданыла бастады. Халықты «киргиз» деп атауды ресми түрде «қазаққа» алмастыру Кеңестердің 1925 жылғы сәуірде өткен Ақмешіт съезінде Сұлтанбек Қожановтың ұсынысымен жүзеге асқаны мәлім. Бірақ онда «қазақ» («Қазақ республикасы») – «казак» («Казакская республика») деп таңбаланған еді...

Әлекең қазақ мемлекетінің пайда болуының тарихи кезеңдерін, даму заңдылықтарын да терең зерттеп, Ресей императорлық география қоғамы Батыс-Сібір бөліміне қарасты Семей бөлімшесінің басылымдарында әр жылдары ғылы-

ми жарияланымдар шығарған. Оның жер-су, шаруашылық жайындағы ғылыми мақалалары Санкт-Петербургтегі «Сибирские вопросы», «Биржевые ведомости», «Новая жизнь» секілді басылымдарда жиі шығып тұрған. Омбыдағы орысша, қазақша газеттерге автор болуы өз алдына, ол сондағы бірнеше орыс тілді басылымға өзі редактор болған.

Әлихан Нұрмұхамедұлы қазақтың ауыз әдебиеті туындыларын жинауға көп күш салды. 1905 жылы ұлы Абайды орыс оқырмандарына таныстырып, тұңғыш абайтанушы да болды. Абай шығармаларын жаңа заманның тынысы, қалыптасып келе жатқан қазақ ұлттық әдебиетінің басы деп бағалады. Абайдың өлеңдері мен нақыл сөздерін жинақтауға атсалысты. Абайдың өлеңдері жинағының Санкт-Петербургтегі Ильяс Борағанлы баспасынан 1909 жылы басылып шығуына жәрдем етті. Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтерілісі тақырыбына зерттеу жазған, сол тақырыпқа арнайы дайындаған кітапшасы кеңес өкіметі тұсында 1923 жылы Ташкентте шыққан болатын.

Бөкейхановтың әдеби мұрасының көлемді бөлігі көркем аудармадан тұрады. Ол орыс жазушылары Л. Толстой, А. Чехов, В. Короленко, Д. Мамин-Сибиряктармен қатар, Еуропаның қаламгерлерін, сондай-ақ, үнді, түркі тектес халықтардың әдеби шығармаларын қазақ тіліне тәржімәлаған. Көркем аудармаларының басым көпшілігін 20–30-шы жылдар аралығында, КСРО халықтары орталық баспасындағы Қазақ секциясының әдеби қызметкері болып қызмет істеп жүрген кезінде жасаған.

Қуғынмен өткен ғұмыры

Ұлт мүддесі жолындағы күресінде Бөкейханов ұдайы қуғын көрумен болды. Жоғарыда атап айтқанымыздай, патша өкіметі тұсында ол 1906 жылдың басында Павлодар маңында алғаш рет түрмеге қамалды. Сол жылғы жазда І Мемлекеттік дума мүшелерінің әйгілі Выборг үндеуіне қол қойғаны үшін Санкт-Петербург сот палатасының үкімімен сотталып, түрме жазасын 1908 жылы Семейде өтеді.

Ал 1922 жылы оны сенімсіз адам ретінде Қазақстан большевиктері абақтыға жапты. Сонда Мәскеуге, Ұлт істері жөніндегі халық комиссары Сталинге Ташкенттен Түркістан Орталық Аткомы төрағасының орынбасары Сұлтанбек Қожанов пен Түркістан Халкомкеңесі төрағасы Рысқұлов мынандай жеделхат салған болатын: «Қазреспублика өкіметінің жарлығымен 14 қазанда Қарқаралыда Әлихан Бөкейханов тұтқынға алынды. Алашордашыларға амнистия жарияланған декретті еске ала отырып, Советтің жергілікті қазақ халқы бұқарасымен байланысының әлсіздігін және Қазақия Советтерінің соңғы съезі жұмысының нәтижесінде орнаған ахуалды, сондай-ақ бұл оқиғаның қазақ халқы бұқарасына қолайсыз әсер етуі ықтималдығын ескере келе, Сізден осы іске араласуыңызды өтіну қажет деп есептейміз, негізі жоқ болған жағдайда Бөкейханов абақтыдан шапшаң босатылсын».

Осы жеделхаттан соң Сталин Әлихан Нұрмұхамедұлының Қарқаралы түрмесінен босануына, одан Мәскеуге аттануына, сосын астана төрінен пәтер алуына көмектескен тәрізді. Жалпы, бірер жылда «халықтар әкесі» атанған күн көсем Иосиф Сталиннің «қамқорлығы» арқасында Әлихан Бөкейханов он жеті жыл бойы Қазақ еліне қайтарылмай, «үлкен террор» құрбаны болғанға дейін сонда (Үлкен Кисловский шолақ көшесі, 4-үй, 15-пәтерде) тұрды.

Жоғарыда аталған телеграмма мәтінін Қазақстандағы «жарты құдай» Филипп Голощекин «ұлтшылдарды» тұқыртып, ауыздықтап ұстап отыру ісінде кеңінен пайдаланды. Ұлтшыл Бөкейхановқа 1922 жылы совет коммунистері – Түркатком төрағасының орынбасары және Түркістан халық комиссарлары кеңесінің төрағасы болған Қожанов пен Рысқұловтың араша түсуге әрекеттенуі олардың, сондай-ақ соларға еліктейтін қазақ коммунистерінің түгелімен ұлтшылдық дертімен ауырғанын көрсетеді-міс...

Көп жыл үй қамағында болып, ақыры, «үлкен террор» науқаны басталғанда Әлихан Нұрмұхамедұлы қайта ұстал-

ды. Оның кеңестік тергеуші-жендеттерге берген жауабындағы: «Кеңес өкіметін ұнатпадым, бірақ мойындадым», – деген салмақты да жүрекжарды сөзі бүгінде көпке мәлім. 1937 жылғы 27 қыркүйекте атылды. Сүйегі Мәскеу зираттарының біріндегі репрессия құрбандары көмілген қорымда. Тәуелсіздік жылдары бауырластар бейігі басына бәріне ортақ бір құлпытас қойылған.

Есімінің қоғам өміріне оралуы

Ал одан бергі партиялық-кеңестік тоталитаризм жылдарында Әлихан Бөкейхановтың «халық жауы» қара таңбасы басылған есімін атауға қатаң тыйым салынған болатын. Оны, тіпті, 1989 жылғы мамыр айында КСРО Жоғарғы сотының Пленумы ақтағанына қарамастан, байырғы тыйым бірден алынып тастала қоймады. Мәселен, осы жолдар авторының ол туралы бірінші бөп жазған зерттеу мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1989 жылғы 9 маусымдағы нөмірінде басылған еді, сол нөмір ә дегенде баспа үйінен шығарылмай, таратылуға тек республиканың жоғарғы билігі араласқаннан кейін ғана жіберілді. Алайда аталмыш материал автордың 1990 жылғы «Жазықсыз жапа шеккендер» жинағынан да алып тасталды. Бұл жайында белгілі қоғам қайраткері Санжар Жандосов «Казахстанская правда» (16.04.1991) газетінде айтып, тап сонау демократия жеңісі мойындалған шақта өзінің «мұндай тыйым салу мен дозаланған жариялылықты» түсінбейтінін әңгімелеген еді.

Ұзамай, тәуелсіздік орнағаннан кейін, іле-шала іргелі ғылыми-зерттеу жұмыстары жан-жақты басталып кетті. Әлихан Бөкейханов және Алаш қозғалысы хақындағы еңбектерімен К. Нұрпейіс, М. Қойгелдиев, М. Базарбаев, С. Аққұлұлы, Т. Жұртбай, А. Исмақова, Д. Қамзабекұлы сынды ғалымдар көпшілік назарына ілікті. Әлекеннің мерзімді басылымдардағы мақалалары жинастырылды.

1995 жылы Бөкейхановтың «Таңдамалысы» жарық көрді. Шығармаларының 7 томдық толық жинағын шығару да

(Сұлтанхан Аққұлұлының құрастыруымен) қолға алынды. 2009 жылдан бері төрт томы жарық көріп үлгерді. Осындай жақсы істермен бірге, осы жолдардың авторы өз тарапынан жасалып жатқан шаруа жайынан да хабардар ете кетуді орынды көреді. 80-ші жылдардың аяғына қарай менің ұлттық қозғалыс бастауларын қарастырған «1905 жыл» атты романым жазылған болатын (1989 жылы журналдық нұсқасы, 1993 жылы жеке басылымы жарық көрген-ді). Сондағы Ғалибек есімді жинақталған бейне арқылы Әлиханның Қоянды петициясы дүниеге келер тұстағы қызметін көрсеткен едім. Кейінірек, революция тақырыбына жазған шығармаларымның негізінде, оқырманды тарихпен тәрбиелеу ісіне атсалысу сынды ұстаныммен, жаңа деректі шығармалар тізбегін жасау жобасын қолға алдым. Қазақ арасындағы революциялық қозғалысты, Алаш идеясының қанат жаюын кең көлемде суреттеуді көздейтін бұл жобам «Рух-Сарай» танымды туындылар топтамасы деп аталды. Шамамен он екі том болмақ топтама Алаш қозғалысының көп қыр-сырын түсіндіріп, оқырман санасына ұлттық идеяның мәнін сіңіреді ғой деп ойлаймын.

Топтаманың 2004 жылы шыққан 1-ші кітабындағы «Аңсау» романы Алаш ұлттық қозғалысының бастапқы кезеңін суреттейді. Ал 2007 жылы жарық көрген 2-ші томына екі туынды енген: «Тамыр» – мұсылман қозғалысы мен қазақтар жайын, «Айбат» – ұлт қайраткерлерінің қазақ елінде өзін-өзі басқару үлгісін құрмақ болған істерін әңгімелейді. 3-ші кітап 2008 жылы шықты. Ондағы «Ақ бата» хикаятында қазақ та жұрт қатарлы үлкен үміт арта көз тіккен 1-ші Мемлекеттік дума, ондағы алғашқы жария пікірлер сөз болады. Ал «Мұнара» хикаяты халық өкілдерінің 1-ші Думада өздеріне қойған ескерткіші тәрізді қабылданатын тұжырымдама хақында сыр шертеді. Алаш қозғалысының дүниеге келу және даму бағыттары алғашқы кітаптардағы этюдтердің бірінен біріне өткен сайын ашыла түседі де, 2010 жылы жарық көрген 4-ші томдағы екі туындыда жаңа биікке көтеріледі. Бұл шығармаларда ұлттық қозғалыстың ширыққан кезеңі баяндалады.

«Жекпе-жек» хикаяты бұратаналарды соғыстың қара жұмысына алуды көздеген 1916 жылдың 25 маусымындағы патша пәрмені мен ұлт мүддесі жолындағы әрекеттердің бір сәтін көрсетсе, «Мәңгі бастау» – Алаш қозғалысының 17-ші жылдың ұзына бойында күрделі даму соқпақтарынан өтіп, қилы айтыс-тартыс, күрестен соң тұңғыш ұлттық автономия құрумен түйінделгенін суреттейді.

Аталған туындылардан ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов пен оның пікірлестері мен қарсы пікірдегі күрескерлерді қоғамдық қозғалыс тетіктерін іске қосу әрекеттері үстінде көруге болады. Олар этюдтен этюдке ауысып, түрлі оқиғаларға қатысу арқылы әр ахуалға байланысты өз көзқарастарын, жалпы, сол шақтардағы қоғамдық-саяси ой үлгілерін алға тартады. Міне, осындай жолмен оқырманға ұлт қозғалысының қайраткерлері, ұлттық идея, оның жүзеге асырылу жолдары, ұтқандары мен ұтылғандары, сәттіліктері мен сәтсіздіктері хақында тартымды әңгімелер айтылады.

Ұлт көсемін мейлінше толық тануға тырысу, оның үлгісін азаматтарымызды тарихпен тәрбиелеу ісіне пайдалану – баршамызға парыз. Бұл реттегі алда тұрған міндеттер қатарында Әлекең жайында, Әлекең бастауында тұрған Алаш идеясы, Алаш ұлттық қозғалысы жайында деректі және көркем фильмдер түсіру, Әлекең бастаған Алаш қайраткерлерінің мұрасын оқып үйрену үшін оларды мектеп және жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына енгізу мәселелерін атар едік. Үлкен қайраткердің алдағы 150 жылдық мерейтойына дейін осындай арнайы жүйеленген іс-шаралар кешенін жүзеге асыра алсақ дұрыс болар еді.

9 наурыз 2011 ж.

4. Алты алаштың ардағы неден жаза басты?

**«Алаш айнасы» газетінің тілшісі Роза Рақымқызы
сауалнама жүргізіп жариялаған мақала**

Биылғы қаңтарда туғанына 145 жыл болған көрнекті Алаш қайраткері Әлихан Бөкейхановтың тағдыр-тәлейіне

жеңіс пен жеңіліске, үмітке толы күрделі ғұмыр бұйырды. Абылай мен Кенесары аталарының даңқты жолын лайықты жалғастырған ол, ұлттық мемлекеттілікті жанғырту идеясы мен оны жүзеге асырудың жолдарын, әдіс-тәсілдерін негіздей отырып, ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының көшбасынан табылды.

Шығу тегі жөнінен әйгілі Шыңғыс ханнан таралатын дала аристократиясына жататын Әлихан бастауыш білімді медреседен және үш сыныптық орыс-қазақ мектебінен алады. Одан кейін Қарқаралыдағы, кейіннен Омбыдағы техникалық училищеде оқиды. Әрі қарайғы білімін Санкт-Петербургтегі Орман шаруашылығы институтында жалғастырады. Негізгі пәндерді үздік меңгерумен қатар, Әлихан құқықтануды, Батыс философиясы мен орыс әдебиетін де мұқият оқып-үйренеді. Мұның сыртында студенттердің саяси үйірмелеріне қатысып, сол кездің өзінде-ақ «саяси сенімсіз» адам ретінде полиция назарын өзіне аударады.

Оқуын тамамдап, Омбыға орманшы-ғалым ретінде оралған Әлихан әуелде социал-демократиялық бағыттағы «Степной край» газетіне қызметке тұрады. Одан кейін орыстың бюджеттік статистикасының негізін қалаушы Федор Щербининнің жетекшілігіндегі экспедицияларда сегіз жыл жұмыс істейді. Экспедицияға Далалық өлкенің ұлан-ғайыр аймағын және, ең бастысы, қазақтардың мал шаруашылығының жай-күйін зерттеу міндеті жүктеледі. Кейінірек Әлиханның экспедиция жұмысы барысында жинаған білім-тәжірибесі Омбы көші-қон басқармасының санақ маманы қызметімен толыға түседі. Әлихан Бөкейханов өмірін жете зерттеген тарихшы Мәмбет Қойгелдінің пікірінше, осы екі қызметі оның жер және көші-қон мәселелерінің керемет білгірі ретінде қалыптасуына, сондай-ақ саяси дүниетанымының негізделуіне көп ықпал етті. Кәсіби экономист ретінде ол патша өкіметінің көші-қон саясатын мұқият зерттейді. Қазақ облыстары мен уездерінде құрылған көші-қон басқармалары қазақ халқын отырықшыландыру саясатын ұдайы және табанды түрде жүргізе бастайды. Мұндай ауқымды мәселені

шешуге қажетті экономикалық, психологиялық және басқа да алғышарттардың жоқтығы қаперге алынбайды. Патша өкіметінің аграрлық саясаты, бұқара халықтың азып-тоза бастауының артуы Әлихан Бөкейханов тәрізді оқыған, білімді ұлт азаматтарын саяси қайраткерлік жолға түсіп, ұлт-азаттық қозғалысымен айналысуға, саяси партияға бірігуге мәжбүрлейді. 1905 жылғы саяси манифестер, митингілер, құрылтайлар мен съездер толқыны қазақ даласын да шарпиды. Қазақ халқының патшалық отарлау жылдарында қордаланған мұң-мұқтажы, талап-тілегі тоғысқан Қарқаралы петициясы сияқты тұңғыш тарихи құжаттар пайда бола бастайды.

Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі өмір үрдісін күрт өзгертуге үзілді-кесілді қарсы болды. Қазақтардың жартылай көшпенді болуы объективті шарттарға, яғни табиғи орта жағдайларына байланысты екендігін баса айтты. Сондықтан да «отырықшылық өмірге көшу кешенді түрдегі әлеуметтік-экономикалық шаралардың көмегімен біртіндеп, кезең-кезеңімен жүргізілуі тиіс» деген ұстанымда болды. Әлихан сондай-ақ көші-қон басқармасының «жерді үлестіру» саясатын сынға алды.

Ең бастысы, Әлихан Бөкейханов Ресей империясына қарасты халықтардың өмірін бірегейлендіруге қарсы шықты. Ұлттарға автономия беру идеясын қолдап, қуаттады. I Мемлекеттік думаға мүше болған кезінде де, Кадет партиясының съездерінде сөйлеген сөзінде де, басылым беттерінде жарияланған мақалаларында да осы бағытты ұстанды.

Әрине, Әлихан Бөкейхановтай көрнекті тұлғаның қайраткерлік болмысын, ұлт Тәуелсіздігі жолындағы жанқиярлық еңбегін бір мақала аясында жан-жақты ашып көрсету қиын. Алаш арысының күрескерлік жолы, өзіндік ұстанымы, жеңісі мен жеңілісі тұрғысынан алғанда бірқатар сауалдар туындайды. Соларды алға тарта отырып, біз тарихшылар мен алаштанушы азаматтардың пікірін білгенді жөн көрдік. Мәселен...

1. Біз әдетте М.Шоқайдың «Түбі түркі, түгел бол!» деген сөзін ұлағатты ұран есебінде қабылдаймыз. Осы орайда «Кезінде Әлихан Бөкейханов түркішілдік әнгімелерге утопиялық тұрғыда қарайтындарды ұнатпаған» деген әңгіме бар. Бұл ретте Әлихан ағамыз неден қауіптенді, неден сақтанды? Және онысы қаншалықты негізді еді?

2. Алаш қайраткерлерінің бірқатары Ресей Федерациясына кірмейтін ұлттық автономияны жақтағанда Әлихан Бөкейхановтың бұл идеяны қолдамауы неліктен?

3. Әлихан Бөкейханов Түркістан құрамына кіретін, онда да діни фанатизм жайлаған халықтармен мемлекет құрудың мүмкін еместігін айтқан көрінеді. Бұлай дегенде ол нені меңзеді, нені қаперге алды?

4. Жалпы, Әлихан Бөкейханов мемлекет құрылымы жөнінде қандай көзқарасты ұстанды?

5. Қайраткер ретінде ол неден қателесті, қай тұрғыда жаза басты?

Мәмбет ҚОЙГЕЛДІ, тарих ғылымының докторы, профессор:

Әлихан Бөкейханов орыс демократиясына сенді

1. Әлихан Бөкейханов түркішілдікке сақтанып қараған емес. Бөкейханов қазақ халқының Тәуелсіздігі мен азаттығына қызмет ететін идеяның бәрін қолдады, соның жағында болды. Бұл – бір. Екіншіден, айта кететін бір нәрсе. XX ғасырдың басында қазақ халқы ұлт ретінде қалыптасу кезеңінде тұрды, ұлт болып ұю процесін басынан кешірді. Соған байланысты Бөкейханов ұлттық мемлекетті қалыптастыру ұстанымында тұрды. Бұл өте маңызды нәрсе еді. Өйткені қазақтың жерін, жерасты және жерүсті байлығын сақтау үшін мемлекеттілік қажет болатын. Соған байланысты, ол кісі басқа түркі мемлекеттерімен бірігу мәселесіне де осы тұрғыдан келді. Ал Мұстафа Шоқай бүкіл түркі халықтарының тұтастығы идеясын ұстанды. Шоқайдың ойынша, бүкіл түркі халықтары өз мүддесін, мемлекет Тәуелсіздігін өзара күш біріктіру арқылы ғана қорғай алады. Жалпы, Ә.Бөкейханов

пен М.Шоқайдың идеясы – бір-бірін толықтыратын идея. Сондықтан оны қарсы қоюдың қажеті жоқ.

2. Қазақстан 1917 жылы Ресейден бөлініп, Тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасып, дамуға даяр емес болатын. Бірден мемлекет құрып кетуге қазақ елі де дайын болмады. Сол себепті де, Бөкейханов: «Белгілі бір даярлық кезеңінен өткенге дейін Ресей Федерациясының құрамында бола тұрайық. Ал кейіннен, сол даярлық мерзімінен өткеннен кейін жеке мемлекет ретінде бөлініп кете аламыз», – деді.

3. Әлекең дінге қарсы болған емес. «Қоғамдық дамуда кейін қалған елдермен бірігу қиын» деген. Бұл жерде ол кісі экономикалық дамуды айтып отыр.

4. Әлекең, біріншіден, қазақ жерінде мемлекеттілікті жаңғырту ісінің басында тұрды және мемлекеттілік идеясын жан-жақты сериялық тұрғыда негіздеді. Былайынша, Әлихан Бөкейханов қазақ топырағындағы мемлекеттілік идеясының теоретигі еді. Ол кісінің түсінігінше, мемлекет ұлттық идеяны қорғай алатын әрі демократиялық ұстанымдағы мемлекет болуы тиіс.

5. Бөкейханов пен оның серіктерінің бір кемшілігі мынаған байланысты. Ол кісілер орыс демократиясының соңына ерді, соған сенді. «Орыс демократиясын қолдау арқылы қазақтар өз мемлекеттік дербестігіне, Тәуелсіздігіне қол жеткізе алады» деп ойлады. Шын мәнісінде, орыс демократиясы қазақ халқының мемлекеттік Тәуелсіздігін мойындауға даяр емес болатын. Бірақ мұны Бөкейхановтардың кемшілігі деп айтуға бола ма? Мәселе сонда. Ал енді ол кісінің қателесуі неге байланысты дегенге келсек, мен мұны қазақ халқы ұлттық санасының әлі де болса төмендігінен дер едім. Егер де қазақтың азаттық қозғалысы тегеурінді, қуатты, күшті болғанда, оның экономикалық базасы болғанда, әрине, Бөкейхановтар басқаша әрекет жасаған болар еді. Олардың сол кездегі әрекеті, қызметі қазақ азаттық қозғалысының даярлығына, тегеурініне тәуелді болды деп айтуға болады.

Бейбіт ҚОЙШЫБАЕВ, жазушы, «Алаш» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері:

«Түркістан өзінің діндарлығымен көшті кері тартады» деген сенімде болды

1. Әлекең батысшыл болған. Орыс демократиясына сенген. Сондықтан да Балқан соғысы кезінде империя астанасында оқитын жастардың түрікшіл патриоттық сезімге елітіп, Түркия намысын жырту шараларына қатысуын қаламаған. Ресейдің саяси өмірін бес саусағындай білгендіктен, пантүркизм таңбасын жапсыруға желеу беретін әрекеттерге революция жылдары да ұдайы сақтықпен қарады.

2. «Алаш қайраткерлерінің бірқатары Ресей Федерациясына кірмейтін ұлттық автономияны жақтаған» деген әңгіме маған беймәлім. Ол тұста, меніңше, алаштықтардың мұндай ұстанымда болуы мүмкін емес. Ал Әлихан Бөкейхановтың көзқарасына келсек, монархия тарих сахнасынан кеткен алғашқы айларда ол өзі мүшесі болып табылатын кадет партиясының билікке жеткен сәттегі ұстаным-бағдарына сай, патша өкіметінің орнына демократиялық унитарлық республика орнату жағында болды. Саяси оқиғалардың өрістеп дамуы барысында оның бұл мәселеге көзқарасы да ұлт мүддесіне қарай өзгерді. Күзде қазақ елін Сібір автономиясына қосуды көздеп, бірер облыс делегаттарын Том съезіне бастап барды. Оның ойынша, сол шақта қазақтың өз алдына автономия алуы мүмкін емес еді. Сібірліктермен бірігу арқылы болашақ автономияның қажет тетіктерін реттеп алған соң ғана олардан бөлініп шығуға болады деп санады. Ұлттық кадрлардың саны да, деңгейі де автономия құруға жеткіліксіз, әрі оған сол кезгі ахуал да қолайсыз деп білді. Сондықтан күн тәртібіндегі күрделі мәселені тек қазақпен аралас отырған өзге халықтармен бірге, өзара келісіп шешуге болады деген пайымнан ажыраған жоқ. Тарихи желтоқсан съезінде көтерілген шұғыл дербес автономия жариялау идеясына сол себепті қиғаш қарады. Делегаттардың көпшілігі оның жағына шықты.

3. Бұған оның, жоғарыда айтқанымдай, батысшылдығы себеп болды. Ол «Шығыста қазақ үйренерліктей мәдениет жоқ, Түркістан өзінің діндарлығымен ілгері беттеген көшті кері тартады» деген сенімде еді.

4. Оның мемлекеттік құрылым жайындағы ұстанымы өзінің жетекшілігімен дайындалып, 1917 жылғы күзде «Қазақ» газетінде жарияланған Алаш саяси партиясының бағдарламасында тұжырымдалған болатын. Ресей халықтарының Құрылтайшы жиналысы қазақтың жер-су және елдік мәселесін шешіп береді деген сенімі зор еді. Сондықтан да Әлихан Бөкейханов сол Құрылтайшы жиналысқа (Учредительное собрание) Алаш партиясы тізімімен делегаттар сайлануына үлкен мән берді. Алайда Қазан төңкерісіне байланысты, Құрылтайшы жиналысты күту жоспарына өзгеріс енгізуге мәжбүр болды. Екінші жалпықазақ съезі парламенттік Ресей федерациясына кіретін Алаш автономиясын құрып, үкіметін – Алаштың Ордасын сайлады. Кеңес өкіметі жеңген соң, автономияның жаңа билік ауқымында өмір сүруі жөнінде большевизм басшыларымен келіссөз жүргізуге Жанша Досмұхамедов бастаған делегацияның Мәскеуге баруын қолдады.

5. Экономист, жер-су мәселелерінің ірі маманы болғандықтан, Әлекеңнің білім-білігімен патша әкімдері де, кеңес билігі де белгілі дәрежеде санасқан еді. «Қайраткер ретінде ол неден қателесті, қай тұрғыда жаза басты» дегенде, бұл ұлы тұлғаның өз қолында шешуші билік тұтқасы болмағанын ескерген жөн. Ал баспасөзде жарияланған пікірлеріне орай ой түйсек, ол ХІХ ғасырдың аяғында мал шаруашылығы өнімдерін өңдеумен шұғылдануға бел буған қазақ кәсіпкерлерінің пайда болуын құптамады. Бұл фактінің жаңа құбылыс ретіндегі мәніне бармай, алғашқы талпыныс иелерін газет бетінде қатты сынап, бастаманы тұншықтырды. ХХ ғасырдың басында қазақ қайраткерлерінің Мемлекеттік думаға жер-су жайында заң жобасын ұсынбақ әрекетіне немқұрайды қарады. Көшпенді жұртты патша өкіметінің

қолданыстағы заңдары аясында отырықшыландыруға қарсы болды. Патшалық тұсында эволюциялық жолмен атқарылмаған істі большевиктер билікке келген соң революциялық тәсілмен жүзеге асырып, елді алапат ашаршылыққа, ұлттық апатқа ұшыратқаны мәлім. Және бұл орайда олар өз қылмыстарын ақтау үшін мәселенің тонын айналдырып, ірі ұлт қайраткері Әлекеңнің атын қаралаумен шұғылданды. «Бөкейханов қазақ халқының болашағына сенімсіздік білдіріп, Сталинге «қазақтар отырықшы бола алмайды» деген еді, социализм жетістіктері оның қателескенін көрсетті», – деп мәлімдеген-ді 1935 жылы республика басшысы Левон Мирзоян...

Болат МҮРСӘЛІМ, журналист, «Алашорда» деректі фильмі сценарийінің авторы:

Жалаң ұлтшыл, шаласауат демократтарды аса ұнатпаған

1. Біз бұл шетін мәселені айту үшін тарихи жағдаяттарды бір-бірімен шатастырмай, дифференциация жасап қарауға тиіспіз. Әлихан Бөкейханов 1912 жылғы Балқан соғысы кезінде Түркия елшілігіне елден жиналған қап-қап, дорба-дорба ақшаны аркалап апарып жүрген Петербургтің мұсылман студенттерінің ісіне «утопия» деп қараған. Студенттерге «өздерінді сағыммен алдамандар» депті. «Түрікшіл болсаңдар, ұлтшыл болсаңдар, Ресейдің отарлаушылық саясатының астарына үңіліңдер, сол отарлық езгіден құтылу жолында еңбек етіңдер» деп, М. Шоқай, З. Уәлиди сынды жастарға жөн сілтепті. Бұл – бір. Екіншіден, 1917 жылдың күзінде Ә. Бөкейханов Г. Потанин басқарған Сібір үкіметімен одақ болуға уағдаласты. Оның басты себебін Әлихан: «Сібірмен одақ болсақ, қазақтың автономия алуы жеңілірек шешіледі». – деп түсіндірді. Ал Түркістандағы халықтармен бірлесе автономия құруға ашық қарсы шықты. С. Торайғыровтың, М. Дулатовтың жазуынша, Әлихан Түркістан халықтарының әсіредіншілдігін, ғылым-білімге ұмтылмайтындығын мысалға келтіріп, «Әлсізбен одақ болу арқылы жас қазақ ав-

тономиясын құртып аламыз» деп қауіптенген. II жалпықазақ съезінде бұл мәселеде Ә. Бөкейхановқа ондаған қазақ зиялысы ашық қарсылық білдірсе де, соңғы шешім бойынша, Әлихан Түркістандағы тек қазақ қоныстанған жерлерді Алаш автономиясына қосу туралы мәмілеге қол жеткізеді. Әлихан жалаң ұлтшыл, шалағай түрікшіл, шаласауат демократтарды аса ұнатпаған. Ол – саясаткер.

2. 1917 жылы Ресейдің мемлекеттік құрылымы туралы екі-ақ идея болды. Біріншісі – «Ресей унитарлық мемлекет болуға тиіс» деді. Екіншісі – «Ресей автономиялардың федерациясы болсын» деді. Тәуелсіздік тұрмақ, «автономия» сөзін ауызға алғандардың өзін «сеператистер» деп қабылдады. М. Шоқай шетелде жазған естеліктерінде Тәуелсіздік ол кездің өңі түгіл, түсіне кірмегенін ашық жазады. Ал I жалпықазақ съезінде «Қазақ автономиясы мәселесін талқылауда М. Дулатов, А. Байтұрсынов және т.б. федерацияға кірмейтін «тәуелсіз ұлттық автономияны» жақтады. Алайда бұл идеяны Ә. Бөкейханов қолдамағаны белгілі болды» дегенді алаштанушы К. Илиясова өз монографиясында С. Зиманов еңбегіне сілтеме жасап жазған екен.

Ал Әлиханның «Автономиядан соң Тәуелсіз ел боламыз» деген үміті болғаны анық. 1917 жылы «Қазақ» газетіндегі мақаласында: «Осы жолы болмаса да, келесі жолы қазақ баласы өз алдына тәуелсіз ел болар» деп жазған еді. Біздіңше, Әлихан «осы жолы» деп, Бүкілресейлік Құрылтайды айтып отыр. Бұл Құрылтайда Ресей Федерация түрінде құрылса, Алаш автономиясы өз мәртебесін заңдастырмақ еді. Ал Әлихан айтқан «келесі жолы» деген уақыт тек 1991 жылы бір-ақ жетті. Соған қарағанда, Ә. Бөкейханов саясаткер ретінде «тәуелсіз ұлттық автономияны» орындалмас дүние болған соң, қолдамаған сияқты.

3. С. Торайғыров «Әлиханның Семейге келуі» атты мақаласында Әлиханның: «Түркістанмен бірге автономия алу – қойны-қонышыңа тас толтырып, Ертіске сүнгүмен бір есеп. Ташкент городской управасында сарттың гласныйлары, «обаға қарсы ем қылу Құдайдың құдіретіне қарсылық

күнә болады, ем керегі жоқ» деп жасаған қаулылары автономия арбасына есек пен түйе жегіліп, оңбайтындықты көрсетеді» деп баяндама жасағанын жазады. Жаңа айтқандай, М. Дулатовтың тергеу жауаптарында да Ә. Бөкейхановтың Түркістан халықтарының қараңғылығы туралы осы пікірде болғаны айтылады.

4. Ә. Бөкейхан Бірінші француз революциясынан бері Еуропада қалыптасқан мемлекеттілік дәстүрлерге сүйене отырып, халық билігіндегі демократиялық, парламенттік басқарудағы, Президенті мен министрлері Парламент алдында жауапты болатын, зайырлы, тең құқықты мемлекетті ыңғай көрді. Оның бұл тұрғыда арнайы жазған еңбегі кезікпейді, мұны «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасына, Әлиханнның мақалалары мен сөздеріне қарай аңдауға болады.

5. «Әлихан қателесті, жаза басты» деген ой бізде болған емес...

Қорыта айтқанда...

Қазақ халқының терезесін өзгелермен тең етуді көксеп, ұлы мұрат жолында жан аямай тер төккен ұлт зиялыларының үлесіне тиген тағдырдың ащы сабағы Әлихан Бөкейханов өмірінен де көрініс тапты. Тап күресін мейлінше ушықтырып жіберген сталиндік қызыл қырғын ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің өмірін тозаққа айналдырды. Саяси қайраткерлігі үшін патшалық билік жүйесі басынан сипай қоймаған Бөкейханов кеңестік дәуірде де талай қуғын-сүргінге ұшырады. 1922 жылдан бастап қашан ату жазасына кесілгенге дейін атамекеніне келу құқығынан біржола айырылды. Ал КСРО Жоғарғы сотының Әскери алқасында үкім шығарылып, өзіне соңғы рет сөз берілгенде, 72 жастағы Әлихан Бөкейханов: «Мен Кеңестік билікті жақсы көрген емеспін, бірақ мойындадым», – деп қысқа да нұсқа, жалғыз ауыз сөз айтқан көрінеді...

18 ақпан 2011 ж.

5. Мерейтой қарсаңында

Abai.kz сайты жүргізген интернет-конференцияда Әлихан және Алаш қозғалысына орай қойылған сауалдарға жауаптар

Ермек, сс, 22/12/2015 - 18:44

– Бейбіт аға, Әлиханның 150 жылдығы қарсаңында Алаш қозғалысын айтпай кету айып секілді. Біздің қазіргі билік басындағы мырзалар Әлиханға да лайықты баға бермеді. Қазақ тәуелсіздігі жолында Алаш қозғалысының орны ерекше. Осы жайлы пікірлеріңізді білсек.

Бейбіт Қойшыбаев:

– Құрметті Ермек, халқымыздың Ресей империясы жойған мемлекеттілігін жаңғыртуына, сөз жоқ, қазақтың ХХ ғасырдың басынан жаңаша, өркениетті сипатта өрістей бастаған ұлт-азаттық қозғалысы, бүгінде Алаш қозғалысы деп аталатын ерен құбылыс айрықша әсер етті. Монархия құлағаннан кейін Алаш Ордасы боп құрылған тұңғыш ұлттық автономия үкіметі де, оның қайраткерлері де билік тарапынан осы уақытқа дейін өз дәрежесінде танылмағаны рас. Бірақ келесі жылы Әлихан Бөкейхановтың туғанына 150 жыл толуы халықаралық дәрежеде атап өтілетіні көңілге сенім ұялатады.

Арғы жылы Алаш-Орданың шаңырақ көтергеніне бір ғасыр толады. Осы мерейжасты мемлекеттік деңгейде мерекелеудің маңызы зор. Солай аталады деп сенеміз. Өйткені бұл күллі халқымыздың тілегі. Осынау даталар бүгінде барша шығармашыл күштердің назарында.

Бұл шаруадан менің де сырт қалмағанымды айта кеткім келеді. Қазақтардың империядағы революциялық қозғалысқа құлақ түре қарап, азаттықты мақсат еткен күрестің өркениетті жолына түсуін отыз жылдан бері қарастырудамын. Зерттеулерімді бір жүйеге бағындырдым, сөйтіп, Алаш қозғалысы ұшқындаған ХХ ғасырдың басынан бастап жеңісті

шыңына шыққан 1917 жылды қамтитын тарихи-танымды шығармалар тізбегін жаздым. Бірқатары «Рух-Сарай» атты топтамада жарық көрді. Ұлттық қозғалыс эпопеясы сынды «Алаш жолы» деген он бөлімнен тұратын үш томдық ривалымның алғашқы кітабы шықты, мерейтойға дейін, алла қаласа, қалған екі томы да басылар деген үмітім бар. Бұдан басқа, көп жылдардан бері алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметін жаңғыртуға тырысқан зерттеушілік, публицистикалық жұмыстарым да бір кітап болып жариялануын тосуда.

Бұлар – Әлекең мен Алаштың тойына әзірлеген менің өзіндік үлесім. Мен секілді мақсатты түрде еңбек етіп жүрген қалам қайраткерлері, тарихшы-ғалымдар қаншама. Солардың бәрі еліміздің тәуелсіздігі жолында жан қиған күрескерлердің аруақтарын ұлықтауға қызмет етуде. Олар және солар көрігін қыздырған Алаш қозғалысы, оның шыққан биік шыңы – Алаштың Ордасы – келе жатқан мерейтойы тұсында мемлекет тарапынан лайықты бағасын алуға тиіс.

Ербол Жақыпбек, жм, 25/12/2015 - 16:20

– Алаштықтардың үш жүз партиясымен, Түркістан автономиясымен, 1916 ж. көтеріліс басшыларымен тіл табыса алмағаны рас па? Алаштықтардың Амангелді Имановты ат құйрығына байлап өлтіріп, Торғай даласын сүйреткені рас па? Алаштықтардың кеңес үкіметі кезінде Тұрар Рысқұловты пана тұтқаны рас па? Алаштықтар Түркістан автономиясымен ымыраға келе алмай, тіпті, оларды есекке теңеді дейді, осы шындық па? Алаштықтар Колчак пен Дутовқа жағынам деп қазақтар арасында ақ террор жүргізді. Бұл жайлы С. Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешуінде» жазады. Сейфуллин жазған жазды ма?

Бейбіт Қойшыбаев:

– Құрметті Ербол, Сіздің сауалдарыңызға қойылған ретімен мен де бір-бір ауыз сөзбен қысқа жауап беруге тырысайын. Мәселенің анық-қанығына жету үшін кезек жайын-

да тарихи әдебиетті қарап, молырақ білуге тырысқаныңыз дұрыс шығар.

«Алаш» – жалпыұлттық, ал «Үш жүз» – социалистік партия, сондықтан да араларында өзара келісім болмады.

Түркістан автономиясы Алаш автономиясынан бұрын жарияланды. Автономия мәселесін қараған Екінші жалпықазақ съезіне Түркістан автономиясының үкімет мүшесі Мұстафа Шоқаев келіп қатысты. Ол қазақтардың Түркістан автономиясына қосылуын қалаған еді. Бірақ съезд дербес автономия құру жағында болды. Автономия құрылды, Халық Кеңесі құрамына Мұстафа да сайланды, бірақ жариялану мерзімі Түркістан автономиясы аумағындағы қазақтардың көзқарасы айқындалғанға дейін кейінге қалдырылды. Сол шақтағы дүрбелең салдарынан ресми жариялауға ақыры мүмкіндіктері болмады. Большевиктер Қоқанды қанға бояп, Түркістан автономиясын құлатқаннан кейін оның үкіметінің алғашқы премьері Мұхамеджан Тынышбаев Семейге барап, орталық Алаш-Орда қайраткерлерімен қызметтес болды. Яғни алаштықтар мен түркістандықтар арасында тіл табыспаушылық болған жоқ.

1916 жылғы көтерілісті қазақ зиялыларының қолдамағаны белгілі. Амангелді Имановты «Қазақ» газеті жақтырмай жазып тұрған. Оны кеңестік әскери комиссар лауазымындағы кезінде алашордалықтар өлтірді, тек Сіз суреттегендей жағдайда өлтірді деген мәліметті өзім кезіктірген емеспін. Міржақып Дулатовтың ОГПУ тергеушісіне берген жауабында Амангелдінің өліміне тікелей қатысы жоқтығын айтып, сонда да, болған іске өзін ахлақи тұрғыда жауаптымын деген.

Әлихан Бөкейхановты 1922 жылы Қарқаралыда тұтқынға алғанда, Ташкенттен Түркістан Орталық Атқару Комитеті Төрағасының орынбасары Сұлтанбек Қожанов пен Түркеспублика Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы Тұрар Рысқұлов Мәскеуге, Бас хатшы Сталиннің атына жеделхат жолдап, оның босатылуын сұраған. Осы екі қайраткер Түр-

кістан Республикасының басшылары боп тұрған уақыттарда алаштық қайраткерлердің біразы сонда түрлі кеңестік қызметтер атқарды.

«Алаштықтар Түркістан автономиясымен ымыраға келе алмай, тіпті, оларды есекке теңеді» деген, әрине, бос сөз. Шындық қандай екенін жоғарыда шамалап айтуға тырыстым ғой. Тек «оларды есекке теңеді» деген әсіре теңеудің қайдан өсіріліп шыққанын шамалауға болады. 1917 жылдың екінші жартысында ұлт серкесі, батысшыл, масон Әлихан Бөкейханов қазақта автономияны басқарып жүргізіп келе аларлықтай қауқары бар өз ұлттық кадрлары жоқ деп санап, сол себепті Сібір автономиясына қосылуды қош көрді. Түркістан өлкесін артта қалған, мешеу деп білді. Мешеулігіне жоғарыдағыдай бейнелі мысал келтірді, сөйтіп, онымен бірлесуді қоштамады. Аталмыш тіркес содан «дамытылған» болуға керек.

Алаштықтардың қазақ коммунистерін жақтырмағаны, кей реттерде оларды жоюға пәрмен еткендері рас, тек олары большевиктердің террорымен салыстыруға келмейді. Сәкен Сейфуллинді жалған жазды деу дұрыс болмас, әйтсе де ол солшыл қайраткер болды, сондықтан да белгілі мемуарында тарихи оқиғаларды тиісінше тым солақайланып баяндаған. оны кітапты мұқият оқыған кім-кім де аңғара алады. «Тар жол, тайғақ кешуді» 1928 жылы Нәзір Төрөқұлов біршама әділ сынға алған.

28 желтоқсан 2015 ж.

6. Қазақ ұлттық мемлекетінің тұңғыш басшысы

2015 жылғы 2–18 қарашада Парижде өткен Біріккен Ұлттар Ұйымының оқу, ғылым және мәдениет жөніндегі мамандандырылған мекемесі Бас конференциясының 38-ші сессиясы мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым Әлихан Бөкейхан-

ның туғанына 150 жыл толуына арналған мерекелік іс-шараларға қатысатыны жайында шешім қабылдады. Сонымен, қазақтың ардақты перзенті, «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің төрағасы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтың 150 жылдық мерейтойы биыл ЮНЕСКО аясында атап өтіледі. Алаш қозғалысы серкесін ұлықтау үстіміздегі жылы осынау беделді халықаралық ұйымның қатысуымен өткізілетініне айрықша қанағаттанғандық сезіммен оның өмірі мен қызметі жайында жазылған төмендегі мақаланы оқырман назарына ұсынамыз.

Қазақтың жаңа тұрпатты ұлт-азаттық қозғалысы бастауында

1866 жылғы 5 наурызда Тоқырауын өзені алқабында дүниеге келген Әлихан Нұрмұхамедов әуелі ауыл молдасынан сауат ашып, одан Қарқаралы мектебінде оқыды. Сосын Омбы техникалық училищесінде кәсіптік білім алды да, ата тегін Бөкейханов деп жазуға қол жеткізіп, 1890 жылы Санкт-Петербургтің Орман институтына түсті. Осы жоғары оқуды экономист мамандығы бойынша 1894 жылы бітіргеннен кейін Дала уәлаятының астанасына оралып, орман шаруашылығы училищесінде оқытушы болып еңбек жолын бастады. Көп ұзамай түрлі статистикалық басқармаларда, зерттеуші экспедицияларда істеді, қазақ жер-су жағдайын арнайы зерттеуге келген әйгілі земстволық статистик Ф.А. Щербинаның 1896 жылдан Ақмола, Семей, Торғай облыстарында жұмыс істеген экспедициясы жұмысына атсалысты. (Бұл зерттеулер нәтижесі кейінірек «Дала облыстарын зерттеу жөніндегі экспедиция қазақ жерінің пайдаланылуы хақында жинастырған және жүйелеген материалдар» дейтін атпен Екіншілік және мемлекеттік меншіктер министрлігінің басылымы ретінде Щербинаның редакциясымен 13 том боп басылып шыққан.)

Мұның бәрі оның патша үкіметінің жер саясатын терең зерттеп білуіне ықпал етті. Біліп қана қоймай, тиісінше, сол саясат салдарынан орын алып жатқан қазақтың отарлық ты-

ныс-тіршілігіндегі келеңсіз өзгерістер мен ауыртпалықтар жайында ой-пікірін аян етіп, баспасөзде өзіндік үн қатып тұрды. «Россия. Біздің отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» атты әйгілі көптомдық еңбектің қазақ даласына арналған, 1903 жылы шыққан XVIII томының авторларының бірі болды. Зерттеулерімен шұғылдана жүріп, зерделі, оқыған азамат ретінде ол туған халқының тағдырын жеңілдетуді, тұрмысын жақсартуды ойлады. Орталықтағы студент шағынан оң иығын беріп тұратын қоғамдық мәселелерге қазақ елі ішіне келгелі белсене араласты. Империядағы бірінші революция оқиғаларына сергек үн қосып отырды.

Бүгінде біз Алаш қозғалысы деп атайтын құбылыстың алғашқы ұшқындары XX ғасырдың басында пайда болған. Қазақ еліндегі зиялылар империя үкіметінің озбыр отаршылдығы салдарларын – шұрайлы жер-судан айрылу, діннің, мектептің қыспақ көруі, ел-жұртты басқаратын ең төменгі билік буындарына да тікелей отарлық өкімет өкілдері отырғызылып, орыстандыру шараларының күшейтіле жүргізілуінен жапа шегу мысалдарын ортаға салып, не істеу керектігін ақылдасу қажеттігін ұқты. Сондай мақсатты жүзеге асыру үшін Көкшетаудағы діни қызметшілер тарапынан көзі ашық азаматтарды жинап мәслихат құрмақ әрекеттері жасалды. Алайда патша үкіметінің құпия қызметі жансыздарының көмегімен оларды тез тауып алды. Петропавл, Көкшетау, Павлодар, Семей үйездерінде тұратын өзге де оқыған қазақтарды тінтілеп, үйлеріндегі кітапханаларын тәркіледі, ойы бөтен деп тапқандарын патшалықтың барша өңірлерінде қолданып жүрген тәсілдерімен тез «залалсыздандырды». Біразына бірқатар жазалау шараларын қолданды. Бірақ буырқанып қайнап жатқан халық наразылығын күшке салып басып отыру мүмкін емес еді. Бұл әсіресе 1905 жылғы 9 қаңтарда империя астанасында орын алған «Қанды жексенбі» оқиғасынан кейін мүлдем мүмкін болмай қалды.

Жалпақ елде алғашқы орыс революциясы дауылдатты. Жағдайды уыстан шығармау үшін император II Николай мен

оның айналасы «революцияны резолюцияға айналдыруды» көздеген бірқатар шешім жасады. (1905 жылғы 18 ақпанда патша ішкі істер министріне рескрипт – бодандарына жақсылық жасайтынын жариялы түрде мәлімдеген ашық хат берді. Онда министрге заңнамалық жобаларды алдын ала қарайтын сайланбалы өкілдік мекеме, яғни халықтың сеніміне ие боп сайланып келетін өкілдерден Мемлекеттік Дума құру жайында заң жасау тапсырған. Сонымен бірге, сол күні Правительствующий (билік етуші) сенатқа жолдаған жоғары мәртебелі пәрменінде «мемлекеттік жағдайластыруды жетілдіруге және халықтың берекелі тұрмысын жақсартуға қатысты мәселелер бойынша жеке адамдар мен мекемелерден» өз атына түсіп жатқан тілектер мен ұсыныстарды қарап, талқылау міндетін Министрлер кеңесіне жүктеуді бұйырған. Ал 17 сәуірде діни ұстанымға еріктілікті жария еткен пәрмен шығарды.) Осылардай биік дәрежелі пұрсаттар жасалуына орай жер-жерде жиындар өтті, жұрт өздерінің мұң-мұқтаждықтарын айтып, тілектерін білдірген петицияларын үкіметке жолдап жатты.

Бұл науқанға Әлихан Бөкейханов пен оның пікірлестері үлкен мән бере қарады. Патша үкіметі атына өздері дайындаған тілек-хаттың Дала өлкесіндегі халық көп жиналатын жәрмеңкелердің бірінде талқыланып, жұртшылықтан кең қолдау табуын ұйымдастырды. Петицияда тағдыры Ресеймен қосақталған қазақ елінде жүргізіліп жатқан орыстандыру саясаты талданды, қазақтардың діни-рухани істеріне көрсетіліп жүрген зор қыспақ мысалдар келтіріле отырып атап айтылды. Халықтың экономикалық жағдайын түзеуге, қазіргі тұрмыс ахуалын көтеруге мүмкіндік беру үшін жасалуға тиіс шараларды, олардың ішінде қазақ халқының мүдделерін күйттеп, құқтарын қорғау мақсатымен «орыстың заң шығару жиналысына» қазақ депутаттарын қатыстыру керектігін де қосып, үкімет алдына қойылатын талаптар он бір тармаққа түйіндеп жазылды. Сосын революция қуат берген ұлттық қозғалыстың бағдарламасы іспеттенген бұл тілек-хат

көпшілік назарына ұсынылды. Қоянды жәрмеңкесі жұмыс істеген маусым айы бойы жұртшылық арасында талқыланып, қолдау тауып жатты. Ақыры, 14,5 мың адам қоштаған (хат танитыны қолын қойған, сауаты ашылмағаны бармағын басқан) петиция әзір болды. Бірақ оны Қарқаралы поштасы қабылдамады да, үлкен қиыншылықпен, Дала өлкесінен тысқары қаладағы пошта арқылы патшалық астанасына жіберілді.

1905 жылғы 6 тамызда II Николайдың Ресейде Мемлекеттік Дума құрылатынын әйгілеген манифесі өмірге келеді. Сонымен бірге Думаға депутаттар сайлауын өткізу ережесі де жарияланды. Бірақ бұл жұртшылықты сонша қуанта қоймады. Император бекіткен құжат ішкі істер министрінің қолынан шыққандықтан, соның атымен «Булыгин Думасы» атанып кетті. Заң шығарушылық емес, кеңесшілік рөл ғана атқармақ Мемдума, халық ереуілдерге шығып, қатты наразылық білдіргендіктен, шақырылмаған күйі қалды. Ақыры, «революцияны резолюциямен алмастырудың» кезекті бір әдісі іске қосылып, патшаның «17 қазан манифесі» дүниеге келді. Мұнда оның «Мемлекеттік Думаны құру туралы» 6 тамызда қол қойған манифесімен сабақтастырылып, парламенттің жаңаша тағайындалатыны айтылды, заң шығарушы мекемеге халықтың лайықты адамдарының сайлануына жол ашылатыны, Дума мақұлдамайынша бірде-бір заңның күшіне енбейтіні мәлімделді. Сондай-ақ, 1905 жылғы 17 қазанда шыққан осынау Манифест саяси құқтар мен еркіндіктерді жария етіп, ел игілігіне ұсынды. Яғни бұл құжатта халыққа сөз бостандығы, ар-ождан бостандығы, жиналыс жасау еркіндігі, одақтарға бірігу еркіндігі және жеке тұлғаның қол сұғуға болмайтын дербестігі қамтамасыз етіледі деп уәде етілді.

Озық ойлы зиялылар осы манифест империяда бостандық күнінің туғанын паш етті деп санады. «17 қазан манифесін» барша қазақ зиялылары, олар арқылы қалың бұқара шын шаттанып қарсы алды. Манифест Омбыға жеткен бойда Әли-

хан Нұрмұхамедұлы мен оның серіктері қазақ даласындағы қалаларға телеграммалар жолдап, барлық халыққа патша ағзам тарапынан сыйланған жаңа құқтар жайында хабарлады. «Біз өзіміздің тілшілеріміздің бәрінен қуанған телеграммалар алдық, – дейді Бөкейханов. – Жеке бастың дербестігі мен ождан бостандығы жөніндегі уәде қазақтарға айрықша әсер етті. Бұлар – орыстандыру саясатының тұрпайы агенттері төпеген тұрақты сокқыны ұдайы бастан кешіп келе жатқан, тап сол саясат салдарынан мешіт, медреселері жабылып, кітапханалары конфискеленіп, діни ожданы езіліп отырған қазақтарға өте-мөте түсінікті еді».

Әлихан Бөкейхановтың мақалаларынан 1905 жылғы қазақ қауымының, оның көкірегі ояу, көзі ашық бөлігінің ойы мен әрекетін айқын аңғарасың. «17 қазан манифесі» жария болысымен Омбыда тұратын қазақ интеллигенттері оны тездетіп қазақ тіліне аударды да, жергілікті газеттердің цензоры боп табылатын вице-губернатордың рұқсатымен 10 мың дана етіп бастырып, ауыл-ауылға жөнелтті. «Қазақтардың шапшаң қозғалатындығының арқасында манифест қысқа мерзім ішінде күллі далаға тарап үлгерді. Барлық жерде қазақтар үлкенді-кішілі съездерге жиналды, манифесті оқыды, түсініктемелер жасады. Мемлекеттік думаға болашақта сайлау жүргізу мәселелерін талқылады. Ең алыс болыстардан қазақтар қыр қалаларына топ-тобымен аттанды, онда азаматтар өткізіп жатқан қала митингілеріне қатысты. Орыс, татар, өзбек пен қазақтар туысқан бір отбасына тоғысты. Бұл бір ешқашан ешкім көрмеген тамаша уақыт болған еді», – деп жазды Әлихан Нұрмұхамедұлы «Бірінші Мемлекеттік думаның он жылдығына» жинағына енген «Дала өлкесіндегі сайлау» атты мақаласында. Ел-жұрт бостандық күні туғанын сезінді. Бөкейхановтың жазуынша, күллі зиялылар, басқа да еті тірі адамдар үгіт-насихат жұмысына білек сыбана кірісті. Жұрт алдында сөйлеген шешендер полицияны бет-жүзіне карамай аяусыз сынады. Ескі режимді баршасы ойланбастан, қорықтастан сын садағына алды. Бұрындары ойла-

рына келгенін істеп жүрген құдіретті жергілікті әкімшіліктің қызметін қатардағы адамдардың осынша мейірімсіздікпен сынағанына ауылдардан ат терлетіп келген қазақтар тұңғыш рет куә болды. Кешегі қаһарлы өкімет төрелерінің көп халық жиналған митингілерде үнсіз сүмірейіп тұрғанын таңырқай назарлады.

Алайда жер-жердегі патша әкімшіліктері «17 қазан манифесін» халықтан барынша жасыруға тырысқан еді, сондықтан да жаңа толқулар бой көрсетті. 1905 жылдың күзінде Қарқаралыда үйездік кеңсе алдында қалың ел қатысқан үлкен жиын өтті. Соңы көше-көшені ұрандата аралаған ірі демонстрацияға ұласты. Сол митингіге, Әлихан Бөкейхановтың анықтамасына қарағанда, «қаражүздікшілермен қызметтес болғысы келмегендіктен бостандық күндері доғарысқа шыққан» мировой судья (негізінен ұсақ басбұзарлық және азаматтық істерді қарайтын судья), шешендігі мен қоғамдық-саяси белсенділігі арқасында жұртқа тез танымал болған Жақып Ақпаев қатысты. Бұл оқиғаны Қарқаралы үйезінің бастығы Омбыға, Дала генерал-губернаторы кеңсесіне жолдаған ақпарында «бүлік», «тәртіпсіздік» деп бағалап, бұратаналарды жуасыту үшін көмекке әскери жасақ жіберілуін сұрады. Патша чиновнигінің осынау арандатушылыққа тұнған жәдігөйлігін Әлихан Бөкейханов «Степной край» газеті бетінде: «Қазақ халқын білмейтін, оның, өкінішке қарай, сатрапияға айналдырылған даласын білмейтін қылмыскер адамдар ғана осынша жеңілтек ой пішеді! Оссовскийдің әлдеқандай «бүлік» жөніндегі донесениесі – шып-шылғи өтірік», – дей келіп, халықтан Мемлекеттік тәртіпті жетілдіру жайындағы манифесті (патшаның 17 октябрьдегі манифесін) жасыруға тырысқан, одан толқулар сырын бұрмалаған патша әкімінің жымысқы әрекетін батыл әшкереледі. Қазақтардың Ресейдегі бостандық үшін алысқан күрескерлердің ардақты есімдерін әзірге білмейтінін, бірақ олардың Пестель сынды дарға асылған декабристерден бастап, Шлис-сельбург қамалының қазіргі таңдағы тұтқындарына шейінгі

азаткерлерді ұзамай-ақ танып-біліп алатынын, яғни олардың да алып империяны шайқай бастаған революциялық қозғалыстың белсенді қатысушысы болатынын сенімді түрде жария етті. «Әміршіл құрылыстың қабіршілері, қылмыстарыңды көбейте бермеңдер! Сендердің күндерің таусылып келеді. Сендермен біз орыстың өкілетті жиналысында есеп айырысамыз!» – деген сөздермен, қалтылдап тұрған жүйе қызметшілеріне қаһарлы ескерту жасады.

Қазақ арасындағы бірінші орыс революциясы оятқан жаңа тұрпатты саяси қозғалысты жандандыруға Бөкейханов осындай уытты публицистикалық мақалаларымен әрдайым қызу атсалысып жүрді. Жоғарыда аталған Қарқаралы демонстрациясына орай Омбыдан шығуы ықтимал жазалаушы экспедицияның жасақталмауына ол мерзімдік басылымдар арқылы тиісті қоғамдық пікір туғызу, сондай-ақ, земство съезінің Мәскеудегі бюросын хабардар ету жолымен ықпал етті. «Бостандық күндерінде» түрлі жиындардың шақырылуына ұйытқы болып, жұмыстарына қатысып жүрді. Земство және қала қайраткерлерінің қарашада өткен Мәскеу съезіне барып, «4,5 миллиондық қазақ халқы атынан» патшалық режимнің қылмыстарын әшкерелеген сөз сөйледі. Бес қазақ облысынан келген өкілдермен Орал қаласында бас қосып, ұлттық саяси партия құру жайын ақылдасты. Тәжірибелі қоғам қайраткері, қаламы жүйрік публицист, белгілі ғалым адамның осынша белсенділікпен саяси жұмыстар жүргізуі жандармерия назарынан тыс қалмады, оның жүрген-тұрған ізін аңдып, қауіпті тұлға ретінде ұдайы бақылауда ұстады.

Әлихан Бөкейханов жұмысына қатысып жүретін земство одағы қайраткерлерінің мұрындық болуымен, 1905 жылдың 12–18 қазанында Санкт-Петербургте өткен құрылтайшы съезде жаңа саяси партия – конституционалист-демократтар (кадеттер) партиясы шаңырақ көтерген.

Бұл оқиға әйгілі «17 қазан манифесінің» дүниеге келуімен тұспа-тұс орын алды. Одан, патша сол жылғы 11 желтоқ-

санда шығарған жаңа пәрменімен 6 тамызда қабылданған «Мемлекеттік Дума сайлауы туралы ережені» өзгертіп, қосымша ережелер бекітті. Бұл «17 қазан манифесін» дамыту орайында жасалды.

Қазақтардың да Мемдумаға депутат болып сайлануына заңды мүмкіндік туды.

Ұлт зиялылары жер-жерде осынау жаңа жағдайды ұтымды пайдалану жайын бас қосып ақылдасуды қолға алған.

Сондай мақсатпен Семейде ашылмақ облыстық съезге бара жатқан жолында Бөкейхановты жандармерия қолға түсіреді. 1906 жылғы 8 қаңтарда Ямышево поселкесінде (Тұзқалада) тұтқындайды да, Павлодар түрмесіне отырғызады.

Содан жандарм басқармасы оны тергеусіз, сотсыз төрт айға жуық абақтыда ұстайды. Өйткені осынау үкіметке сенімсіз, ойы бөтен, бұратаналар ішінде беделі зор тұлғаны Мемлекеттік думаға депутат сайлау науқанынан оқшаулау мақсат етілген еді.

Алайда патша түрмесі ұлттық қозғалыс серкесінің халық арасындағы абыройын арттыра түсті. Ел-жұрт оны сырттай-ақ бір болыстан выборщик (сайлауға қатысу үшін бір қауым ел атынан таңдап жіберілген өкіл) етіп сайлады.

Сол себепті, қанша қаламағанмен, патша әкімшілігі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановты 1906 жылғы 30 сәуірде түрмеден шығарды.

Ал маусым айының басында Семейде өткен выборщиктер жиналысы оны Мемлекеттік думаға депутат етіп сайлады...

Халық бостандығы партиясының ұстанымымен үйлестікте

Мемлекеттік дума жұмысына қатысу үшін Санкт-Петербургке жүрер қарсаңда, 1906 жылғы 21 маусымда, Бөкейханов Семейдің қалың жұртшылығымен кездесіп, сөз сөйледі. Сөзінде ол жыл басында өткен екінші съезінде «Халық бостандығы партиясы» делінетін қосалқы аталым алған қа-

деттер партиясының бағдарламасын тарқата айтты, осы саяси ұйымның азаттық үшін күрестегі маңызды орнына көптің назарын аударды. Өйткені өзінің күллі саяси қызметін Әлихан Нұрмұхамедұлы кадет партиясының ұстанымы ауқымында жүргізгенді жөн көретін.

Ол империя астанасына алып-ұшып жеткенде, Таврия сарайында дуылдаған дебаттар кенеттен тоқтатылар сәт те тақалған еді.

Жұмысын қазақ даласындағы сайлау науқаны басталардан бұрын, 1906 жылғы 27 сәуірде бастаған Думада патша үкіметіне жақпайтын мәселелер каралып, шын мәніндегі революциялық шешімдер қабылдана бастаған. Сондықтан да 72 күн жұмыс істеп, 40 пленарлық мәжіліс, комиссиялардың 18 отырысын өткізген, министрлерге 261 депутаттық сұрау салу жолдаған I Мемдуманы император «қоғамға тыныштық әкелудің орнына аласапырандықты тұтатып отыр» деген желеумен 1906 жылғы 8 шілдеде арнайы манифест шығарып, тарқатып жіберді.

Патша пәрменіне бірінші кезекте кадет депутаттар қарсылық білдірді. Оларды Думадағы мұсылмандар фракциясы да қолдады. Фракция жетекшілерінің бірі, башқұрт арасынан сайланған қазақ депутаты Сәлімгерей Жантөрин мен Питерге соның алдында ғана келген Әлихан Бөкейхановты осы наразы топтың Выборгта түскен суретінен көруге болады. Олар мұнда үкімет тарапынан рұқсат етілмей екі күн бойы өткен жиналыста қабылданған «Халыққа халық өкілдерінен» деп аталатын, ел тұрғындарын түрлі салық төлеуден бастарту жолымен үкіметке пассивті қарсылық көрсетуге шақырған үндеуге қол қойған еді.

Осы «Выборг үндеуіне» қол қоюшылар үстінен үлкен сот үдерісі жүргізіліп, бәріне үш айдан түрмеге отыру жазасы кесілді. Сөйтіп, істі болғандар қатарында өзін де сайлану құқынан айрылдым деп санаған Бөкейханов II Мемдумаға депутат тандап сайлау науқанына қатыса алмайтындықтан, Семей қазақтары арасынан лайықты кандидатура белгілеуге

атсалысты. Революциялық сипатын өзгертпеуі салдарынан II Мемлекеттік дума да 1907 жылғы 3 маусымда қуылғаннан кейін, «Выборг үндеуіне» қол қойғаны үшін өзіне Санкт-Петербург сот палатасы төтенше мәжілісінің үкімімен кесілген жазасын өтеуге, 1908 жылдың басында Семей абақтысына түсті.

Босанғаннан соң астанаға барып, біраз уақыт кадеттер басылымында қызмет атқарды. Бірінші орыс революциясы жылдарында Ресейге қайта оралған масондар ложасына қабылданды. (Революция тарихын зерттеуші шыншыл бас маман ретінде мойындалған, «XX ғасырдың басындағы орыс саяси масондығы» (1996) монографиясын жазған профессор В.И. Старцевтің «Француз рәсімі және «Ресей халықтарының Ұлы Шығысы» (1996) монографиясына тіркелген орыс саяси масондарының тізімінде» 23-ші ретпен «Букейханов Алихан Нурмагоматович» тұр). 1909 жылдан Самарада, сондағы Дон егіншілік банкінің бөлімшесінде жұмыс істеді. Халық бостандығы (кадеттер) партиясының Самара комитетіне енді, осындағы масондар тобында жетекші орын алып жүрді. Бір-екі жыл эсерлер партиясы қатарында болды. Кадет әрі масон ретінде, демократиялық реформаларды насихаттау мақсатымен құрылған саяси білімдер үйірмесі жұмысына қатысып тұрды.

Осы жылдары Бөкейханов «Қазақтар» атты іргелі еңбегін жазды (1910 жылы Санкт-Петербуркте шыққан «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыс түрлері» атты жинаққа енген.) Бұл еңбегінде ол қазақтар тұратын Қазақ және Түркістан өлкелері мен Астрахан губерниясының ұлттық құрамына демографиялық талдау жүргізе келіп, «қазақтардың шаруашылық тіршілігі – малына жаятын жер және суаратын өзен-көл іздеумен үнемі қоныс аударып, бір орында тұрақтамайтын жартылай жабайы көшпендінің қарабайыр экономикасын көрсететін қарапайым формулаға сыймайды» деген байлам жасайды. Таза көшпенді мал шаруашылығын аралас, егіншілік-малшылық шаруашылықтардың алмастыра бастаға-

нын нақты цифрлармен дәлелдейді. Қазақ және крестьян бюджеттерін, олардың табыстарының түрлерін талдайды. Әр жылдың екі-төрт айын ғана жайлауда өткізіп, негізінен қыстауда отырықшылықпен күнелтетін қазақтардың шаруашылығындағы тыныс-тіршілік жайын қарастырады. Олардың өмірінде әртүрлі жайылым, қорық, жазғы қотандардың қандай орын алатынын бай мәліметтермен өрнектеп көрсетеді. Сөйтіп қазақ халқы ішінде түзілген әлеуметтік-шаруашылық құрылымды оқырман алдына білгірлікпен, көрнекі түрде жайып салады. Осынау ғылыми очеркінде қазақ даласындағы саяси құрылыстың мән-жайын, қазақтар арасындағы саяси-мәдени ахуалды таныстыра отырып, Әлихан Нұрмұхамедұлы патша үкіметінің әрі қанап, әрі ұлтаралық араздықты қоздыратын отарлау және орыстандыру саясатын түрлі мысалдармен қанын ағыза әшкере етеді. Сондай-ақ қазақтардың ұлт азаттығын аңсап шындап ояна бастағанын, ұлт қозғалысын дамытудағы саяси белсенділігін көрсететін маңызды деректер келтіреді. 1907 жылғы II Мемлекеттік думаны қуып, сайлаудың жаңа тәртібін жария еткен заңның («3 маусым төңкерісінің») «төрт жарым миллиондық қазақ халқын сайлау құқтарынан айырғанын» айта келе, қазақтың жер-суын зорлықпен тартып алған үкімет енді Мемлекеттік думада осы халықтың өкілдері де отыруын артық көрді деген жұмсақ түйін жасайды.

Оның мұндай сыпайы ескертпесінің астарында қазақ халқына парламенттік жолмен қандай да бір пайда тигізу үміті үзілмегендігі жатқан. Шынында да, ол қазақ зиялыларымен бірге III және IV Мемдумалардың конституцияшыл-демократтар (халық бостандығы) партиясы мен мұсылман фракциялары жұмыстарына мақсаткерлікпен атсалысып тұрды.

Ұлт мүддесін көздеу

Самарада тұрған жылдары Әлихан Нұрмұхамедұлы қазақ даласымен байланысын үзген жоқ. Орынборда 1913 жылдан

жарық көре бастаған «Қазақ» газетін шығаруда Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовқа рухани демеу көрсетіп, газетке тұрақты идеялық жетекшілік жасады. 1914 жылы Семей облысы қазақтарының тапсыруымен Мәскеуде өткен мұсылмандар съезіне қатысты. Съезде казак тіршілігіне байланысты өзіндік пікірін аян етті, түйгендерін «Қазаққа» дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін жазып тұрды.

Жалпы, Әлихан Нұрмұхамедұлы казактың рухани және әлеуметтік мәселелерін көтерген сан алуан мақаланы 20-шы ғасырдың бастапқы жылдарында орыс басылымдарына да беріп тұрған. Ол орыс оқырмандарына ұлы Абайдың өмірбаяны мен поэзиясын бірінші боп 1905 жылы таныстырған. Ал казак газет-журналдары беттерінде саяси және экономикалық тіршіліктің килы өзекті мәселелерін қозғай отырып, орыс интеллигенциясын толғанытып жүрген озық ойларды аударып жария етіп жүрген.

Ресей империясының жаһандық соғысқа кіруі оның казак елі сынды отарын да бейтарап қалдырмағаны белгілі. Әуелі майдан мұқтажына табын-табын етіп ірі кара, мын сан кой айдалған. ұзамай сарбаздар аттандыру мәселесі де сөз бола бастады. Казак жігіттерінің жақын уақытта Ресей әскері құрамында соғысуы мүмкіндігін «Қазақ» газеті 1915 жылдан қозғайды.

1916 жылдың басында Әлихан Бөкейханов газет редакторы Ахмет Байтұрсыновпен бірге Петроградқа аттанды. Соғыс министріне, басқа да ресми орындарға кіріп, казактарды әскерге шақыру мәселесінің кейінге қалдырылғанын анықтап қайтты. Содан газет жазға дейін пікір алмасуды жалғастыра берді. Келісілік казак жігіттері үшін казактар секілді атты әскерде қызмет ету қолайлы екенін айтып жатты. Жазу әскерге баруды жақтағандар да болды.

Сөйтіп жүргенде патшаның айтып «Июнь жарлығы» орыс армиясының соғысып жатқан ауданындағы қорғаныс құрылыстарын салу жұмыстарына «өзге текті» тұрғындарды шақырған 1916 жылғы 25 маусым патшаның жарияланған

Бұратаналарды, соның ішінде қазақтарды әскер қатарына емес, соғыстың қара жұмысына алатын болды.

Жарлықтың артынша әр-әр жерде белгілі толқулар бұрқ-бұрқ тұтанып, қазақтың ұлт-азаттық көтерілісіне ұласты. Патшаның жазалаушы жасақтары қара істеріне кірісті.

«Қазақ» газеті 1916 жылғы 8 шілдеде жариялаған бас мақаласында жігіттердің әскерге емес, қара жұмысқа шақырылғанына әрі намыс, әрі өкініш білдірді, бірақ, бәрібір жарлықты орындауға үндеді. Соғыс жағдайындағы тәртіптің қаталдығын, қара жұмыстан қашам деп жеңілтектік көрсетудің арты жаманға соғарын, қырдағы әскери жасақтардың шаруашылықты күйзелтіп, елді, ошақ басын бақытсыз етерін айтты.

Осы мәселе Орынборда Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен 1916 жылғы 7 тамызда өткен Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Жетісу облыстары қазақтарының мәслихатында талқыланды. Жиналыста жергілікті өкіметтер, әсіресе болыс басқарушылары өздерінің асығыс әрекеттерімен, дөрекіліктерімен және қиянаттарымен халық толқуларын туғызды, ең бір бейбіт, жоғарғы әмірге көнімпаз халықты зығырданын қайната көтерді деп тұжырылды. Даладан жазалаушылық операциялар жүргізіп жүрген әскери жасақтарды кері шақырып алу және жер-жерде халық өкілдерінің жиындарын өткізу арқылы халықты тыныштандыратын шараларды шұғыл қолдану қажет делінді.

Майданның қара жұмыстарына алу туралы хабар қазақтардың пішен шабу науқаны қызып, астық жинау мерзімі тақалған уақытта шықты да, бір айдан бері күллі даланы толқытты. Шаруашылық күйзелді: шөп шабылмады, астық орылмай жатыр. Осының бәрін ретке келтіру үшін жиналыс жұмысшыларды шақыру солтүстік үйездерде 1917 жылғы 1 қаңтарға, оңтүстік үйездерде 1917 жылғы 15 наурызға дейін шегерілсін деген ұсыныс жасады.

Үкімет оған, әрине, құлақ асқан жоқ, майдан жұмыстарына шақырылған төрт жүз мыңнан астам қазақтардың жүз отыз

мындайы, әр аймақта күннен күнге өрістей түскен көтеріліс от-жалынына қарамастан, соғыс шебіндегі қорғаныс жүйелерін салуға жіберілді.

Сонда Бөкейханов Минскіде орналасқан армияны жабдықтау жөніндегі земство және қала одақтары комитетінен Өзге тектілер (бұратаналар) бөлімін ашуға қол жеткізді.

Бұл бөлімге қызметке келген оқыған жігіттер батыс майдан аймағында еңбек етіп жүрген тіл білмейтін, сауаты жоқ кара жұмысшылардың жағдайын қарап, туындап жатқан түрлі қиындықтарын шешуге жәрдемдесті. Ағымдағы саясатты түсіндіре жүріп, жігіттерді революциялық ойлармен бауырластырды, «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрды. Соғыстың кара жұмыстарын атқарушылар қатарында Ақпан революциясын қарсы алып, 15 наурызда Әлихан Нұрмұхамедұлының басшылығымен елдегі зиялыларға бостандық таңы атқаны жайында жазылған, жұртшылықты жасампаз саяси істерге жігерлендіретін әйгілі жеделхатты салды.

Сосын Уақытша үкіметтің шешіміне сәйкес, жұмысшыларды елге қайтару мәселесімен шұғылданды.

Ал Ә.Н. Бөкейханов арнайы шақырумен Петроградқа аттанды...

Ұлттық қозғалыстың шырқау шыңында

Петроградта 1917 жылғы 25–28 наурызда Халық бостандығы (кадеттер) партиясы 7-ші съезін өткізіп, «Ресей демократиялық республика болуға тиіс» деген шешімге келді. Орталық комитетінің жаңа құрамына Әлихан Бөкейхановты да сайлады.

Кадеттер мен масондар Уақытша үкіметтің алғашқы құрамында жетекші рөл атқарды, сонан да шығар, Әлихан Нұрмұхамедұлы Торғай облысының комиссары болып тағайындалды. Бұл биік лауазым оның ұлттық қозғалысты жеңісті шыңына қарай сеніммен бастап жүруіне соны серпіліс берді.

Бөкейханов Орынборға келіп қызметке кіріскеннен қазақ қозғалысының облыстағы белсенді қатысушыларын

жаңа өкіметтің нақты істеріне тартты. Сол тұста облыстың қоғамдық, экономикалық, әлеуметтік тыныс-тіршілігін басқару жұмыстарын сеніп тапсыруға болатын кадрлардың тапшылығын сезінуі оны қазақ елінің автономиялық құрылысқа дайын еместігі жайындағы ойға иландырса керек, жаз соңында Сібір халықтары автономиясына қосылуға ниет етті. Торғайдан да, басқа облыстардан да делегаттар сайлатып, оларды күзге қарай Том қаласындағы Сібір автономияшылары съезіне бастап барды.

Қоғамда сол шақта жүріп жатқан саяси үдерістер барысы оны бұл қадамынан айнытып, қазақтың жеке автономиясын құру арқылы өз алдына ел болуы қажеттігіне бұрды.

Шілдеде өткен Бірінші жалпықазақ съезінде ол болашақ қазақ саяси партиясын кадеттер партиясы үлгісімен құру қажеттігін айтқан еді. Алайда, орталықтағы кадеттердің Уақытша үкімет құрамынан кетіп, биліктегі рөлі әлсірей бастауына және елдік мәселелер мен жер-суға қатысты мәселелерде кадеттік ұстанымның қазақтың ұлттық мүддесіне қиғаш келетін тұстары ойландыруына байланысты, ол біртіндеп көзқарас эволюциясын бастан кешті. Сосын өзі бас боп ұлттық Алаш партиясының бағдарламасын жазды да, басында тұрды.

Кадет партиясынан шығатынын мәлімдегенінде Орынбордағы орыс зиялылары білімді де білікті, аса беделді тұлғаның бұл қадамынан халық бостандығы партиясы қатты ұтылатын болды деп өкініштерін білдірді. Бірақ бұл кезде кадеттерде қауқар да қалмаған еді, большевиктер кадеттер партиясын заңсыз деп жариялаған.

Алғаш ұйымдасқанынан-ақ өте танымал да беделді болған халық бостандығы партиясы патшалық тұсында, әділет министрлігіне құжаттары қаншама мәрте тәртіпке сәйкестендіріліп ұсынылса да, ресми тіркеуден өткізілмеген еді. Соған қарамастан үзбей жүргізген саяси іс-әрекеттеріне, қилы жұмысына патша үкіметі кедергі келтірмеген болатын. Тіркеуде жоқ осынау кадет партиясы монархияны құлатуға атсалы-

сып, жаңа (уақытша) үкімет құрысқан еді. Алайда патшалық режим жойылғаннан кейін өмірге келген сол жаңа үкіметті төңкеріп тастаған совет өкіметі енді оны – халық бостандығы партиясын – мүлдем жауып тастады.

Ал кадеттермен ат құйрығын үзіскен Әлихан Нұрмұхамедұлы Алаш партиясының көрігін қыздырды. Оның басшылығымен Ресей Республикасында шақырылмақ Құрылтайшы жиналысқа Алаш партиясының тізімімен делегаттар сайлау науқаны ойдағыдай жүргізілді, автономия мәселесін қарастыруға тиіс кезекті қазақ құрылтайын өткізуге дайындық жасалды.

1917 жылғы 5–13 желтоқсанда жұмыс істеген Екінші жалпықазақ съезі Алаш автономиясын құрды да, Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановты 1917 жылғы 12 (25) желтоқсанда «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің төрағасы лауазымына сайлады.

Алаш қозғалысы осылай шырқау шыңына шықты.

Бөкейханов бастаған азаттық күрескерлері қазақ халқы империяның темір құрсауынан азат болғаннан кейін тұңғыш құрған қазақтың ұлттық мемлекеті екі жылдай ғана өмір сүргенімен, ғұмыры бойында сол кезгі саясат ыңғайымен қилы қиын-қыстау кезеңдерді бастан кешіп, ақыры тарих сахнасынан ығысқанымен, бәрібір халық санасынан өшкен жоқ. Алаш идеясының жасампаздығы қазақтың большевизм туы астына шыққан советтік қайраткерлерін де жігерлендіріп, қазақ елінде социалистік ұлттық республика құру үшін күрес жүргізуге жетеледі.

Осы идея бүгінгі тәуелсіз мемлекетімізде де өзекті. Қазіргі таңдағы жаңа тұрпатты күрескерлерге қазақ айналасына елдегі өзге халықтардың өкілдерін топтастыра отырып, мықты саяси ұлт ретінде мемлекетімізді мәңгілік елге айналдыру бағдарламасын жүзеге асыруда нәрлі тамыр қызметін атқаратыны кәміл.

Бұл орайда автономдық Алаш (Қазақ) Ордасының бірінші әм соңғы жетекшісі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов-

тың өмір жолын біліп жүрудің де мол рухани азық беретіні анық.

Біз оның 20-шы ғасыр басында заманауи өркениетке сай туып, дамыған ұлт-азаттық қозғалыс басында өткерген жолына шамалы шолу жасадық. Кеңес өкіметі оны мемлекеттік құрылыс ісіне араластырмады, қазақ елінен оқшаулап, Мәскеуде ұстады. Сонда да Бөкейханов өзінің білім-білігін қайткенде ел қызметіне қою жолынан айныған жоқ.

1923 жылы өзінен ақыл сұрап хат жазған жас қайраткер Дінше Әділұлына Әлихан Нұрмұхамедұлы: «...Не балаларға сабақ беріп, не журналға, газетке мақала жазып Алашқа қызмет қылмасақ, не қазақ тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі ғой!» – деп жауап берген еді. Өзіне шектеулі, аз ғана мүмкіндік қалдырылған жолда ол, өзінің осы ақыл-кеңесіне сәйкес, халқына мейлінше пайдалы болуға тырысты.

Мәскеуде 1922 жылы Нәзір Төрекұлов іргесін қалап, басқарып тұрған Орталық Шығыс баспасында (1924 жылдан оған Орталық Батыс баспасы біріктіріліп, КСРО халықтарының Орталық баспасы атанған) қазақ бөлімінің меңгерушісі болды. Маркс, Ленин шығармаларын, марксистік әдебиеттерді, орыс классиктерінің әдеби шығармаларын қазақ тіліне аударумен шұғылданды, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеді, ғылыммен айналысты, баспа ішінен ашылған «Темірқазық» журналына шаруашылық, оқу-білім мәселелері бойынша мақалалар жариялап тұрды. Мәскеудегі орталық комиссариаттар мен ғылыми мекемелер қызметкерлеріне сұрауларына орай Қазақстанның экономикасы жөнінде кеңестер беріп тұрды. Өзі де Қазақ республикасына ғылыми экспедициялармен келіп жүрді.

Бірақ сол кезгі большевиктік солақай саясат оның туған еліне толық мәнінде қызмет етуіне мүмкіндік бермеді. Ақыры, 1937 жылы өріс алған «Үлкен террордың» құрбаны етті...

17 қаңтар 2016 ж.

ЖАНША ДОСМҰХАМЕДОВ

Белгілі де белгісіз Жаһаншаһ Досмұхамедов ♦ Алғашқы Қазақ Автономиясының көрнекті қайраткері ♦ Тағзым да Алаштың аймақтық үкімет басшысы жайында ♦ Жаһаншаһ әлі толық танылған жоқ

1. Белгілі де белгісіз Жаһаншаһ Досмұхамедов

Биылғы Жалпыұлттық келісім және жазықсыз қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылына орай Алаш автономиясының аса ірі қайраткерлерінің бірі Жанша (Жаһанша, Жаһаншаһ) Досмұхамедов рухына да тағзым ету ләзім. Ол – өмірі мен қызметіне мұқият зер салып, «Алашорда» Халық кеңесінің сайланғанына 80 жыл толуына дөп келіп отырған мерейтойын – дүниеге келуінің 110 жылдығын арнайы атап өтуге әбден лайық тұлға. Жаншаның саяси құрсауы қатты кеңес өкіметі тұсында жасалған көркем бейнесін алғаш рет Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» романынан білгенбіз. Бертінде оған зерттеушілер ашық назар аудара бастаған, осы жолдар авторы да өзінің «Бақытжан Қаратаев» атты тарихи-деректі романына оның қызметінің бір кезеңін арқау етті. Әйтсе де бізге ол туралы көп нәрсе беймәлім еді. Жақында Ұлттық қауіпсіздік комитеті қызметкерлерінің жәрдемімен біраз жәйтке қанықтық та, қайраткердің біршама толықтырылған өмірбаянын оқырмандар назарына ұсынғанды жөн көрдік.

Жанша Досмұхамедұлы 1887 жылы патша кезіндегі Орал округінде, Жымпиты ауданында, шаруасы орташа малшы шаңырағында туған. 1910 жылы Мәскеу университетінің заң факультетін бітіріп келген жоғары білімді жас маман губер-

нияның Орал облыстық басқармасында қызмет атқаруға тиіс еді, алайда оны губернатор бұл хұқығынан айырды. Өйткені Жанша ішкі Ресейден қазақ жеріне шаруаларды жүйесіз қоныс аудартуға қарсылық білдіріп, «Уральский листок» газетіне бірнеше мақала шығарған болатын. Осы жылды ол өзінің қоғамдық-саяси қызметінің алғаш рет жұртшылық назарын аударған кезеңі ретінде санады.

Ол Сібірге кетті, сонда ақпан революциясына дейін, сот мекемелерінде қызмет атқарды. Том округтік соты прокурорының орынбасары лауазымына шейін өсті. Монархия құлаған соң, Каин уездік атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланады. Одан бір айдай уақыт өте, қазақ революциялық ұйымдарынан шақыру алып, Орал қаласына қайтады.

1917 жылғы 19 көкекте Орал облысының барлық болыстарынан сайланып келген 800 делегаттың қатысуымен Орал қаласының цирк үйінде ашылып, төрт күн бойы өткен бірінші облыстық қазақы съездің төрағасы Жаһанша Досмұхамедұлы болды. Оның ұсынуымен съезд алғашқы күні мемлекеттік басқарудың түрі туралы және уақытша үкімет пен соғысқа көзқарасты айқындау жайында мәселелер қарайды.

Съезде: «Монархизм – демократияны құлдықта ұстаудың символы, бір халықты екіншісіне айдап салудың қайнар көзі – мәңгі жойылуға тиіс», – деген тұжырым түйінделеді. Делегаттар: «Қазақ халқы демократиялық Республика идеясын қолдайды, ұлттық-территориялық федерация туралы мәселені эзірге ашық қалдырады», – деген шешімге келеді. Сосын: «...қазақ халқы соғыстан басқа халықтармен бірдей зардап шегуде, оның ұлдары да отан қорғау үшін шақырып алынған; ...қазақ халқы бастан кешіп отырған ауыр экономикалық жағдайға қарамастан, съезд мынаны мойындайды: күллі әлем тыныштығына қауіп төндіріп тұрған герман милитаризмі жойылғанға шейін соғысу қажет; жұмысшы және солдат депутаттары кеңесі жария еткен жоғары адамгершілікті принципте, яғни аннекциясыз, контрибуциясыз бітім

жасалуға тиіс, алайда бұл бітім қиратылған елдердің тәуелсіздігін қайта қалпына келтіру, ұсақ халықтарға өз тағдырын өзі айқындау хұқығын беру және артынша барша мемлекеттердің қарусыздануын ескеріп жасалуға керек», «қызметі жария етілген бағдарламасын жүзеге асыруға және демократия мүддесін қорғауға бағытталып тұрған шақта – уақытша үкіметке жан-жақты жәрдем көрсетілсін», – деген қарарлар қабылдайды.

Қалған күндері съезд ішкі тыныс-тіршіліктің ағымдағы ахуалы мен болашағын қызу талқылап, маңызды қаулылар алды.

Жанша съезде Орал облыстық қазақ комитетінің төрағасы лауазымына таңдалды, Мәскеуде шақырылған бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайланды. 21–28 шілдеде Орынборда өткен алғашқы күлліқазақ съезі Жаншаның Орал облысынан мұсылмандар құрылтайына делегаттығын қуаттап, Киевте өтпек федерацияшылдар съезіне де делегат етіп сайлады.

Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде Жанша Досмұхамедұлы бүкілресейлік «Шора-и-Ислам» комитеті төрағасының орынбасары лауазымына сайланды. Одан кейін Жаһаншаһ 1917 жылғы қыркүйекте Уақытша үкіметтің жанынан құрылған Россия республикасының Уақытша кеңесі – Предпарламентке мүше болып сайланады, құрылтай жиналысы туралы заң жасау жөніндегі ерекше мәжіліске – комиссия мүшелігіне енгізіледі.

Ол 1917 жылғы қараша айының ортасына дейін Петербургте тұрып, осы қызметтермен шұғылданады. Жанша – қазан төңкерісіне тікелей куә болған, буырқанып-толқыған Петербург оқиғаларын көзбен көріп, тікелей түйсінген саясаткер.

Екінші жалпықазақ съезінде (Орынбор, 5–13 желтоқсан 1917 ж.) Жаһаншаһ Алашорда Халық кеңесінің мүшесі болып сайланады. Артынша өткен Орал облысы қазақтарының кезекті съезі оған Алашорда өкіметін Мәскеудің тануы үшін Халкомкеңеспен келіссөз жүргізуді тапсырады да, ол об-

лыстық земство басшылары енген комиссияны бастап, орталық кеңес өкіметі ордасына қарай сапарға шығады.

Мәскеуде Жанша Досмұхамедов Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Халық комиссарлары кеңесіндегі бірқатар басшы қызметкерлерінің қолдауына ие болады. Тиісті орындарда қажетгі баяндамалар жасап, тиісті құжаттарды тапсырады, кеңес типімен қайта құрылғанға дейін Алашорданың әдеттегі қызметін атқара беретіні жайында келіседі. Жұмысының оң нәтижесі сол, 1918 жылғы 1 көкекте Халкомкеңес Жайық сырты земстволарының қызметін жалғастыра беруіне пұрсат еткен қаулы шығарады.

Қайтар жолда, 17 көкекте, Жанша (Джиганша Дос-Мұхамедов) делегацияны бөгеген Саратов совдепінің атқару комитеті мәжілісінде бірнеше мәрте сөйлеп, Алашорданың кеңес жолына ауыстырылуының жобасын баян қылады. Орал облысы қазақтарына, земстволық және қоғамдық ұйымдарына, лауазымды адамдары мен барлық азаматтарына үндеу мәтінін жариялайды. Онда Халкомкеңестің қазақ істері жөнінде комиссариат құруға және көп ұзатпай қазақ өлкесінің автономиясы туралы декрет шығаруға келісім бергенін айтып, халықты кеңес өкіметіне қарсы ешқандай әрекет жасамауға шақырады.

«Естеріңізде болсын, қазақ бауырлар, сіздердің ұлттық тағдырларыңызды өздеріңіз айқындауға деген табиғи хұқықтарыңызды еңбекшілердің кеңес өкіметі тұңғыш рет ресми түрде мойындап отыр, орыс пролетариатының осынау саяси тектілік-кеңпейілдігін бағалай біліңіздер. Күлліқазақтық «Алашорда» Халық Кеңесінің мүшесі Дос-Мұхамедов», – деп аяқтайды ол үндеуін...

Орал қаласына келген соң оны казактардың Әскери үкіметі тұтқынға алады. Себеп – Жаншаның кеңес өкіметімен қарым-қатынас орнатып қайтқанында-ды. Алайда, ұзамай, Мәскеудің тек таптық негізде құрылған автономияларды танытыны Сталиннің баспасөзде басылған хаты арқылы мәлім

болып, кімнің кім екенін нұсқап көрсеткендіктен, Жанша Досмұхамедұлы тұтқыннан босатылады.

Досмұхамедов серіктерімен Жымпитыға кетеді. Сонда кезекті облыстық съезді шақырады. 1918 жылғы 18–24 мамырда өткен Орал казактарының Жымпитыдағы съезі өзіндік Республика – Ойыл уәлаятын құрды. Уәлаятқа бес уезденді: бұрынғы Орал үйезінің орнына Шыңғырлау, бұрынғы Ілбішіннің орнына Жымпиты, бұрынғы Гурьевтің орнына Сағыз, жаңадан Темір және Ойыл үйездері құрылып, уәлаят үкіметінің қаулы-қарарларына сәйкес, жұмысқа кірісті. Орыс офицерлерінің оқытуымен жігіттер әскери өнерге жаттықтырыла бастады. Ойыл уәлаяты үкіметінің төрағасы ретінде Жаһаншах халық милициясын құру, әскери мектеп ашу, салық жинау жұмыстарын уәлаяттың басқару құрылымын ретке келтірумен қатар қолға алды.

1918 жылғы қыркүйектің 11-інде көктемде түзілген Ойыл уәлаяты негізінде Алашорданың Батыс бөлімшесі құрылды. Бұған себеп болған – соғыс жағдайы. Алашорданың орталық үкіметімен жедел байланыстың нашарлауы. Алаш автономиясының жалпак территориясын басқаруды жетілдіру мүддесі еді. Жанша мен оның серіктері Халық кеңесі алдына бұл мәселені табанды түрде қойып, төтенше жағдайларда немесе хабарласу мүмкіндігі болмай қалған кездерде Бөлімшенің Орталық Алашорда хұқығын пайдалана алатынына дейінгі пұрсат берілген шешімге қол жеткізеді.

Бұл тарихи құжат алаш қайраткерлерінің Бүкілроссиялық құрылтайшы жиналысқа мүше ретінде Уфаға барып, сонда өткен мемлекеттік мәжіліске қатысқан уақыттарында қабылданған болатын. Алашорданың Батыс бөлімшесіне Ойыл уәлаяты, Бөкей ордасы, Каспий сырты облысының Манғыстау үйезі, Торғай облысының Ақтөбе және Қазақ үйездері қаратылды.

1919 жылдың соңына қарай Батыс Алашорда мен кеңес өкіметі арасында келіссөздер жүргізіледі. Желтоқсан айында ақтардың Елек корпусын талқандап, биік шенді басшыла-

рын тұтқындау арқылы Жаһанша Досмұхамедұлы басқарған Батыс Алаш-Орда үкіметі күллі билік құрылымы, әскери жасағымен бірге кеңес өкіметі жағынан ашықтан ашық шығады.

1920 жылғы 11 қаңтарда Қазревком мен 1-ші армия ревәскеркеңесінің өкілдері қатысқан Алашорда Батыс бөлімшесінің мәжілісінде Алашорда мен Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери-революциялық комитеттің бірігіп-қосылатыны туралы шешім қабылданады.

«1920 жылдың ақпан айының соңында Алашорда Батыс бөлімшесінің мүшелерімен бірге, Кирревкомның жазбаша ұсынысы бойынша Орынборға келдім, – деп жазады Жанша 1930 жылы өзінің ОГПУ тергеушісіне берген көрсетуінде. – Бізді Кирревком құрамына енгізілесіздер деп хабарлаған еді. Алайда, Орынборға келген соң, Кирревкомда, бізді телеграфпен ВЦИК Москваға шақыртып жатқанын айтты».

Наурыздың 20-сына қарай олар Мәскеуге жетеді. Мұнда Досмұхамедұлы серіктерімен бірге Алашорда қызметі жайында баяндама жазып, бір-бір данасын «тікелей Ленин, Сталин, Троцкий жолдастарға» тапсырады. «Осыдан кейін, 3 шілдеде, ВЦИК біздер – алашордашылар жөнінде № 18 қаулы шығарды, онда біздердің Алашордадағы бұрынғы жұмысымыз үшін ешқандай қуғын-сүргінге түсірілмейтініміз және бізге кез келген кеңес, тіпті партия жұмысын істеуге мүмкіндік берілетіні туралы айтылды»...

Жанша Досмұхамедов кеңес мекемелеріндегі қызметін Мәскеуде Главтекстиль инспекторы болып бастады. Осы орыннан 1920 жылғы қыркүйектің соңында Түркеспублика Орталық халық шаруашылығы кеңесінің бөлімін басқаруға жіберіледі. Қазанның ортасынан кіріскен бұл жұмысында бір айдай істегеннен соң Түркеспубликаның Орталық Атқару Комитетінің қазақ бөлімінің хатшылығына тағайындалады. Одан кейін әділет халық комиссариатының кеңесшісі, юристік курстардың оқытушысы, халық комиссарлары кеңесінің заң шығару комиссиясының мүшесі, Орта Азия

ауыл шаруашылығы банкінің юрисконсульті болып, 1927 жылға дейін Ташкентте тұрады.

Өзі қызмет атқарып жүрген үкімет мекемелерімен бірге 1927 жылдың қараша айында Қызылордаға, одан, астананың ауысуына орай Алматыға көшеді. 1930 жылғы ақпанда Мәскеуге ауысып, «Скотовод» басқармасында экономист болып істейді. Сол жылы күзде, алдағы қысқа әзірлік мәселесіне байланысты Қызылордаға командировкаға келгенінде, тұтқынға алынады. Ол жолы жер аударылып, ал «үлкен терор» кезінде мүлдем жоқ етіледі.

Үлкен қайраткердің қысқаша өмір жолы осындай...

7 мамыр 1997 ж.

2. Тұңғыш Қазақ Автономиясының көрнекті қайраткері

Патша үкіметі тұсында білім алып, империяның құқық қорғау органдарында жемісті қызмет істеген қазақ заңгерлерінің бірі Жанша (Жаһанша, Жиһанша, Жаһаншаһ) Досмұхамедұлы Досмұхамедов болатын. Ол 1917 жылы жария болған Алаш автономиясының да аса ірі қайраткерлерінің бірі әрі бірегейі болған еді.

Саяси құрсауы қатты кеңес өкіметі тұсында Жанша Досмұхамедовтің идеологиялық бұрмалаулар салдарынан сынаржақтау сомдалған көркем бейнесімен алғаш рет Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» романында танысқанбыз. Бертінде зерттеушілер оның өмірі мен қызметіне ашық назар аудара бастады, бұл іске 80-ші жылдар ортасында осы жолдар авторы да атсалысты, сөйтіп өзінің революция жылдарын арқау еткен тарихи миниатюрасына оның қызметінің бір кезеңін арқау етті. Тарихта елеулі із қалдырған осынау көрнекті азамат жайында түрлі зерттеулер, энциклопедиялық мақалалар жазылып келеді. Әйтсе де ол туралы көп нәрсе жұртшылыққа әлі де беймәлім.

«Менің қоғамдық-саяси қызметім тұңғыш рет 1910 жылы көрініс тапты, – деп жазыпты Жаһаншаһ Досмұхамедұлы 1930 жылы ОГПУ тергеушісіне берген көрсетілімінде өз қолымен, – мен университет бітіргеннен соң Орал болысына келіп, Орал қаласында орыс тілінде жарық көріп тұрған «Уральский листок» («Орал парақшасы») газетіне қазіргі Қазақстан аумағына ішкі Ресейден шаруаларды жүйесіз көшіріп әкеліп қоныстандыруға қарсы бірнеше мақала шығарған болатынмын. Осы мақалаларым үшін мені Орал губернаторы облыстық басқармада стипендиямен қызмет ету құқымнан айырды».

Бұл кезде Жанша Досмұхамедұлы саяси көзқарасын империя астанасындағы қоғамдық белсенділігі зор мазасыз да білімқұмар студенттік шақ қалыптастырған, туған еліне қызмет етуге құлшынған жиырма үш жасар жас заңгер-маман еді. Шаруасы орташа малшы шаңырағында туып-өскен бала әуелі Бұлдыртыда ауыл молдасынан мұсылманша сауат ашып, одан Жымпиты қалашығындағы орыс-қазақ мектебі мен Орал реальды училищесінде білім алған-ды. Оқуға қабілеттілігімен көзге түскен. Сондықтан да жоғары мектепте облыстық басқарма қаржысымен оқу құрметіне ие болса керек.

Ол Сібірге кетті, сондағы сот мекемелерінде ақпан революциясына дейін қызмет атқарды. Адвокат болып, өзінің кәсіби іскерлігімен, адалдығымен, әділдігімен, шешендігімен көзге түсті. Сот қараған әлденеше қиын істе қорғаушы ретінде жеңіске жетіп, азаматтарға құқықтық жәрдем берудегі біліктілігімен беделі артты. 1914 жылы Том округтік соты Каин учаскесі прокурорының жолдасы (орынбасары) лауазымына тағайындалды. Өмірлік серігі болған Ольга (Янга) Константиновна Колоссовскаямен осында бас қосты. (Балдызы Надежда 1922 жылы көктемде Түркістан Республикасы Халкомкеңесінің төрағасы Тұрар Рысқұловқа тұрмысқа шыққан.) Осында ақпан революциясын қарсы алып, буырқанған қоғамдық өмір толқынына қызу қойып кетті. Каин үйезі халқының монархия құлағаннан соңғы бостан-

дық арайында ұрандатқан жиналыстарының бел ортасында жүрді. Жұмысшы және солдат депутаттары құрған үйездік атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланды.

Алайда Досмұхамедұлына туған елі де мұқтаж еді. Патшаның тақтан құлауына орай туған саяси мүмкіндіктерді халық мүддесіне бұра алатын саналы да зерделі азаматтар қатарында оны да жұрты іздейтін. Каин үйезатком төрағасының орынбасары лауазымымен бір айдай уақыт істер-істеместен, Жанша қазақ революциялық ұйымдарынан шақыру алды да, ойланбастан жолға жиналды. Ол сәуірдің ортасына қарай Орал қаласына оралды.

Орал облысының барлық болыстарынан сайланып келген 800 делегаттың қатысуымен 1917 жылғы 19 сәуірде Орал қаласының цирк үйінде қазақ құрылтайы ашылды. Халық өкілдері, қолайлы саяси ахуал шабыттандырған ерекше көтеріңкі көңіл-күймен, төрт күн бойы мәжіліс құрды. Сол бірінші облыстық қазақ съезінің төрағалығына бір ауыздан Жаһанша Досмұхамедұлы сайланған-ды.

Құрылтай Төрағасы Жанша Досмұхамедұлының ұсынуымен съезд алғашқы күні мемлекеттік басқарудың түрі туралы және уақытша үкімет пен соғысқа көзқарасты айқындау жайында мәселелер қарады.

Талқылау нәтижесін қорыта келе, қазақ құрылтайы монархизмді демократияны құлдықта ұстаудың символы, бір халықты екіншісіне айдап салудың қайнар көзі ретінде атап, оны мәңгілікке жойылуға тиіс деп тапты. Қазақ халқының демократиялық Республика идеясын қолдайтынын шегелеп айтты.

Ұлттық-территориялық федерация туралы мәселені алдағы уақыттарда өкілетті жиналыстарда қаралуға тиіс мәселе ретінде ашық қалдырды.

Қазақ халқының жүріп жатқан жаһандық соғыстан басқа халықтармен бірдей зардап шегуде екенін, оның ұлдарының да отан қорғау үшін шақырып алынғанын айта отырып, съезд бастан кешулі ауыр экономикалық жағдайға қара-

мастан, күллі әлемнің тыныштығына қауіп төндіріп тұрған герман милитаризмі жойылғанға шейін соғысу қажеттігін мойындады.

Съезд жұмысшы және солдат депутаттары кеңесі жария еткен жоғары адамгершілікті принципте, яғни аннексиясыз, контрибуциясыз бітім жасалуға тиіс деп есептеді. Алайда бұл бітім талқандалған елдердің тәуелсіздігін қайта қалпына келтіруді, ұсақ халықтарға өз тағдырын өзі айқындау құқын беруді және артынша барша мемлекеттердің қарусыздануын ескеріп жасалуға керек деп пысықталды. Солармен қатар, орталықтағы билікті қолдап, «жария етілген бағдарламасын жүзеге асыруға және демократия мүддесін қорғауға қызметі бағытталып тұрған шақта – уақытша үкіметке жан-жақты жәрдем көрсетілсін» деген қарар да қабылданды.

Бұдан кейін съезде ел ішіндегі тыныс-тіршіліктің ағымдағы ахуалы мен болашағы қызу талқыға түсті. Маңызды қаулылар алынды. Орал облыстық қазақ атқару комитеті құрылды. Атком төрағалығына Жаһаншаһ Досмұхамедұлы сайланды. Ол сондай-ақ Мәскеуде өтпек бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайланды. 21–28 шілдеде Орынбордағы алғашқы күлліқазақ съезі Жаншаның Орал облысынан мұсылмандар құрылтайына делегаттығын қуаттап, оны Киевте өтпек федерацияшылдар съезіне де делегат етіп сайлады.

1917 жылғы мамырда өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезі Жанша Досмұхамедұлын Бүкілресейлік «Шора-и-Ислам» комитеті (исполком мусульманской организации – Икомус) төрағасының орынбасары лауазымына сайлады. Одан кейін Жаһаншаһ Уақытша үкіметтің жанынан 1917 жылғы қыркүйекте құрылған Россия Республикасының Уақытша кеңесіне (Предпарламентке) мүше болып сайланады, онда құрылтайшы жиналыс туралы заң жасау жөніндегі ерекше мәжіліске – комиссия мүшелігіне енгізіледі. Ол 1917 жылғы жаздан қараша айының ортасына дейін Петербургте тұрып, осы қызметтермен шұғылданады. Жанша – большевиктердің

қазан төңкерісіне тікелей куә болған, буырқанып-толқыған Петербург оқиғаларын көзбен көріп, тікелей түйсінген саясаткер.

Екінші жалпықазақ съезінде (Орынбор, 1917 жылғы 5–13 желтоқсан) Жаһаншаһ «Алаш-Орда» Халық кеңесінің, яғни Алаш (Қазақ) автономиясы Үкіметінің (Алаштың Ордасының) мүшесі болып сайланды. Үкімет тұрақты жұмыс істемекке орнығу үшін құрылтай шешіміне сәйкес Алаш қаласына (Семей) көшетін болды. 1918 жылдың қаңтарында Орынборды қызылдар басып алды, ал ақпанда өткен Орал облысы қазақтарының екінші съезі Жаһаншаһқа Алаш автономиясын Мәскеудің тануы үшін Халкомкеңеспен келіссөз жүргізуді тапсырды. Сондай себеппен ол құрамына Орал облыстық земство басшылары енген делегацияны бастап, орталық кеңес өкіметі ордасына қарай сапарға шықты.

Мәскеуде Жанша Досмұхамедұлы Кеңестік Ресей Халық Комиссарлары Кеңесіндегі бірқатар басшы қызметкерлерінің қолдауына ие болды. Халкомкеңесте қажетті баяндамалар жасап, тиісті құжаттарды тапсырды, кеңес типімен қайта құрылғанға дейін Алаш-Орданың әдеттегі қызметін атқара беретіні жайында келісімге қол жеткізді. 1918 жылғы 1 көкекте Халкомкеңес Жайық сырты земстволарының өз қызметін жалғастыра беруіне пұрсат еткен қаулы шығарады. Делегацияға қазақ басқару органдарының мұқтажына жұмсаулары үшін кеңес өкіметі көлемді қаржы бөледі.

Қайтар жолда, 1918 жылғы 17 көкекте, оларды Саратов большевиктері тоқтатып, тұтқындамақ болады, сапарларының мән-мақсатына күдік келтіреді. Сонда Жаһанша (Джиганша Дос-Мухамедов) совдептің атқару комитеті мәжілісінде бірнеше мәрте сөйлеп, өздерінің Халкомкеңеске барған миссияларының мән-жайын, онда атқарған жұмыстарын, Алаш-Орданың кеңес жолына қалай ауыстырылатын, оның жобасын баян қылады. Орал облысының қазақтарына, земстволық және қоғамдық ұйымдарына, лауазымды адамдары мен барлық азаматтарына үндеу мәтінін жазып, саратовтық

большевиктерге таныстырады, үндеуді солардың көмегімен баспаханада бастыртады, оны ақтар қоластындағы жерлерге ұшақпен жеткізіп, аспаннан тастатуға келіседі.

Үндеуде Жаһаншаһ Ресей большевиктік үкіметтің (халкомкенестің) қазақ істері жөнінде комиссариат құруға, көп ұзатпай қазақ өлкесінің автономиясы туралы декрет шығаруға келісім бергенін айтып, халықты кеңес өкіметіне қарсы ешқандай әрекет жасамауға шақырады. Ол үндеуін: «Естеріңізде болсын, қазақ бауырлар, сіздердің ұлттық тағдырларыңызды өздеріңіз айқындауға деген табиғи құқықтыңыңызды тұңғыш рет еңбекшілердің кеңес өкіметі ресми түрде мойындап отыр, орыс пролетариатының осынау саяси тектілік-кеңпейілдігін бағалай біліңіздер. Күлліқазақтық «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің мүшесі Дос-Мұхамедов», – деп аяқтайды...

Орал қаласына келген соң делегацияны ақ казактардың Әскери үкіметі тұтқынға алады. Себеп Жаншаның кеңес өкіметімен қарым-қатынас орнатып қайтқанында-ды. Алайда, ұзамай, Сталиннің «Правда» газетінде басылған хаты арқылы, Мәскеудің тек таптық негізде құрылған автономияларды танитыны мәлім болады. Онда кімнің кім екені нұсқап көрсетілгендіктен, яғни кеңес үкіметі атынан Сталин «ұлт буржуазияларының жергілікті кеңес билігін мойындамай, кіндік өкіметпен тікелей байланыс жасау арқылы еңбекші халықты езгіде ұстағылары келетінін» «әшкерелегендіктен», Жанша Досмұхамедұлы тұтқыннан босатылады.

Ол үзеңгілестерімен Жымпитыға кетеді. Сонда Орал қазақтарының кезекті облыстық съезін өткізеді. 1918 жылғы 18–24 мамырда өткен Жымпитыдағы съезд Ойыл уәлаятын – өзіндік Республиканы құрды. Уәлаятқа бес үйез енді: бұрынғы Орал үйезінің орнына Шыңғырлау, бұрынғы Ілбішіннің орнына Жымпиты, бұрынғы Гурьевтің орнына Сағыз, жаңадан Темір және Ойыл үйездері құрылып, уәлаят үкіметінің қаулы-қарарларына сәйкес, жұмысқа кірісті. Орыс офицерлерінің оқытуымен жігіттер әскери

өнерге жаттықтырыла бастады. Жаһаншаһ Ойыл уәлаяты үкіметінің төрағасы ретінде халық милициясын құру, әскери мектеп ашу, салық жинау жұмыстарын уәлаяттың басқару құрылымын ретке келтірумен қатар қолға алды.

Ойыл уәлаяты негізінде 1918 жылғы қыркүйектің 11-інде Алаш-Орданың Батыс бөлімшесі құрылды. Бұған себеп болған жәйт – соғыс жағдайы, Алаштың орталық Ордасымен (Үкіметімен) жедел байланыстың нашарлауы, ең бастысы, Алаш автономиясының жалпақ территориясын басқаруды жетілдіру мүддесі еді.

Жанша мен оның серіктері Халық кеңесі мүшелері алдына бұл мәселені табанды түрде қойып, төтенше жағдайларда немесе хабарласу мүмкіндігі болмай қалған кездерде Бөлімшенің Орталық Алаш-Орда құқтарын пайдалана алатынына дейінгі пұрсат берілген шешімге қол жеткізеді. Бұл құжат алаш қайраткерлерінің Бүкілроссиялық ұйысу (құрылтайшылық) жиналысына мүше ретінде Уфаға барғандарында, сонда өткен мемлекеттік мәжіліске қатысқан уақыттарында қабылданған болатын.

Алаш-Орданың Батыс Бөлімшесіне Ойыл уәлаяты, Бөкей ордасы, Каспий сырты облысының Маңғыстау үйезі, Торғай облысының Ақтөбе және Қазақ үйездері қаратылды.

Содан, Алаш-Орданың Батыс Бөлімшесі бір жылдан астам уақыт бойы дербес мемлекеттік тыныс-тіршілігін жүргізе береді.

Бұл кезде кеңес өкіметінің Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты жанында Қазақ бөлімшесі ашылып, біраз уақыт Ордада жұмыс істеді. Одан қазақтың кеңестік автономиясын дайындау мақсатымен арнайы комитет құрылды. 1919 жылдың соңына қарай Жанша Досмұхамедұлы басқарған Батыс Алаш-Орда мен кеңес өкіметі құрған осы Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери-революциялық комитеті арасында келіссөздер жүргізіледі.

Ақыры, екі арада жасалған уағдаластық бойынша, Батыс Алаш-Орда әскерлері желтоқсан айында ақтардың Елек

корпусын талқандайды да, батыс-қазақ үкіметі ашықтан ашық күллі билік құрылымы, әскери жасағымен бірге кеңес өкіметі жағына шығады.

1920 жылғы 11 қаңтарда Қазревком мен I-армия ревэскер-кеңесінің өкілдері қатысқан Алашорда Батыс бөлімшесінің мәжілісінде Алашорда мен Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери-революциялық комитеттің бірігіп-қосылатыны туралы шешім қабылданады. Бірақ ол, большевизмнің негізгі қаруларының бірі – өтірік уәдемен алдауы салдарынан, іс жүзінде орындалмайды.

«1920 жылдың ақпан айының соңында Алашорда Батыс бөлімшесінің мүшелерімен бірге, Кирревкомның жазбаша ұсынысы бойынша Орынборға келдім, – деп жазды Жанша 1930 жылы. – Бізді Кирревком құрамына енгізілесіздер деп хабарлаған еді. Алайда, Орынборға келген соң, Кирревкомда, бізді телеграфпен ВЦИК Москваға шақыртып жатқанын айтты». Батысалашордалықтарға көну ғана қалған. Наурыздың 20-сына қарай олар Мәскеуге жетеді. Мұнда Досмұхамедұлы серіктерімен бірге Алашорда қызметі жайында баяндама жазып, бір-бір данасын «тікелей Ленин, Сталин, Троцкий жолдастарға» тапсырады. «Осыдан кейін, 3 шілдеде, ВЦИК біздер – алашордашылар жөнінде № 18 қаулы шығарды, – дейді ол, – онда біздердің Алашордадағы бұрынғы жұмысымыз үшін ешқандай қуғын-сүргінге түсірілмейтініміз және бізге кез келген кеңес, тіпті партия жұмысын істеуге мүмкіндік берілетіні туралы айтылды»...

Жанша Досмұхамедов кеңес мекемелеріндегі қызметін Мәскеуде Главтекстил (тоқыма өндірісі бас басқармасы) инспекторы болып бастады. Осы орыннан 1920 жылғы қыркүйектің соңында Түркістан Республикасы Орталық халық шаруашылығы кеңесінің бөлімін басқаруға жіберіледі. Қазанның ортасынан кіріскен бұл жұмысында бір айдай істегеннен соң Түркесублика аткомының қазақ бөлімінің хатшылығына тағайындалады. Одан кейін әділет халық комиссариатының кеңесшісі, юристік курстардың оқытушысы, халық комиссарлары кеңесінің заң шығару комис-

сиясының мүшесі, Орта Азия ауыл шаруашылығы банкінің юрисконсулты болып, 1927 жылға дейін Ташкентте тұрады. Өзі қызмет атқарып жүрген үкімет мекемелерімен бірге 1927 жылдың қараша айында Қызылордаға, одан, астананың ауысуына орай Алматыға көшеді.

Бұрынғы алаш қайраткерлерін 1928 жылдың соңынан бастап 1929 жылдың ортасына қарай бірінен соң бірін абақтыға жауып, жауапқа тарта бастаған науқаннан шошынғаннан Досмұхамедұлы 1930 жылғы ақпанда Мәскеуге ауысып, «Скотовод» («Малшы») басқармасында экономист болып істейді.

Алайда, бәрібір, қазақстандық чекистер құрған торға тұтылады: сол жылы күзде, алдағы қысқа әзірлік мәселесіне байланысты Қызылордаға іссапармен келгенінде, тұтқынға алынады.

Заңгер Жанша жасанды айып тағумен айналысқан құпия полициядан заңсыздықпен жасалған қилы қысым көреді. Ол жолы бес жылға Воронежге жер аударылады. Оны өтеп оралғаннан кейін екі-үш жыл өткенде, әйгілі «үлкен террор» кезінде, Мәскеудегі пәтерінде ауырып жатқан жерінен тағы да тұтқынға алынып, ұзамай атып тасталады.

Үлкен қайраткердің басқаруымен республикалық режимде екі жылдай дербес өмір сүріп тұрған Ойыл уәлаяты үкіметінің (Батыс Алаш-Орда бөлімшесінің) тарихи қызметі де, оның өзінің ғылыми-публицистикалық мұрасы да әлі күнгі өз зерттеушісін тосуда.

31 желтоқсан 2000 ж.

3. Тағы да Алаштың аймақтық үкімет басшысы жайында

Биыл Қазақия-Ананың қастерлі әм таңдаулы күліктерінің бірі Жаһаншах Досмұхамедовтің дүниеге келгеніне 125 жыл толады. Ол патша өкіметі тұсында бұратанадан шығып, Россия империясы округінің орынбасар-прокуроры (прокуроры-

ның жолдасы) дәрежесіне дейін көтерілді. Тиісінше – юстиция (әділет) генералы мәртебесіне жетті. Уақытша үкімет тұсында шақырылған Бүкілресей мұсылман съезінде мұсылмандар одағы атқару комитеті төрағасының орынбасары лауазымына сайланды. Ресей Республикасы Уақытша кеңесінің – Предпарламентінің мүшесі болды. Большевизм төңкерісінен кейін өткен Екінші Жалпықазақ съезінде «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің мүшесі, Орал облысы қазақтарының Үшінші съезінде «Ойыл уәлаяты» үкіметінің (кейінірек – Батыс Алаш-Орданың) төрағасы лауазымдарына сайланды.

Сонымен, Жаһаншаһ Досмұхамедов Екінші Жалпықазақ съезінің шешімдері сол кезгі шиеленіскен саяси ахуалға байланысты жүзеге асырыла алмай тұрған уақытта – 1918 жылғы мамырда қазақ елінің бір пұшпағында тұңғыш шаңырақ көтерген бірінші тәуелсіз аймақтық ұлт мемлекеті үкіметінің басшысы болды.

Республикалық режимде жұмыс атқарған аталған автономиялық дербес құрылым (1918 жылғы қыркүйектен – «Алаш-Орданың» Батыс бөлімшесі, Батыс Алаш-Орда) Жанша Досмұхамедұлы Досмұхамедовтың басқаруымен екі жылдай өмір сүрді.

1920 жылы Батыс Алаш-Орда барлық мемлекеттік мекемелері, үйездердегі басқару құрылымдары, қаржы-қаражаты, мүлкі, қару-жарағы, халық әскерінің толық құрамымен большевиктердің қоластына өтті.

Бірақ Алаш-Орда Батыс бөлімшесінің басшылығына қатысты келіссөздерде қорытылған уәде совет өкіметі тарапынан орындалмады. Үкімет басы Жаһаншаһ Досмұхамедовке мүмкіндігі мен беделіне сай қызмет берілмеді. Ол түрлі салалық мекемелерде қатардағы қызметкер болып істеді. Сөйтіп жүріп, репрессия құрығына екі мәрте – 1930 және 1938 жылдары ілікті.

Оның ОГПУ мен НКВД тергеушілеріне берген көрсетулерінен ұлттық қозғалыс тарихын және оған тығыз байланысты өрбіген өз ғұмырының белестерін көреміз. (Біз

олардың бірқатарын бұдан бұрынғы жұмыстарымызда пайдаланғанбыз.)

Жанша Орал облысының Жымпиты ауданындағы 3-ші ауылда (қазіргі Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданының Бұлдырты ауылында) малшы отбасында 1887 жылы туған. Жоғары білімді заңгер. Ол өзінің қоғамдық-саяси қызметінің тұңғыш рет көпшілік көзіне ілігіп басталған уақытын тергеулерде 1910 жыл деп көрсетті.

«Мен бұл жылы университет бітіріп Орал облысына келген соң, Орал қаласында орыс тілінде шығып тұрған «Уральский листок» газетінде бірнеше мақала жарияладым. Бұл мақалаларымда мен ішкі Россиядан қазіргі Қазақстанның аумағына шаруаларды жүйесіз көшіріп қоныстандыруға қарсы шыққан едім, – деді ол 1930 жылғы көрсетуінде. – Осы мақалалар үшін мені Орал губернаторы облыстық басқармада стипендиямен қызмет істеу хұқымнан айырды».

Содан Жанша Досмұхамедов судья лауазымына кандидат ретінде Орал округтік сотында істеді. Мұнда біраз уақыт басбұзарлық бөлімшеде және негізінен ұсақ басбұзарлық істер мен азаматтық істерді қарайтын мировой судьяның көмекшісі міндеттерін атқарып жүрді.

Жанша тергеушіге: «Одан кейінгі жылдары мен Сібірдегі сот органдары желісінде ақпан революциясына дейін істедім», – деп көрсетті.

Ондағы лауазымды қызметтеріне, әділет генералы дәрежесіне дейін өсіп атқарған істеріне бұл көрсетілімінде тоқталмайды. Одан кейінгі берген жауаптарынан мәлім: 1912 жылдың жазында Жанша Омбы сот палатасындағы лауазымға аға кандидат етіп ауыстырылды. Сол жерден Барнаул үйезінің оныншы учаскесінің мировой судьясы міндеттерін атқаруға жіберілді.

1913 жылы тап сондай мировой судья лауазымымен Змеиногор үйезінің бірінші учаскесіне ауыстырылды. Сол жылдың күзінде Барнаул қаласына шақыртып алынды. Мұнда ол біраз уақыт прокуратурада істеді де, 1914 жылғы наурызда

Том округтік соты прокурорының Каин үйезі бойынша жолдасы (орынбасары) лауазымына тағайындалды.

Жаһанша Досмұхамедов Том округтік соты прокурорының орынбасары қызметінде Сібірге саясат тұрғысынан айдалғандарға, округтің саяси жер ауушылық ахуалына бақылау жүргізді. Осы кезде әділет генералы шеніне жетті.

1930 жылғы да, 1938 жылғы да тергеудегі жауаптарында ол патша тактан құлағаннан кейін сонда, Сібірде, Каин үйездік атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланғанын көрсеткен. «Сайланғанымнан бір ай өткенде, мені Орал қаласындағы Қазақ революциялық ұйымдары шақырып алды», – дейді ол.

Оралда Жанша Досмұхамедұлы жерлестерінің арнайы тапсырысымен облыс қазақтарын басқару құрылымы мен ережесін жазды. 1917 жылғы 19–22 сәуірде өткен облыстық бірінші қазақ съезін басқарды. Осында басқа да маңызды шешімдермен қатар, ол жасаған құжат бірауыздан қабылданды. Съезд Орал облысының қазақтар мекендейтін бөлігін басқарудың қалыптасқан бюрократиялық жүйесі «уақыт талабына сәйкес еместігі былай тұрсын, жергілікті тұрмыс жағдайына мүлдем жауап бермейді» деп атап өтіп, оны «халықтық алқалы басқармамен ауыстыру қажет» деп тапты. Халықты құрылым буындарына сайланған алқа арқылы басқаруды ұйымдастыру Жанша әзірлеген ереже бойынша жүргізіледі деп көзделді. Съезд ереженің әр бабын жеке-жеке талқылай отырып, әуелі ОГПУ, кейін НКВД құрығына іліккен Жанша Досмұхамедұлының 1930 және 1938 жылдарғы тергеулерде көрсеткеніндей, «еш өзгеріссіз» қабылдады. Тиісінше, жергілікті басқару құрылымы белгіленіп, билік жүргізетін тұрақты қазақ комитеті сайланды.

Тұтқын тергеудегі көрсетулерінде Орал қазақтарының тұңғыш құрылтайы өзінің төрағалығымен өткенін, съездің қаулылары, қарарлары және басқа да шешімдері Мартыненко құрастырған «Алаш-Орда» кітабында басылып шыққанын айтты. Сосын: «Осы съезд өз қаулысымен мені сол шақта

Москва қаласында шақырылған бүкілроссиялық мұсылман съезіне жіберілетін делегаттардың бірі етіп сайлады», – деді.

Бүкілресей мұсылмандарының бірінші съезі 1917 жылғы 1–11 мамырда Мәскеуде жұмыс істеді. «Бұл съезде мен «Шура» бүкілресейлік мұсылман комитеті (сол кезгі орыс тілінде қолданылған аббревиатура бойынша – Икомус, яғни мұсылман кеңесінің атқару комитеті – *Б.Қ.*) төрағасының орынбасары болып сайландым».

Осынау бүкілресейлік лауазымға сайлану оның бұрынғы империя түркі халықтары арасындағы биік беделінің нәтижесі іспетті еді. Оның беделі Икомуста қызмет атқарған уақыттарында да төмендеген жоқ. Күлліресей мұсылмандарының Мәскеу съезінен соң «көп ұзамай мені құрылтайшы жиналысқа сайлау өткізу туралы заң жобасын жасау жөніндегі комиссияға енгізді, – деп көрсетті ол ОГПУ тергеушісіне. – Аталған жұмыстарды атқару үшін мен Петербургте 1917 жылғы қарашаның ортасына дейін болдым». Жаңа күнтізбемен – қарашаның аяғына дейін.

Большевиктер 25 қазан төңкерісін жасап, ілі-шала Предпарламентті таратқаннан кейін де, Икомус төрағасының орынбасары қызметіндегі лауазыммен Петроградта тағы екі-үш апта болды...

«Бұдан кейін мен бүкілқазақ съезіне қатыстым, съезд Бөкейханов, Байтұрсынов, Дулатов және басқалардың бастамасымен Орынбор қаласында шақырылған еді». Бұл тарихи құрылтайдың 1917 жылғы желтоқсанның 18–26 күндері (ескі календарь бойынша – 5–13 желтоқсанда) өткені белгілі.

Жанша Досмұхамедұлы оған дейін, Питерде тұрғанында, шілденің соңғы аптасында өткен алғашқы жалпықазақ съезіне де қатысып келген болатын. Сол алғашқы құрылтай болар қарсаңда, бұрынғы империяның болашақ саяси құрылымы және ондағы ұлттардың орны жөнінде пікірсайысқа түскен. Өйткені күлліресей мұсылмандарының съезінде даулы болған осы бір мәселе астанаға келіп жұмыс істеуге кіріскен Икомус отырысында, яғни мамырдағы Мәскеу съезі сай-

лаған мұсылман кеңесінің атқару комитетінде маусымның соңына қарай қайта көтерілген еді.

Еділ бойынан шыққан бірқатар ықпалды қайраткерлер түркі халықтарының империя орнына бой түзейтін жаңа мемлекетте мәдени автономия алуымен шектелу жағында болатын. Жанша Досмұхамедов Мұсаткомның 24 маусымдағы мәжілісінде тағы да, мамырдағы Мәскеу съезінде танытқан көзқарасымен, жаңа мемлекеттік құрылыстың федеративтік сипатта болуын жақтайтынын айтты. Тиісінше, қазақ халқының мемлекеттілігін қалпына келтіріп, өзін-өзі автономиялы түрде басқаруға қол жеткізуді қазақтар үшін күн тәртібіндегі негізгі мәселе деп білетінін мәлімдеді. Егер осынау тағдырлы түйінді шешу жолындағы пікірлері жараспаса, онда еділбойлықтармен олардың айрылысуына тура келеді деді. Сол тұрғыда – шілде айында Қазанда ашылмақ екінші мұсылман съезінің шақырылуын қош көрмеді. Солай мәлімдеме жасады да, жұмысын Қазанда өтпек Күлліресей мұсылмандары съезімен бір күнде – 21 шілдеде Орынборда бастайтын бірінші Бүкілқазақ съезіне қатысуға аттанды.

Шынында, мұсылмандардың Қазанда өткен екінші съезі бірауыздан ішкі Ресей мен Сібір мұсылмандарының ұлттық-мәдени автономиясы туралы декларация қабылдады. Ал Орынбордағы бірінші жалпықазақ съезі толыққанды автономия алу үшін дауыс берді. Сол мақсатқа жетуді қамтамасыз ету мақсатымен қазақ саяси партиясын құруды көздеді. Мұнда Жаһаншаһтың да үлесі мол еді.

Қазақ елі атынан Орталық мұсылман кеңесіне сайланған (ішінде сол кезде Икомус төрағасының орынбасары лауазымындағы Жанша Досмұхамедов те бар) сегіз азаматқа партияның бағдарламасын жазу тапсырылды. Алайда Жаншадан басқалары Петроградты тұрып жұмыс істеуге келмеді. Ал Мұсатком төрағасының орынбасары жұмысынан қолы тимегендіктен, көзделген бағдарламаны жалғыз жазды Жанша мүмкін деп таппады. Оның Орынборға жолдаған тиісті хабарынан кейін бағдарлама жобасын Әлихан Бө-

кейханов бастаған топ дайындады да, 21 қарашада «Қазақ» газетіне жариялады. Одан екі апта өткенде екінші жалпықазақ съезі жұмысын бастады...

Съездің хаттамасы Н. Мартыненко құрастырған 1929 жылғы белгілі жинақта жарияланып, тәуелсіздік жылдары қайта басылғандықтан, онда орын алған ахуал бүгінде көпшілікке жақсы таныс. Тергеуде Досмұхамедов өзінің Бөкейхановпен үнемі пікірлес бола бермегенін, мысалға, қазақ автономиясын жариялау мерзімі жайында көзқарастарының екі жарылғанын, мәселенің делегаттардың аттарын атап дауыс беруіне дейін барғанын көрсетті. Бұл пікірталас пен оны дауысқа салу қорытындысы оқырманға жоғарыда аталған құжаттар жинағынан мәлім.

Тергеу мәліметтеріне қарағанда, Жанша Досмұхамедов пен оның жағындағылар, орталықтан лықсып келе жатқан анархиядан қорғану мақсатында, автономияны шұғыл жария етіп, қазақ әскерін құру керектігін көтерген. Олар Орал облысы, Бөкей ордасы, Торғай облысының Ақтөбе және Ырғыз үйездері және Сырдария облысы делегаттары еді.

Ал Әлихан Бөкейханов бастаған екінші тарап, майданнан қашқан солдаттардың қарусыз қазақты қырып тастауы ықтималдығынан сақтанғандықтан, автономияның жариялануын кейінге қалдыруды көздеген. Осындай көзқарастағы қазақ елінің шығыс бөлігі делегаттарына Жетісу өкілдерінің қосылуы Бөкейханов жағының жеңуін қамтамасыз еткен.

Алашорданың жариялы құжаттарынан мәлім – аттарын атап дауыс беру нәтижесі азшылықта қалғанын көрсеткеніне қарамастан, Жаһанша Досмұхамедұлы жағындағылар көпшілік шешімін мойындағысы келмей, автономияны тездетіп жариялау талабын қойды. Егер автономия шұғыл жарияланбайтын болса, онда олар Түркістан автономиясына қосылуға пейіл екендіктерін мағлұм етті. Нәтижесінде, екі тарапты да ымыраластырған шешім қабылданды...

Екінші Жалпықазақ желтоқсан съезі Бөкей ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары-

ның, Закаспий облысындағы Ферғана, Самарқан, Амудария бөлімдерінің, Алтай губерниясының іргелес қазақ болыстарының аумақтық-ұлттық автономиясын құруға қаулы алды. Аталған әкімшілік бөліністер орналасқан біртұтас аумақта тегі бір, мәдениеті бір, тарихы мен тілі бір бірыңғай қазақ халқы тұратыны шешімде атап көрсетілді.

«Бұл съездің артынша Орал облысы қазақтарының екінші съезі шақырылды, – деп көрсетті Жанша тергеушіге. – Съезд мені жоғарыда көрсетілген аумақтағы «Алаш-Орда» билігін мойындау жөнінде РСФСР Халкомкеңесімен келіссөздер жүргізу үшін Мәскеу қаласына іссапарға жіберді».

Жанша Досмұхамедұлы Мәскеуге жеке өзі емес, құрамында Орал облыстық земство қайраткерлері бар арнайы делегацияны бастап шықты. Және бұл сапарға олар Семейдегі орталық үкіметтің де келісімін алып аттанған-ды. Алайда Жанша алғашқы көрсетулерінде ешкімнің де аты-жөнін атамай, оқиғаны тек өз атынан баяндап отырған.

«Одан әрі, менің Мәскеуде болған кезімде көтеріліс жасаған казачестводан осы аумақтардың азат етілуінен бастап, Советтер типімен қайта құрылғанға дейін – Алаш-Орданың алдағы уақытта да жұмыс істей беру мүмкіндігі жайында РСФСР жауапты басшыларының бірқатарының келісімін алдым». – Көрсетілімде осылай тұжырымдалған, бірақ бұл қысқа мағлұмат артында біраз оқиға жатқан болатын.

Орынбордағы тарихи съезден кейін Халық Кеңесі мүшелерінің дені съезде орталық үкімет жұмыс істейтін астана ретінде белгіленген шаһарға – Семейге іргелес Алаш (Заречная слободка) қаласына аттанған.

Алайда ондағы кеңес билігі қазақ үкіметінің жұмыс істеуіне ықылас танытқан жоқ.

1918 жылдың басында Кеңес өкіметі әскерінің Орынборды алуына байланысты Уақытша үкімет комиссары лауазымымен қызмет атқаруын доғарған Әлихан Бөкейханов та Семей облысына қарай кетіп, жазға дейін жасырын жағдайда жүруге мәжбүр болды.

Ал Орал облысының қазақ комитеті Орынбордағы II Жалпықазақ съезінен делегаттары оралған соң, кезекті облыстық съезді шақыруды қолға алды. Тарихқа Қаратөбе съезі деген атпен енген Орал облыстық үшінші қазақ съезі 1918 жылдың ақпан айының ортасынан ауған күндерінде өтті.

Съезді Жаһанша Досмұхамедов: «Халқым, бауырларым, ғасырлар бойы ата-бабаларымыздың, ел қамы үшін етегімен су кешкен асылдарымыздың аңсаған азаттығы, көксеген еркіндігі үшін шешуші аттанысқа шыққалы тұрмыз», – деген сөздермен бастап ашып, ағымдағы саяси ахуалды баян етті. «Россия аласапыран заманға кез болды. Үлкен толқынға ұшырады. Россияға үлкен пәле жабысты, жікке бөлініп, өзді-өзі соғысып, бірінің қанын бірі судай төгіп жатыр», – деп, большевиктер төңкеріс жасап билікті алғаннан кейін бой көрсетіп үдеп келе жатқан әртүрлі саяси және әлеуметтік топтар мен мемлекеттік құрылымдар арасындағы қарулы қақтығыстарға шолу жасады.

Бұрынғы империя ішінде іс жүзінде азамат соғысы тұтанып, қазақ елінің де басына қатер төнгенін, ел-жұрттың, тұрасын айтқанда, «біреуге – мал қайғы, біреуге – жан қайғы» дегендей кер заманға кез болғанын әңгімелейді. Орын алып отырған ауыр жағдайда ақылға салып әрекет етуге шақырды, олай етпейінше: «Россияның пәлесі бізді де қосақ арасында іліп әкетуі мүмкін». Бұдан аман қалудың жолы татулықта, осы жиынды шақыру да: «Сүттен ақ ел болайық, жұрт болайық» деген ниет. Съезге келіп отырған Алаштың инабатты адамдарын, араларындағы ұлттың шамшырағы тәрізді хазіреттерді, ел ағасы ақсақалдарды, осынау барша алдыңғы қатарлы адамдарды Жаһанша Досмұхамедұлы бауырлар деп атап, бірлікке үндеді.

«Қазіргідей ел басына күн туған заманда «талас-тартыс дегенді қоялық! Алалық-құлалықты жоялық!» деді. Содан ай жарым бұрын Орынборда өткен жалпықазақ съезінде елдік туын көтеру үшін «Алашорда» үкіметі сайланып, «Алаш» партиясын жасалғанын айтты. Съезге қатысқан барлық де-

легаттардың қазақ ішіндегі аса залалды дертті ашына атап, «Алаш баласын ала-құлаға бөлмейміз деп ант бергенін» тебірене аян етті. «Кімде-кім ұлтын сүйсе, ала-құлаға бөлмейді. Алаш баласымын деген азамат мұны есінен тастамауы керек! – деді. – Міне, біз Алаш баласын алаламаймыз. Алаштың баласын тегіс бірдей сүйеміз. Алаш баласы неге болса да – бірдей ортақ. Нені болса да бірдей көрмек. Алашқа келген қандай жүк болса да, бай демей, кедей демей – бәрі бірдей көтереді!»

Бұдан әрі Екінші Жалпықазақ съезінің тарихи шешімдері мен оны жүзеге асыруда кездесулі тығырықтар жайын айтып, сол орайда күн тәртібіне шығарылған негізгі мәселелерді атады. Орынбор съезі шешімдерінің ауқымында аймақтық үкімет құрудың, халық әскерін жасақтаудың, дербес басқару құрылымының қызметін жүргізу үшін елден салық түрінде қаржы жинаудың маңызы сөз болды.

Осы өзекті мәселелер төңірегінде келелі пікірлер ортаға салынып, айтыс-тартыстар орын алды. Құнды ұсыныстар көпшілік тарапынан қолдау тауып жатты. Съезд Орталық кеңес өкіметімен келіссөздер жүргізу қажет деп тапты. Сол үшін делегация сайлады.

Жоғарыда айтылғандай, Жанша Досмұхамедов бастаған делегация Мәскеуге аттанған шамада Оралда ақ казактар төңкеріс жасап, совдепті құлатқан. Орал облыстық жұмысшы-шаруа және солдат депутаттары кеңесінің мүшелері түгелге жуық абақтыға жабылған. «1918 жылғы 15 наурызда Орал Әскери үкіметі Орал совдепін талқандап, оның мүшелерінің бір бөлігі тұтқындалып, екінші бөлігі қашып құтылғанда, Яковлев жолдас тұтқындалудан аман қалып, совдептің тапсырмасын орындай алды», – деп жазды осы совдептің мүшесі болған қарт күрескер Бакытжан Қаратаев өзінің Алашорда жайындағы еңбегінде. Оның өзі де қамауға алынған болатын: «...мені большевизммен айыптаған казак офицерлері 1918 жылғы 15 сәуірде Орал қаласынан 100 шақырым жердегі өз үйімде тұтқындалды да, сол сәуірдің

18-і күні Орал түрмесінің бір кісілік камерасына жапты». Ал Яковлев төңкеріс жайын хабарлау үшін Саратов совдепіне жеткен...

Әйгілі күрескер Бақытжан Қаратаев кезінде бала Жаһаншаның заңгерлік жоғары оқуға түсуіне кеңес-бата берген, оның жазған алғашқы публицистикалық жұмыстарына, қызметтегі жолына жанашырлықпен, тілектестікпен қараған ұстазы, тәлімгері еді. Дегенмен, екеуінің монархия құлатылғаннан кейінгі елдің дамуы хақында түйген ойлары біртіндеп екі жарылған болатын. Қаратаев патшалықтың отаршыл саясатына қарсы парламенттік жолмен алғаш ірі күрес жүргізуші ұлт қайраткері бола тұра, ақпан революциясынан кейін ұйымдық тұрғыда рәсімделген алаш авономиялық құрылымын қолдамады. Кейін сол ұлттық қозғалысты сыни тұрғыда зерттеген еңбек жазды.

«...1917 жылдың 5–13 желтоқсанында Орынбор қаласында өткен қазақ съезі большевиктермен күресу мақсатымен барлық қазақтар үшін («для всех киргиз-казаков») 1918 жылғы ақпанда «Алаш-Орда» деп аталатын үкімет құрды», – деп жазды ол. Содан соң «Алаш-Орда» үкіметінің екі бөлімшеге бөлінгенін айтып, оған: «Алаш-Орданың төрағалығына Торғай облыстық комиссар Әлихан Бөкейханов таңдалды, ол шығыс бөлімшені де басқарды, ал батыс бөлімшенің төрағасы болып Жанша Досмұхамедов сайланды», – деген нақты анықтама қосты. Кеңес өкіметінің дау-дамайсыз жеңіп келе жатқаны аныққа шыққанда, «дәрігер Халел Досмұхамедов төрағалық ететін Орал облыстық земство мен Орал Әскери үкіметі бірігіп, өз араларынан Орал облысының өлкелік кеңесін құрды».

Қаратаевтың ойынша, «земство мен әскери үкімет («войско»), сондай-ақ батыс Алаш-Орда большевиктерге қарсы бірлесіп күресу үшін одақ құрды және совет өкіметін ешқандай да мойындамайды» деген хабарды «Уральские областные ведомости», «Яицкая воля» газеттері беттерінде жазғанына қарамастан, олар «совет өкіметін көзбе-көз алдауды»

көздеген бұл әрекетке «кеңес үкіметінен («от СНК РСФСР») ірі көлемде қаржы алу үшін» барған еді. Сөйтіп, «батыс Алаш-Орданың төрағасы Жанша Досмұхамедов, Орал облыстық земство басқармасының төрағасы Халел Досмұхамедов, оның орынбасары Попов, сол басқарманың мүшелері Кәрім Жәленов пен Бурковский Жайық сырты қазақтары құдды бір совет өкіметін танығандай етіп Халкомкеңеске баяндама беру» және қазақтар арасына «кеңестерді енгізіп, қорғау үшін 40 млн сом» ақша сұрау мақсатында Мәскеуге сапар шекті...

Ал Жанша Досмұхамедов 1930 жылы тергеушіге: «Орал қаласына оралғаннан кейін мені, Кеңес өкіметімен қарым-қатынас жасағаным үшін, Орал казактары тұтқынға алды (1918 жылғы сәуірдің екінші жартысында – *Б.Қ.*)», – деп көрсетті. Сапардың мән-жайына тереңдеген жоқ. Бірден: «Бірақ көп ұзамай босатты, – деді. – Одан кейін мен басқа қазақ қызметкерлермен бірге Жымпиты қаласына кетіп қалдым. Сол жерде «Алаш-Орда» бөлімшесін құрдым (1918 жылғы мамырда – *Б.Қ.*), ол сол шақта «Алаш-Орданың Батыс бөлімшесі» (дәлірек айтқанда, ол кезде – «Ойыл уәлаяты» – *Б.Қ.*) деп аталды, («Алаш-Орданың Батыс бөлімшесі» ретінде рәсімделуі – сол 1918 жылдың күзінен. Мамырдағы төртінші Орал облыстық қазақ съезі сайлаған үкіметтің басқаруымен республика режимінде жұмыс істеген бұл құрылымның осынау сабақтас атауларында тұрған пәлендей ештеңе жоқ болғандықтан, ажыратып айтпауы – тергеушінің миын қатырмайын дегені болар – *Б.Қ.*). Осы үкімет одан кейінгі жылдар бойы жұмыс істеп тұрды».

Тұтқын Батыс бөлімше үкіметінің нендей қызмет атқарғанына тереңдеген жоқ. Оралдағы Әскери үкіметпен, Орынбордағы Колчак үкіметімен байланыстар айтылмады. Бөлімше үкіметінің қазақ мүддесі орайында казактармен одақтасу шартын сақтай бермегендігін де, Омбыдағы Уақытша күлпіресей үкіметінің Алаш-Орданы тарату туралы шешіміне құлақ аспағанын да сөз етпеді. «1919 жылғы желтоқсанда

біз үкіметтің толық құрамымен және земствомен бірге, алдын ала Түркмайдан штабымен келісе отырып, Орал казачествосының корпусын талқандадық та, Совет өкіметі жағына шықтық», – деп қысқа қайырды.

Одан кейінгі жағдайларды да үстірт шолды. «Осыдан соң біраз уақыт бойы Орал облысында болдым, – деді ол ОГПУ тергеушісіне берген көрсетуінде, – сосын Орынбор қаласына бардым. Ол жақтан мені ВЦИК-тің шақыруы бойынша Москваға жіберді. Мәскеуде 1920 жылдың күзіне дейін болдым. Одан кейін, мен Тоқыма кәсіпорындарының бас басқармасының командировкасымен, Ташкент қаласына іссапарға жіберілдім».

Тергеуші мұндай шолақ көрсетуге қанағаттанбағандықтан, келесі бір тергеуде әлгі қысқа хабарларын былай толықтырды: «...Кирревком (Қазақ революциялық комитетінің – *Б.Қ.*) мүшесі ж. Бегімбетов пен Түркфронт реввоенсоветінің мүшесі ж. Наумовтың, сондай-ақ Кирревкомның хатпен айтқан ұсынысы бойынша мен Алаш-Орда Батыс бөлімшесінің мүшелерімен бірге Орынборға 1920 жылғы ақпанның аяғында келдім. Кирревком бізге жазбаша түрде біздің Қазақ революциялық комитетінің құрамына енгізілетінімізді хабарлаған-ды. Алайда, біз Орынборға келген кезде, Қазревком біздің телеграфпен Мәскеуге ВЦИК-ке (Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне – *Б.Қ.*) шақырылғанымызды айтты».

Өлкедегі большевиктік биліктің өздерін іс жүзінде алдап соққанын Жанша 1930 жылғы алғашқы тергеуде осылай емеуірінмен ғана білдірді. Қазақ революциялық комитетінің төрағасы Станислав Пестковский оларды ертіп Күлліресеі Орталық Аткомына апарды: «Орынборға келгеннен соң 1-2 күннен кейін бізді – атап айтқанда – мені, Дос-Мұхамедов Халилді, доктор Қашқынбаевты, губерниялық земство басқармасының мүшесі Жәленов Кәрімді және біздің бұрынғы интендант Беркін, фамилиясын қазір ұмытып тұрмын (Беркінғали Атшыбаев – *Б.Қ.*), Кирревком төрағасы

ж. Пестковскиймен бірге Мәскеуге, ВЦИК-тің қарамағына жіберді».

ВЦИК-тің қарамағына келген Жанша мен оның серіктерінің орталықта немен шұғылданғаны қызықты екені белгілі, бұл жөнінде ол тергеушіге: «Біз Мәскеуге 1920 жылғы наурыздың 20-лары шамасында жеттік, – деп көрсетеді. – Бізге Петровка бойындағы Энсент қонақүйінен номерлер бөлінді, біз сонда тұрып жұмысқа кірістік. Келгеннен соң бірнеше күн өткенде біз өзіміздің қызметіміз жайында, Алаш-Орданың рөлі туралы баяндама әзірлеп болдық. Бұл баяндама көшірмелерімен тікелей ж.ж. Ленинге, Сталинге және Троцкийге тапсырылды».

Аталған баяндаманы тауып, ғылыми айналымға тарту оңды болар еді, алайда ол әзірге зерттеушілерге кезіге қойған жоқ.

Жалпы, большевизмнің өкімет басына келуіне Петроградта тұрған шағында куә болған Жаһаншаһ Досмұхамедов Қазан төңкерісінен бері орталық кеңес билігімен әлденеше рет тікелей қарым-қатынасқа барған-ды. 1917 жылы Бүкілресейлік мұсылман кеңесінің атқару комитеті төрағасының орынбасары лауазымымен Смольныйда болуға тура келген. Ленинге арнайы делегацияны бастап барып, Самарқаннан әкетілген Осман халифа Құранының мұсылмандарға қайтарылуына қол жеткізген. Бақытжан Қаратаевтың жазбаларынан біз «Алаш-Орда» Халық Кеңесінің мүшесі Жанша Досмұхамедов басқарған 1918 жылғы алғашқы делегацияның Кіші Совнаркомда бір айдай қызмет істегенін білеміз. Сол уақытта олардың совет үкіметі басшыларына ұсынған құжаттары мен материалдарын да анықтап жарыққа шығару ләзім. Делегацияның совет өкіметі тарапынан «Алаш-Орданы» мойындауына қол жеткізгені мәлім. Әйтсе де, сол кезеңдегі келіссөздердің бәрі әлі де арнайы зерттеуді қажет еді. Әсіресе, 1920 жылғы жәйттің, Батыс бөлімше төрағасы мен серіктерінің «тікелей ж.ж. Ленинге, Сталинге және Троцкийге тапсырған» құжаттарының ізіне түсу қажет-ақ...

Жанша Досмұхамедұлы былай дейді: «Осыдан кейін ВЦИК біздер – алашордашылар жайында 3 шілдеде № 18 қаулысын шығарып, Алашордада істеген бұрынғы жұмысымыз үшін біздің ешқандай да репрессия жасауға жатпайтынымызды және кез келген совет, тіпті партия жұмысына жіберіле беретінімізді көрсетті. Осы негізгі қаулы шыққаннан кейін Қашқынбаев пен Жәленов Орынборға кетті, 20 шақты күннен кейін, шілдеде, ұйымдасып жатқан Орта Азия университетіне оқытушылыққа қабылданып, Мәскеуден Ташкентке Халил Дос-Мұхамедов те аттанды. Мен Главтекстильге (Совнархоздың – Халық шаруашылығы кеңесінің – Тоқыма өндірісі бас басқармасы – *Б.Қ.*) Жүн бөлімшесінің инспекторы болып Мәскеуде қызметке кірдім».

Алаш автономиясының батысында аймақ үкіметін басқарып тұрған, келіссөздер нәтижесінде күллі мемлекеттік құрылымымен кеңес жағына шыққан қайраткерге сол өзі жасаған құрылымды совет жүйесіне лайықтап өзгерту ісіне атсалысуға мүмкіндік берілмеді. Сенім көрсетілген дауазым – салалық шаруашылықтың қатардағы маманы. Сол қызметінің бабымен ол 1920 жылы Ташкентке аттанады: «Қыркүйектің соңында Главтекстиль мені командировкаға жіберді...»

Тергеуші со бір кезенді шұқшия сұрастырады...

«Ол кезде маған таныс адамдардан Ташкентте Халел Досмұхамедов болды, ол Москвадан университет оқытушысы болып кеткен болатын.

Ташкентке келгеннен кейін мен ауырып қалдым. Мен науқастанып жатқанда, мені сыртымнан Түркаткомның қазақ бөлімі бойынша хатшысы етіп тағайындапты. Сол жылдың қара күзінде Ташкентке Орынбордан Жәленов Кәрім мен Есболов Мырзағазы келді. Олардың алғашқысы Қазинститутқа оқытушы, екіншісі Жер халкоматына коллегия мүшесі болып орналасты. Осы қыста әлде кешірек, Сібірден бірнеше айға Дулатов Міржақып келіп, «Ақ жол» редакциясына қызметке орналасты.

Менің Ташкент қаласы бойынша таныстарым мыналар еді – орталық атком төрағасы Төрехұлов, Қожанов, Асфендиаров, Есболов, Жәленов, Дулатов, Тынышбаев және басқалар. Соңғымен биыл танысқан едім. Бұл адамдар, әсіресе Дивеев Шәкір, қазіргі Қазақстан сауда халкомы, Жапаридзе Александр Нестерович, партияшыл, Закавказье республикаларының Орта Азиядағы өкілі – менің таныстарым болды. Соңғымен Дивеевке қарағанда біршама кейін танысқанмын, бірақ онымен өте достасып кеттім. Аталған адамдардың ішіндегі кейінгі екеуінен басқасымен, әдеттегі таныстықтан өзге ешқандай қатынас жасаған емеспін. Олардың пәтерлеріне мен өте сирек баратынмын. Ұмытпасам, жаңа 1921 жылды біз Тынышбаев пен Құрамшиннің үйінде қарсы алдық, олар жақын адамдар болғандықтан бір үйде тұратын. Сол кеште орыстар да, қазақтар да болды, атап айтқанда, Слепко (орыс, Қытайдан келген босқындарды орналастыру желісінде істейтін), Халел Досмұхамедов болды, ал қалғандары менің есімде қалмапты. Сол кеште көңілді дастарқан басы әңгіме-дүкенінен басқа, ешқандай да саяси әңгімелер айтылған жоқ».

ОГПУ тергеушісі ойындағысына жету мақсатында ежіктеп талай сауал қойса керек. Жанша бұрынғы айтқандарына қайта оралып, толықтырады. «Сіздің сұрақтарыңызға байланысты, бұдан бұрынғы көрсетуіме қосымша, мынандай жауап бере аламын, – дейді. – Дулатовпен мен Ташкентте өте сирек кездестім, айтпақшы, ол менің Қылмыстық кодексті қазақшалаған аудармамды қатты сынаған болатын. Ташкентте де, Алматыда да мен Халил Дос-Мұхамедовты өте сирек және кездейсоқ қана кездестіріп жүрдім. Бірімжанов туралы білетінім, ол 20–21 жылдары «Ақ жол» редакциясы маңында жүретін. Студент болды. Сосын, Түркесубликадан Германияға оқуға барған студенттер қатарына ілікті. Оның өзін көрген емеспін. Жалпы, менің таныстарымның ауқымы европалықтар, көбіне партияшылдар болды. Әділов Дінмұхамедпен жүзтаным қанамын, Ташкентте көрген-

мін, Қызылорда мен Алматыда оны көрген жоқпын». Жанша «Казсельхозбанктің» юрисконсулыті ретінде Ташкентте тұрып, ауылшаруашылық серіктестіктерінен салықтар өндіріп алу жұмысын жүргізді. «Мен өндіріп алу ауқымын 96 пайызға дейін жеткізіп бұл жұмысты аяқтаған соң, ауылшарбанк басқармасының төрағасы Болгаев жолдас маған Қызылордаға ауысып, сонда көшіп барған Басқармада тікелей қызметтік міндеттерімді орындауға кірісуімді ұсынды. Одан басқа мен Казводхозда (Қазақ су шаруашылығында – Б.Қ.) заң кеңесшісі болатынмын, ол да сол кезеңде Ташкенттен Қызылордаға көшіп жатты. Сөйтіп мен өз мекемеммен бірге коныс аудардым».

Қазақтардың Орта Азиядағы совет өкіметіне қарсы қозғалысқа қатысын анықтауды мақсат еткендіктен, тергеуші тағы да көптеген сұрақ қояды. Жанша мүмкіндігінше жалпылама жауап беруге тырысады. «Басмашылықпен, таза өзбекке тән құбылыс ретінде, жалпы қазақтар және мен өзім әуестенген емеспіз. Жекелеген кездейсоқ мәліметтерден басқа, мен басмашылық жайында ештеңе білмеймін». Тергеуші орағытып, басмашылармен байланыста болды-ау деген тұлғалар жайын сұрастырады. «Зәки Валидовты 1920 жылы жазда Москвада көргенмін, советтік Башқұртия (Башкирия) басшысы ретінде білдім, ешқандай әңгіме қозғалған жоқ, ол өзінің Башкириясына кетіп қалған. Содан бері Валидов жайында мен ештеңе естіген емеспін, – дейді тұтқын. – Энвер (Әнуэр) пашаның іс-әрекеті, қызметі жайында да маған мүлдем ештеңе мәлім емес. Бұрынғы алашордашылар арасында Энверге байланысты әлдеқандай мәселелердің талқыландығаны жайында да мен ешнәрсе білмеймін».

Басқалар жайында... «Болғанбаевпен мен алғаш рет 1920 жылғы ақпанда Орынборда таныстым. Жаңылыспасам, өзімнің жақсы жолдасым Уәлидхан Танашевтің пәтерінде. Бұл біздің совет өкіметі жағына шыққаннан кейінгі, Мәскеуге аттанар алдында Орынборда өткізген сондағы 2-3 күннің ішінде орын алған-ды. Содан соң, қандай шаруамен

екенін қайдам, Болғанбаев бірер қысқа мерзім Ташкентте болды. Осы уақытта әлдекім біздің «арқалықтарды» (яғни түркістандық емес, терістіктің қазақтарын) бірге суретке түсуге шақырды, сөйтіп біз бәріміз Капустинскийдің фотографиясында суретке түстік. Анық есімде жоқ, бұл 22–23 жылдардың бірінде болған еді. Суретке түскендердің ішінде мен, Халел Дос-Мұхамедов, маған бейтаныстау Әуезов (жазушы), Иса Қашқынбаев, Жәленов және қазір фамилиялары менің жадымда қалмаған әлдебір арқалық студенттер болды. Әуезовті мен өте нашар білетінмін, мен онымен жүзданыс қана болатынмын, ол және Хайреддин Болғанбаев көп ұзамай Ташкенттен жоқ болып кетті, қайда кеткендерін білмеймін».

Тағы бір тергеу үстінде бұрынғы көрсетулерін төмендегіше толықтырады. Мәскеуден «...Түркеспубликаның Ц.СНК (орталық халық шаруашылығы кеңесі – Б.Қ.) жүн бөлімінің меңгерушілігіне жіберілдім. Ташкентке 1920 ж. 14-ші қазанда жеттім де, Ц.СНК-да бір айдан аз мерзім істеп, ауырып қалдым. Ауырып жатқан кезімде мені Түркеспубликаның Киротделі (Қазақ бөлімінің – Б.Қ.) хатшылығына тағайындапты.

Осы жылы менің науқастануымнан кейін, іс жүзінде Турциктегі (Түркаткомдағы) жұмысыма кіріскенге дейін, мен жаңа жылды екі бажаның – Тынышбаев пен Құрұмшиннің ортақ пәтерінде қарсы алдым. Олардың алғашқысын соған дейін бір-ақ рет көрген едім, ұмытпасам, 1918 жылы Самарада Құрылтайшы жиналыстың комитеті мәжілісінде. Құрұмшинді осы кеште бірінші рет көрдім. Ташкентке келгенімде, Халил Дос-Мұхамедов пен Иса Қашқынбаев сонда болатын, олар университетте ординатор болып істеп жүрген. 20-шы жылдан 21-ші жылға қараған қыста сол жерге Кәрім Жәленов пен Есболов («Испулов») келді. Соңғыны мен Ташкентте бірінші рет көрдім-ау деймін. Олардың бірі Жәленов Киринститутқа оқытушы болып орналасты, ал Есболов Түркеспублика Наркомземінің коллегия мүшесі болды. 21-ші

жылдың басы, яки алғашқы жартысында Сібірдің әлдебір жағынан Ташкентке Дулатов келіп, «Ақжол» газетінің қызметкері болды. Олармен сирек кездесетінмін, бірақ ешқандай саяси әңгіме құрған емеспіз. Әрқайсымыз өз орнымызда қызмет етіп, өз шаруамызбен шұғылданып жүрдік.

Оның үстіне, бұрын Алаш-Орданы құрғанның өзінде Дулатовпен, Бөкейхановпен, Байтұрсыновпен мен бағыт-бағдарға қатысты басқа иланымда болатынмын. Олар Сібірге бағдар ұстады, ал мен және менің пікірлестерім Түркістанға бағдар ұстағанбыз. Сол кезде бұл мәселе жеке-жеке атап дауыс беруге дейін жеткен болатын.

Ташкентте кездескен кезімізде әдеттегі тұрмыс тіршілігінен басқа ештеңе істеген жоқпыз. Мен ешқандай да ұйымда болған емеспін. Сондай ұйымның бар екенін білген жоқпын, осы уақытқа дейін білмеймін де».

Түркаткомнан кейін ол Наркомюстке консультант боп ауысқанын, сонымен бір мезгілде юристік курстарда оқытушы болғанын айтады. «Қазақ тіліне кодекстерді аудардым, – дейді. – Совнаркомның заң шығарушы комиссиясының мүшесі, Орта Азия ауылшаруашылық банкінің юрисконсульті болдым. Қысқасы, Ташкентте 20-шы жылдан 27-ші жылға дейін болдым».

Оның көрсетуіне қарағанда, ортаазиялық республикаларды 1924 жылы ұлттық-аумақтық тұрғыда жіктеп-межелегеннен кейін, бұрынғы алашордашылар түгел дерік Қазақстанға қызмет істеуге кетті. «Ташкентте мен және Қашқынбаев қана қалдық. Қашқынбаев онда осы уақытқа дейін тұрады. Мен болсам 1927 жылғы 28-ші қарашада Қызылордаға Казсельхозбанкте және Казводхозда қызмет істеуге ауысқанмын. Олар Ташкенттен Қызылордаға көрсетілген уақытта, яғни 1927 ж. қарашада көшірілген болатын».

Тергеушіні оның Қазақстанның жаңа астанасындағы қарым-қатынастары да қызықтырады. «Қызылордада бұрынғы алашордалықтармен ешқандай байланысым болған жоқ, – дейді тұтқын. – Менің таныстарым негізінен водхоз қызмет-

керлері еді, олармен мен жаңа қалада қатар тұратынмын». Бірақ бұндай ақпарат жеткіліксіз. Алайда тұтқын бәрібір мардымды ештеңе көрсетпейді. «Қызылордада бұрынғы алашордашылардан Дулатов тұрды, ол «Еңбекші қазақта» істейтін. Халел Ғаббасов Госпланда, Есболов Казшерстыте қызмет ететін. Тынышбаевтың қайда істейтінін білмейтінмін, Ермаков профессураға дайындалып жүр деп еститінмін, екеуі де Қызылордада болған жоқ, мен олармен онда кездескен жоқпын. Тынышбаев Қызылорда құрылысы бойынша сотқа тартылғанда маған кірген жоқ. Менің жалпы Тынышбаевпен және Халил Дос-Мұхамедовпен достығым жоқ болатын, олардың өмір салты менікінен мүлдем басқа еді».

Олармен арасы, шынында, 1924 жылы бажасы Тұрар Рысқұловтың (өз адресіне келген, алайда Қабылбек Сарымолдаевқа жазылған) хатына орай орын алған оқиғаға байланысты салқын тартқан-ды.

«Қызылордадан Үкімет мекемелерімен бірге Алматыға көшіп бардым, онда 1930 жылдың қаңтарына дейін болдым. Алматыда мен мүлдем оқшау өмір сүрдім. Ешкімді де кезіктірмедім деуіме болады. Пәтерім де болмады. Сондықтан қонақ шақыруға ешқандай да мүмкіндігім жоқ-тын, ешкімді қабылдай алмадым», – дей келе, ол өзінің сол 1930 жылғы қаңтарда Алматыдан, жалпы Қазақстаннан көшіп кетуге бел байлағанын айтты. Сосын бұған итермелеген төмендегідей себепті баян етті: «Осы кезде өзінің таптық күресімен астық дайындау, өзінің тәркілеуімен ұжымдастыру және басқа солармен қатар жүрген саяси іс-шаралары басталған болатын. Әдетте, мұндай жағдайларда әлдекімді нысанаға алып атқылап жатады. Мен идеологиялық жағынан қандайда бір жазғырудан аулақ болу үшін – Қазақстаннан мүлдем кетсем деп шештім, Қазақстандағы барлық оқиғалардан алыс болғым келді».

Шешімін жүзеге асыруға кім жәрдемдескенін де жасырмады: «Маған балдызым, Рысқұловтың әйелі жеделхат жолдап, Мәскеуде жұмыс табуға болатынын хабарлады, бәлкім, пә-

тер мәселесі де жайғастырылып қалуы ықтимал деді. Міне, мен сөйтіп ақпанда Мәскеуге кеттім, содан бері сонда қазірге дейін қызмет істеп, тұрып келем».

Тергеу барысында тұтқын өзіне қойылған сұрақтарға байланысты бұрынғы идеяластарының кейінгі тағдыры жайында білгенін де көрсетеді: «Тынышбаевтың тұтқындалғанын мен тамызда, осында, «Скотовод» шаруаларына байланысты командировкаға шығып, Алматыға Рысқұлов жолдаспен бірге келгенімде естідім. Ақаевтың тұтқындалғаны жайында Қызылордада оның әйелінен және оның бажасы нотариус Құрұмшиннен естідім. Бөкейхановпен Мәскеуде наурызда көріскенмін, ол маған соның алдында ГПУ-ге шақырылғанын, сол жерде одан өткен қызметі туралы сұрастырғанын әңгімелейді. Өзінен ешқайда шықпау жайында қолхат алғанын, Мәскеуде тұрып, жұмыс істеп жатқанын айтты». Бұл сұрақтардың өзіне неғып орағытып қойыла бергенін шама-лап отырғандықтан: «Қайталап айтам, мен саяси сипаттағы ешқандай да ұйымдарға, топтарға қатысқан жоқпын, – дейді, – мен өзімнің кәсіби қызметтік міндеттерімді орындап жүрмін, қызметтен тыс өз жеке өмірімді сүрудемін, яғни тек жеке өміріммен, өмір қызықтарымен ғана қанағаттанамын».

Мұндай мәлімдемеге арнайы қызмет тергеушісі қайдан сене қойсын. Оған бәрін түбегейлі білу керек. Жаһанша бәрін еске түсіреді:

«Қазақстанға мен «Скотовод» басқармасының төрағасы Грушевский жолдаспен бірге келдім – Қазөлкеком мен Қазүкіметке «Скотоводтың» Қазақстандағы жұмысы жайында баяндама жасау үшін, мені Мәскеуден командировкаға науқастанып жүргенімде әкетті, ж. Грушевскийдің өзі жолда менің ыстығымды өлшеп, 39 градус шамасында деп тапты. Алматыға келгенімізде біз Қызылордадан ГПУ-дан жеделхат алдық, Қызылордадағы біздің кеңсенің барлық жоғары басшылығы тұтқындалғаны жайында хабарлапты. Сондықтан да мені және партияшыл Котовты жолдас Грушевский Қызылордаға іссапарға жіберді. Қызылордадағы біздің кеңсенің

жұмысын тексеру үшін. Әсіресе біздің малымызды қысқы кезеңге орналастыру мәселесін қарау үшін. Біздің осындай ревизиямыздың кезінде, жұмысымызды аяқтап, Мәскеуге оралуға жиналып жатқанымызда, мені тұтқынға алды. Қызылордадағы конторымыздың ісі жөнінен мені сонда ГПУ-дің экономикалық бөлімі тергеп, жауап алды».

Көрсету-жауаптарына тергеушінің сенімсіздікпен қарап отырғанына көзі жеткендіктен, Жанша өзіне кепілдік бере алатын адамдарды атайды. «Менің өмірім мен қызметім жайында Қазақстанның барлық жауапты қызметкерлерінен және ж. Бельскийден – ол менің Ташкентте өткізген өмірімнің барлық шағында Ортаазиялық ГПУ-дің бастығы болып істеді – анықтама жинап алуыңызды өтінемін. Олар куәландыра деп ойлаймын, – дейді ол, – мен өз жеке өміріммен өмір сүрдім, ал ауызекі сөзде әлдеқандай советтік іс-шараларды сынаған болсам, тура коммунист жолдастардың көз алдында айттым. Және ешқандай да әлдекімді үгіттеу мақсатымен емес, жәй ғана субъективті көзқарасымды білдіру тұрғысынан айттым».

1930 жылғы 5 қарашадағы тергеуінде ОГПУ қызметкері тұтқыннан біршама жаңа мәлімет біледі. Бұл жолы Жанша бұрынғы көрсетулеріне қосымша былай дейді: «Мен Мәскеуден Ташкентке 1920 жылдың қазанында келдім. Осы жылы және 1921 ж. Ташкент қазақтарының қандай да бір жиналғаны жайында ештеңе білмеймін. 1922 ж. көктемінде әлдеқалай, кешке қарай, маған «Ақ жол» газетінде істейтіндердің бірі бүгін кешке «арқалық» (яғни терістіктік) қазақтар бір мәселе жөнінде сөйлескісі келетіндерін айтты. Мен оларының қандай шаруа екенін сұрағанымда, мені шақырған адам «бәріміз жиналғанда, сонда бәрін білетін боласыз» деді. Бұл күні менің үйіме қазақтардан 7-10 адам келді. Іштерінен қазір Халил (хаттамада солай жазылған – Б.Қ.) Досмұхамедов, Дулатов бары есімде, Бірімжанов та болды-ау деймін, басқалары қазір есімде жоқ. Келгендер айтты: «Алаш» қазақ қайраткерлерінің бағдарламасын ешкім қабылдаған емес,

ол уақытында дұрыстап жасалмады, оны жетілдіру керек, бұрынғы Алаш-Орда қайраткерлерінің саясат мәселесіне саяси пайымы қалыптасу үшін жасау керек деді.

Мен ондай қайта өңдеуге ашық қарсы болдым, былай дедім: біріншіден, біз, алашордашылар, саясаттың жекелеген мәселелері бойынша шын мәнінде әртүрлі саяси сенімдегі адамдармыз, бізді бұрын тек ұлттық белгілер ғана біріктірген болатын, ал енді біз қазір саяси нөл болып табыламыз. Сондықтан аталған мақсатсыз бағдарламаны жасау бізге төтенше органдар тарапынан тек қана ыңғайсыздық, кесір тигізуі мүмкін.

Алайда, саяси бет-бейне болу керек деген қызу дебат өткен соң, бағдарлама жобасы жасалды. Оны «Ақ жол» маңында істейтіндер өздерімен алып кетті. Орынборға жіберу үшін, ондағы басқа да бұрынғы Алаш-Орда қайраткерлерінің келісімін алу мақсатында әкетті».

Кеңестік арнайы қызметтің тіміскіленіп іздеген астыртын ұлтшылдық ұйым жайындағы күдігін растайтын, дұрысында, «алашшылдарды» репрессиялаудың алғашқы толқынында қорытылған тұжырымды үстемелей түсетін дерек. Тергеуші қанша сұрастырғанмен, алайда, тұтқын жоғарыда аталған адамдардың қызметі және олардың не істеп жүргені жайында содан бері қосымша ештеңе білген емес. «Бұдан соң көп ұзамай мен Пржевальскіге (Қарақол) Түркпромсоюз бен Помгол (өндірістік одақ пен ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету ұйымының – Б.Қ.) шаруалары бойынша командировкаға кеттім, – дейді ол. – Содан Ташкентке үш айдан кейін, көктемде бір-ақ келдім. Мен іссапарда жүргенде менің балдызым Надежда Константиновна жолдас Рысқұловқа тұрмысқа шыққан екен. Рысқұлов Ташкентке Түркеспублика Совнаркомының төрағасы лауазымымен келді. Мен онікінде, ол біздікінде жиі бола бастадық».

Тергеу жүргізуші одан өзіне мәлім мағлұматтарды растайтын сөз күтеді. Бірақ Жанша оның тілегін қанағаттандырмайды: «Сіз маған айтып отырсыз, Ташкент қазақтарынан

әлдекім әлдебір жаққа барып қайтты деп, мен бұл жайында ештеңе білмеймін, – дейді, – өзім ондай адам жіберу ісіне қатысқан емеспін». Дегенмен, құпия қызметтің қилы қысым жасауы салдарынан біраз мәліметті айтады. Бірден ағынан жарылмау себебін де түсіндіреді: «Бұл жағдайларды алғашқы тергеуде айтпағаным, біріншіден, менің көзқарасым бойынша, аталған тірлікті «еріккен сарт енегін укалайды» (бұл тіркестің орысша тәржімәсіне осылай қазақшасын қоса жазған – *Б.Қ.*) деген қазақ мақалымен сипаттауға болар еді (басмашылыққа қатысты сауалдарға орай айтқаны – *Б.Қ.*), екіншіден, маған бөтен фамилияларды атау өте ауыр болды. Мен СССР-де совет өкіметін құлатуға қауқары жетер күш бар деп ешқашан ойыма алған емеспін, қазір де олай ойлай алмаймын. Ешқашан совет өкіметіне қарсы шыққан емеспін, міне, қазір 10 жыл бойы өз мамандығым бойынша адал және лояльды түрде қызметімді атқарудамын».

Мұнысы шын, бірақ бәрібір ол өзге әріптестерімен бірге репрессияланды. «Контрреволюциялық қызметі үшін» «үштік» үкімімен 5 жылға Воронежге жер аударылды. «Үлкен террор» жылдары (1938 жылғы 1 маусымда) қайта тұтқындалып, 1938 жылғы 16 шілдеде НКВД-нің Мәскеу облыстық басқармасы жанындағы «үштіктің» үкімімен ату жазасына кесілді. Осынау жазаның жоғарғы шарасы жайындағы үкім негіздемесінде Жанша Досмұхамедұлы «жер аударудан 1935 жылы Мәскеуге оралған бойда» «контрреволюциялық ұйым» мүшелерімен байланысын қалыпқа келтірді, «халық жауы Рысқұловпен тығыз байланыста болды» деп айыпталды.

1938 жылғы 3 тамызда «қазақ контрреволюциялық ұлтшыл ұйымы лидерлерінің бірі, «халық жауларымен» тығыз байланысты Джаганша Дос-Мухамедов» Мәскеудегі Бутово полигонында атып тасталды. Содан – жеке басқа табыну әшкереленгеннен кейін орын алған әйгілі саяси «жылымық» жылдары – 1957 жылғы 2 желтоқсанда реабилитацияланды.

Әйтсе де, тұңғыш та соңғы аймақтық мемлекеттік

құрылымның басшысы болған Жанша Досмұхамедұлының адал есімі еліне оңайшылықпен қайтарылмады. Уақытында оның атылғаны жайында ашық айтылмаған-ды. Хабар-ошарсыз кетуін отбасына «хат жазысу хұқынан айрылып он жылға жер аударылды» деп түсіндірген. Зайыбының «жылымық» жылдарғы ізденісіне КСРО Бас прокуратурасы 1957 жылдың 25 мамырында «Жаһанша Досмұхамедов еңбекпен түзеу лагерінде жазасын өтеп жүргенінде 1942 жылғы 13 қарашада жүрек талмасынан қайтыс болған» деп хабарлаған-ды. Сол хабардан жарты жыл өткенде, жоғарыдағы айтылғандай, 1957 жылғы 2 желтоқсанда Мәскеу қалалық сотының Төралқасы оны ақтады. Сот Төралқасы 1938 жылғы 16 шілдедегі «үштік» үкімінің күшін жоя отырып, Жанша Досмұхамедұлының 20-шы жылдарғы «контрреволюциялық қызметі» үшін бұрын сотталып, жазасын 1930–1935 жылдары өтегенін, одан кейінгі «контрреволюциялық қызметі» хақында 1938 жылғы іс материалдарында ешқандай дерек жоқтығын атап айтты.

«Үлкен террордан» жиырма жыл өткенде, Қазақ КСР Жоғарғы сотының Қылмыстық істер бойынша арнайы комиссиясы 1958 жылғы 28 ақпандағы ұйғарымымен Жаһанша Досмұхамедовті өзге де алашордашылармен бірге ақтап шықты. Алайда оның адал есімі қоғам өміріне қайтарыла қоймады. Тағы отыз жылдан кейін, 1988 жылғы 4 қарашада оны Қазақ КСР Жоғарғы соты басқа алашордашылар қатарында тағы да ақтады.

Содан бері бұл қайраткердің күрескерлік жолына зерттеушілер едәуір мән беріп келеді. Мақалалар, монография, деректі фильм, өзге де еңбектер жарық көріп жатыр. Тек Қазақ Автономиясының 1918–1920 жылдары республикалық режимде жұмыс істеген тұңғыш, жалғыз да ерек аймақтық ұлттық үкіметінің басшысы болған көрнекті қайраткерге әзірге тиісті дәрежедегі лайықты баға берілген жоқ.

20 қаңтар 2012 ж.

4. *Жаһаншаһ әлі толық танылған жоқ*

«Аңыз адам» журналының тілшісі Меруерт
Молдағалиеваның сауалдарына жауаптар

1. Жаңша Досмұхамедовқа қатысты тарихта ошпестей болып жазылған қандай деректер бар? (Осы тұста өмірбаянына да қысқаша шолу жасап өтсеңіз.)

– Ресей патшалығының темір құрсауынан босағаннан кейін бой көтерген алғашқы қазақ автономиясы үкіметінің мүшесі, Алаш-Орда Батыс бөлімшесінің төрағасы Жаңша Досмұхамедов екендігі тарихта өшпестей болып жазылған. Ол 1887 жылы Орал округінің Жымпиты ауданында туып, 1910 жылы Мәскеу университетінің заң факультетін бітірген. Бірақ, шаруалардың ішкі Ресейден жүйесіз көшіріп әкелінуіне қарсы бірнеше мақала жазғандықтан, туған жерінде қызметке қабылданбады. Сібірге кетті. Сонда сот мекемелерінде Ақпан революциясына дейін істеді, юстиция генералы шеніне, Том округтік соты прокурорының орынбасары лауазымына жетті. Монархия құлаған соң Каин үйездік атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланды. Сосын еліндегі революциялық ұйымдардан шақыру алып, Орал қаласына қайтты. 1917 жылғы 19 көкекте ашылған бірінші облыстық қазақ съезіне төрағалық етті. Осы съезде Жаңша Орал облыстық қазақ комитетінің төрағасы және Мәскеуде мамырда өтетін бүкілресейлік мұсылман съезіне делегат болды. Онда Бүкілресей мұсылман кеңесінің мүшесі, Мүскенестің атқару комитеті (Икомус) төрағасының орынбасары лауазымына сайланды. 1917 жылғы қыркүйекте Уақытша үкіметтің жанынан құрылған Россия республикасының Уақытша кеңесіне (Предпарламентке) мүше болып, құрылтай жиналысы туралы заң жасайтын комиссияның құрамына енгізілді. 1917 жылғы қараша айының ортасына дейін Петербургте тұрып, осы қызметтермен

шұғылданды. Жанша – Қазан төңкерісіне тікелей куә болған, буырқанып-толқыған Петербург оқиғаларын көзбен көріп, тікелей түйсінген саясаткер. Кеңес мекемелеріндегі қызметін 1920 жылдың көктемінде Мәскеуде «Главтекстиль» басқармасының инспекторы болып бастады. Одан сол жылғы қыркүйектің соңында Түркістан республикасы Орталық халық шаруашылығы кеңесінің бөлімін басқаруға жіберіледі. Қазанның ортасынан кіріскен бұл жұмысында бір айдай істегеннен соң Түркесублика Орталық Аткару Комитеті Қазақ бөлімінің хатшылығына тағайындалды. Одан кейін әділет халық комиссариатының кеңесшісі, юристік курстардың оқытушысы, халық комиссарлары кеңесіндегі заң шығару комиссиясының мүшесі, Орта Азия ауыл шаруашылығы банкінің юрисконсульті болып, 1927 жылға дейін Ташкентте тұрады. Өзі қызмет атқарып жүрген үкімет мекемелерімен бірге 1927 жылдың қараша айында Қызылордаға, одан, астананың ауысуына орай, Алматыға көшті. 1930 жылғы ақпанда Мәскеуге ауысып, «Скотовод» басқармасында экономист болып істеген. Сол жылы күзде, алдағы қысқа әзірлік мәселесіне байланысты іссапармен Қызылордаға келгенінде, тұтқынға алынды. Ол жолы жер аударылып, ал «үлкен террор» кезінде мүлдем жоқ етіледі. Үлкен қайраткердің қысқаша өмір жолы осындай...

2. Жанша Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси қызметі туралы не айтасыз?

– Жаншаның қоғамдық-саяси қызметі, жоғарыда айтылғандай, патша тақтан құласымен Сібірде басталып, Қазақ елінде, одан Мәскеуде, Петрборда жалғасты. 2-ші жалпықазақ съезінде (Орынбор, желтоқсан, 1917) «Алашорда» Халық кеңесінің мүшесі болып сайланды. Артынша өткен Орал облысы қазақтарының кезекті съезі (ақпан, 1918) оған Халкомкеңеспен Алашорда атынан келіссөз жүргізуді тапсырды.

Сонда ол облыстық земство мүшелерінен жасақталған делегацияны бастап, Мәскеудегі орталық кеңес өкіметі ордасына барды. Ленин, Сталин, Троцкийлермен сөйлесіп,

тиісті құжаттарды тапсырды. Алашорда әдеттегі қызметін Кеңес үлгісімен қайта құрылғанға дейін атқара береді деп келісті. 1918 жылғы 1 көкекте Халкомкеңес Жайықсырты земстволарына қызметін жалғастыра беруге пұрсат беретін қаулы шығарды.

Қайтарда делегацияның жолын бөеген Саратов совдепінің атқару комитеті мәжілісінде Жанша (Джиганша Дос-Мұхамедов) бірнеше мәрте сөйлеп, Халкомкеңестегі келісім жайын және Алашорданы кеңес жолына ауыстыру жобасын баяндады. Орал облысының қазақтарына, земстволық және қоғамдық ұйымдарына, лауазымды адамдары мен барлық азаматтарына өз атынан жариялайтын үндеу мәтінімен таныстырды.

Онда Халкомкеңестің қазақ істері жөнінде комиссариат құруға, көп ұзатпай қазақ өлкесінің автономиясы туралы декрет шығаруға келісім бергенін айтып, халықты кеңес өкіметіне қарсы ешқандай әрекет жасамауға шақырды. Үндеуін: «Естеріңізде болсын, қазақ бауырлар: сіздердің ұлттық тағдырларыңызды өздеріңіз айқындауға деген табиғи хұқтарыңызды еңбекшілердің кеңес өкіметі тұңғыш рет ресми түрде мойындап отыр. Орыс пролетариатының осынау саяси тектілік-кеңпейілдігін бағалай біліңіздер. Күлліқазақтық «Алашорда» Халық Кеңесінің мүшесі Дос-Мұхамедов», – деп аяқтады.

Кеңес өкіметімен қарым-қатынас орнатып қайтқандықтан, оны Оралда казачествоның Әскери үкіметі тұтқынға алды. Ұзамай, босатты. Өйткені сол шақта Мәскеудің тек таптық негізде құрылған автономияларды танитыны, халықты «өз Досмұхамедовтерін төңкеріп тастауға шақырғаны» жөніндегі Сталиннің хаты баспасөзде жария болған.

Жанша серіктерімен Жымпитыға кетті, кезекті облыстық съезді әзірледі. 1918 жылғы 18–24 мамырда өткен Орал қазақтарының Жымпитыдағы съезі өзіндік Республика – Ойыл уәлаятын құрды. Уәләятқа бес үйез енді. Жаңадан құрылған үйездер уәләят үкіметінің қаулы-қарарларына сәйкес, жү-

мысқа кірісті. Ойыл уәлаяты үкіметінің төрағасы ретінде, Жанша уәлаяттың басқару құрылымын ретке келтірумен қатар халық милициясын құру, әскери мектеп ашу, салық жинау жұмыстарын қолға алды. Жігіттерді әскери өнерге орыс офицерлері оқытып, жаттықтыра бастады. Алаш автономиясының орталық ордасымен жедел байланыстың соғыс жағдайы салдарынан нашарлауына байланысты және Алаш автономиясының жалпақ территориясын басқаруды жетілдіру мүддесін ойлағандықтан, 1918 жылғы 11-ші қыркүйекте Алашорданың Батыс бөлімшесі құрылды.

Жанша мен оның серіктері Халық кеңесі алдына бұл мәселені табанды түрде қойып, төтенше жағдайларда немесе хабарласу мүмкіндігі болмай қалған кездерде Бөлімшенің Орталық Алашорда хұқтарын пайдалана алатынына дейінгі пұрсат берілген шешімге қол жеткізді.

Алашорданың Батыс Бөлімшесіне Ойыл уәлаяты, Бөкей ордасы, Каспий сырты облысының Маңғыстау үйезі, Торғай облысының Ақтөбе және Қазақ үйездері қаратылды.

1919 жылдың соңына қарай Жанша кеңес өкіметі өкілдерімен келіссөздер жүргізді. Келісім бойынша, Батыс Алашорда әскері желтоқсан айында ақтардың Елек корпусын талқандады. Үкімет күллі билік құрылымымен, әскери жасағымен бірге кеңес өкіметі жағына шықты. 1920 жылғы 11 қаңтарда Алашорда Батыс бөлімшесі Қазревком мен І-ші армия ревәскеркеңесінің өкілдері қатысқан мәжілісінде Алашорда мен Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери-революциялық комитеттің бірігіп-қосылатыны туралы шешім қабылдады.

3. «Алашорда» үкіметіндегі Жанша Досмұхамедовтың рөлі?

– Жанша 2-ші жалпықазақ құрылтайында автономияны шұғыл жариялау қажеттігін табандылықпен дәлелдеп, саяси көзқарасы айқын, жігерлі, батыл қайраткер ретінде көзге түскен. Алашорданы екіге бөліп басқару жөнінде де уақыт талабына сай ұтымды бағыт танытты. Батыс Алашорданың

төрағасы болып, аймақтық үкіметтің жұмысын ұйымдастыруда өзін сындарлы мемлекет қайраткері ретінде көрсете білді.

4. Оның соңында қандай мұрасы қалды?

– Жаншаның және өзге де алаш қайраткерлерінің экономикалық көзқарастарын совет өкіметі кезінде ғалым Мұхаметқали Жақсалиев зерттеген еді. Тәуелсіздік туғалы бірқатар жас оқымысты оның өмірі мен күрес жолын, өз уақытында жариялаған жұмыстары негізінде экономикалық, әлеуметтік, юристік көзқарастарын зерттеуге алып жүр. Мақалалар, монографиялар, деректі фильмдер, өзге де еңбектер жарық көруде.

Алайда әзірге сол зерттеушілердің қарастырған нысаны болған жұмыстар жинақталып шығарылмады. Оның заңгерлік аудармалары бары, тіпті, «Интернационалды» қазақшалаудан бастап, кеңес жазушыларының шығармаларын орыс тіліне тәржімалағаны жайында да айтылады. Солар да түгелделуін тосып тұр.

5. Жанша Досмұхамедов репрессия құрығына неше мәрте ілікті және оған таңылған айып қандай болды?

– Алаштықтарға қарсы қолданылған репрессияның 30-шы жылдарғы алғашқы толқынында Жанша Досмұхамедұлы өзге үзеңгілестерімен бірге жазаланды. «Контрреволюциялық қызметі үшін» Воронежге жер аударылды. Жазасын өтегеннен кейін Мәскеуде тұрып жатқан. «Үлкен террор» жылдары қайта тұтқындалды (1938 жылғы I маусымда).

Бұл жолы «жер аударудан 1935 жылы Мәскеуге оралған бойда» «контрреволюциялық ұйым» мүшелерімен байланысын қалыпқа келтірді, «халық жауы Рысқұловпен тығыз байланыста болды» деп айыпталды. 1938 жылғы 16 шілдеде НКВД-нің Мәскеу облыстық басқармасы жанындағы «үштіктің» үкімімен ату жазасына кесілді. Мәскеудегі Бутово полигонында атып тасталды. Бұл полигонға әкелінгендер, әуелі, санитарлық өңдеуден өткізу желеуімен, баракқа қамалатын. Оларға атар алдында үкім хабарланып, анкеталық деректері

мен фотосуретін салыстырып тексеретін. Сосын әрбір жендет құрбандығын барактан жеке-жеке алып шығатын да, оның жиегіне айдап апаратын. Одан желкесінен атып, өлікті траншеяға құлататын. Бұрынғы Батыс Алаш-Орда төрағасы Жаһанша Досмұхамедов осындай жағдайда опат болды.

Бутово полигонының ату тізімінде ол жайында мынандай анықтама берілген: «Дос-Мухамедов Джаганша. 1887 жылы Батыс Қазақстан облысы, Жымпиты ауданы, № 3 ауылда туған; қазақ; білімі жоғары юристік; партияда жоқ; зейнеткер, бұрынғы Бүкілроссиялық мұсылман комитеті төрағасының орынбасары, революцияға дейін – Том округтік соты прокурорының жолдасы (орынбасары – *Б.Қ.*). Тұрған жері: Москва, Хавско-Шаболовский шолақ көшесі, 11-ші үй, 265-ші пәтер. 1938 жылғы 1 маусымда тұтқындалған. 1938 жылғы 16 шілдеде НКВД-нің Москва облысы басқармасы жанындағы үштік соттаған, қазақ контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның лидерлерінің бірі және «халық жауларымен» тығыз байланыста болғандығы үшін айыпталды. 1938 жылғы 3 тамызда атылған. Жерленген орны – Москва облысы, Бутово. 1957 жылғы 2 желтоқсанда ақталды».

Содан – жеке басқа табыну әшкереленгеннен кейін орын алған әйгілі саяси «жылымық» жылдары – 1957 жылғы 2 желтоқсанда реабилитацияланды. Әйтсе де, тұңғыш та соңғы аймақтық мемлекеттік құрылымның басшысы болған қайраткердің адал есімі еліне оңайшылықпен қайтарылмады.

Уақытында оның атылғаны жайында ашық айтылмағанды. Хабар-ошарсыз кетуін отбасына «хат жазысу хұқынан айрылып он жылға жер аударылды» деп түсіндірген. Одан, зайыбының «жылымық» жылдарғы ізденісіне КСРО Бас прокуратурасы 1957 жылдың 25 мамырында «Жаһанша Досмұхамедов еңбекпен түзеу лагерінде жазасын өтеп жүргенінде 1942 жылғы 13 қарашада жүрек талмасынан қайтыс болған» деп хабарлағанды. Сол хабардан жарты жыл өткенде, жоғарыдағы айтылғандай, 1957 жылғы 2 желтоқ-

санда Мәскеу қалалық сотының Төралқасы оны ақтады. Сот Төралқасы 1938 жылғы 16 шілдедегі «үштік» үкімінің күшін жоя отырып, Жанша Досмұхамедұлының 20-шы жылдарғы «контрреволюциялық қызметі» үшін бұрын сотталып, жазасын 1930–1935 жылдары өтегенін, одан кейінгі «контрреволюциялық қызметі» хақында 1938 жылғы іс материалдарында ешқандай дерек жоқтығын атап айтты.

«Үлкен террордан» жиырма жыл өткенде, Қазақ КСР Жоғарғы сотының Қылмыстық істер бойынша арнайы комиссиясы 1958 жылғы 28 ақпандағы ұйғарымымен Жаһанша Досмұхамедовті өзге де алашордашылармен бірге ақтап шықты. Алайда оның адал есімі қоғам өміріне қайтарыла қоймады.

Тағы отыз жылдан кейін, 1988 жылғы 4 қарашада Қазақ КСР Жоғарғы соты басқа алашордашылар қатарында оны тағы да ақтады.

6. Жанша жетекшілік жасаған Батыс Алашорданың қызметі туралы не айтасыз?

– Жанша басқарған Батыс Алашорда екі жыл бойы республика тұрпатты құрылым ретінде өмір сүрді. Қазақ Автономиясының 1918–1920 жылдары республикалық режимде жұмыс істеген тұңғыш, жалғыз да ерек аймақтық ұлттық өкіметі болды. Оған зерттеушілер тиісінше мән беруге тиіс. Оның жетекшісі болған көрнекті қайраткер қызметі күні бүгінге дейін өз дәрежесінде бағаланбай келеді.

17 қараша 2014 ж.

Әлихан Бөкейхан

Жанша Досмұхамедов

Мұстафа Шоқай

Нәзір Төрекүлов

Ахмет Байтұрсынов,
Әлихан Бөкейханов,
Міржақып Дулатов.
Орынбор. XX ғ.
10-шы жэс. ортасы

Оқушы Жанша.
Орал, XX ғ. басы

Нәзірдің зайыбы
Мәриям, ұлы Фарух.
Ташкент, 1922

Нәзір мен қызы Әнел.
Мәскеу, 1928 ж. шілде

Студент Жанша.
Мәскеу, 1910

Жанша Досмұхамедов
зайыбы Ольга, қарындасы,
ағасымен бірге

Әлихан
Бөкейхан.
1905

Әлихан
Бөкейхан.
Мәскеу, 1935

Әлихан
Бөкейхан.
Мәскеу,
НКВД түр-
месі, 1937

Мұстафа
Шоқай
эмиграцияда

Жанша Досмұхамедов (ортадағы ақ калпақты), Халел Досмұхамедов (оның сол жағында), Міржақып Дулатов (оң жағында), Дінмұхамед Әділов (екінші қатар, оң жақтан екінші), Ташкент, 1921

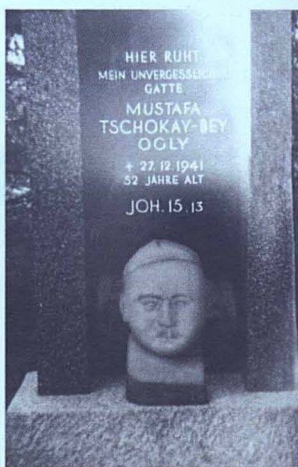
Студент Мұстафа Шоқаев.
С.-Петербург, 1912

Мұстафа мен Мария
Шоқаевтар.
Тифлис, 1919

Мұстафа Шоқай Еуропа социалистері арасында.

Шамамен 1930-шы жылдар ортасы

Мұстафаның басына
зайыбы Мария қойған
құлпытас.
Берлин, 1942

МҰСТАФА ШОҚАЙ

Ұлт мақтанышы • Беймәлім тағдыр • Мұстафа Шоқаев • Мұстафаны оқығанда... • Баяғы жартас – сол жартас... • Заңгер Мұстафа • Тағылымы мол ұлы жан • Мұстафа азаттық қозғалысының теориясын жасады

1. Ұлт мақтанышы

Жетпіс жыл үстемдік еткен тоталитарлық режим халқымыздың аса көрнекті ұлдарының бірі Мұстафа Шоқайұлы туралы мүлдем ауыз аштырмай, оның қызметінің кей белесін арнайы әдебиетте сын тұрғысынан ғана айтып келді. Бүгінгі күні – санамыз құлдық құрсаудан құтылған жаңа да тәуелсіз дәуірде – осынау ұлт мақтанышына айналуға тиіс кісінің өмірбаянын жан-жақты қамтып, ғылыми-анықтамалық аппаратпен толықтырып жазуға болатыны сөзсіз. Солай жасалар да. Дегенмен, елінен жырақ кетуге мәжбүр болып, күрделі де қайғылы ғұмыр кешкен азаматты қазақ жұртында қайта тану қалай жүргенін елестетер ретпен, бұл шаруаға азды-көпті қатысым болғандықтан, санадағы тоқырау тоңы енді жіби бастаған шақта жазылған шағын екі жұмысты сол қалпында ұсынуды орынды көріп отырмын.

Беймәлім тағдыр

Мұстафа Шоқаев туралы бірер сөз

Республикалық «Қазақ тілі» қоғамында өткен кездесуде «Азаттық» радиосының қызметкері Өмірхан Алтын қазақ баспасөзінің Мұстафа Шоқаев бейнесіне назар аудармайтынына өкініш білдіріпті («Жақыныңды жат санама», «Ана тілі», № 7). «Оның халқына істеген жақсылығы мен жамандығын неге талдап жазбасқа? Көптеген ғылыми еңбек

жазған адамның, мейлі жау болсын, артында тырнақта ілінер бір нәрсенің қалмауы мүмкін бе? Жок, әрине», – депті алыста жүрген қандасымыз қоғамдағы сұхбат кезінде. Жаны бар пікір...

Бұл кісіні тарихымызда біз ес білгелі Совет өкіметінің қас жауы десіп келеді, сол құлақ үйреніп қалған анықтамадан тап қазір ат құйрығын үзіспей-ақ, қояйық. Бірақ қайта құрудың жасампаз рухы орайында дұшпанның да дұшпандығының табиғатын дұрыстап таныған жөн боларын ұмытпалық: сонда кімді не үшін жек көргенімізді айқынырақ түсініп, санамызды ағарта түсеміз.

Ол туралы өзінің үзеңгілестері не ойлады екен?

«Мұстафа-бей үлкен мемлекет қайраткері, аса көрнекті жазушы және журналист әрі, ең алдымен, өзіндік ерекше сипатқа ие тұлға, тамаша адам болған еді. Әр сөзі мен іс-қимылынан түркістандық екені соншалықты күшті сезілетіндіктен де Мұстафа-бейді Түркістаннан тысқары елестетіп ойлау мүмкін емес... Алайда өзінің әдет-ғұрыптарына адал күйі қала тұра, оның бойында алуан түрлі, тіпті бірімен бірі түсінісуі екіталай көрінерліктей халықтардың адамдарын біріктіре алатын және біріктіруі тиіс жалпыадамзаттық құнды мұраттардың бәрі жинақталған болатын.

Биік адамгершілігі, жүрегінің ізгілігі, достыққа адалдығы, берген уәдесіне беріктігі, міне, Мұстафа-бей осындай қасиеттерімен сипатталушы еді... Жан-тәнімен Түркістан перзенті бола тұра, ол өзі білім алған ортаны – орыс өмірін ғаламат зерек түсінетін. Ол европалық қарым-қатынастарды тамаша талдай білетін, оның бұл орайдағы пайымдарының дәлдігі, мен өткірлігі қайран ететін-ді. Осынау түркістандық адам – жоғары парасатты европалық та еді...» (А. Шульгин. «Мұстафа-бей Шокай-оғлы, адам ретінде»).

«Мұстафаның Парижде, Лондонда, Женевада және басқа да батыс орталықтарында атқарған қызметінің алуан түрлілігі мен жемістілігі сондай, бәрін бірдей тізіп те шыға алмайсың.

Біз негізін қалаған «Кавказ, Түркістан және Украина халықтарының достығы» қоғамында ол өзінің кең-байтақ еліне лайық орын алатын. Осы кезеңде Мұстафа есімі Түркістанда ғана емес, күллі Совет Одағында қалың көпшілікке әйгілі болды: сан тәсілмен ол жақтан алдырылатын газеттер мен кітапшалар бұған көзімізді зайыр жеткізуші еді. Арамызға арагідік соғып қалатын түркістандықтардан талай естідік – Түркістанға байланысты көтерілген айқай-шу ылғи да негізінен бір ғана адамнан шығып жатқанына олар қайран қалып, жағаларын ұстайтын.

Мұстафаның «тілші» ретіндегі қызметі – аса айрықша ықыласпен қарастыруға әбден лайық сала. Бұл сөзді тырнақшаға алып отырған себебім – үлкен газеттерде оның корреспондентцияларынан гөрі – өз әріптестеріне берген мағлұматтары жиі жарияланып жататын. (Мен «Жас Түркістанды» айтпаймын.) Мәселе мынада еді – ол көрнекті тілшілердің бәрімен тікелей таныс-тын, әрі ол өзінің карточкасын – бүкіл дүние-жүзінің аса көрнекті саяси қайраткерлерімен болатын барлық ресми кездесулер мен жеке сұхбаттарға қатысып отыруға мүмкіндік беретін хұқын сәтімен пайдаланатын. Мәліметтер бергенде Мұстафа өзіне жүктелер асқан зор жауапкершілікті терең сезініп, әрқашан адал ниет, тиянақтылық көрсетуші еді: ол ештеңені асырып айтпайтын, қайта, тіпті, деректерді неғұрлым кемітіп, ішірейтіп ұсынатын» (А. Чхенкели. «Менің досым Мұстафа Шоқаев аруағына»).

Мұстафа Шоқаевтың туғанына алпыс жыл, қайтыс болғанына сегіз жыл толуына орай бұдан қырық жыл ілгеріде Парижде басылған естеліктерден алынған осы шағын үзінділердің өзі оны тереңірек білсек деген ынтызарлық көңілді мазасыздана түрткілері сөзсіз...

Тағдырының көмескі беттері әлі де толып жатқан, күллі күрескерлік қызметі «тайғақ кешу, тар жол» (Мұстафаның өз сөзі, қараңыз: С. Сейфуллин. Шығармалары, 4-том, 131-бет, 1988 ж.) үстінде өткен бұл адам 1890 жылғы қаңтардың жетісінде Ақмешіт қаласында туған. Әуелгі сауатын

қазақша ашыпты, сосын Ташкент гимназиясында орта білім алып, Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түскен көрінеді. Қоғамдық жұмысқа араласуы сол студенттік шағында басталған. Оқу бітірген соң IV Мемлекеттік Думаның мұсылмандар фракциясында хатшы болып істейді.

Парламентте өз депутаты жоқ Түркістан өлкесінің, соның ішінде қазақ даласының мүддесін заң шығарушылар есіне салып, қажетті заң жобаларын Дума талқылауына ұсынып отыруға көп еңбек сіңірген жас қайраткер Ақпан революциясынан кейін еліне қайтуға бел буады. Мақсаты – өлкені автономиялық режимге көшіруге даярлауға атсалысу.

Алайда оның бұл жоспарынан өзінің байырғы танысы, Думадағы социал-демократтар фракциясының лидері, патша тақтан құлағаннан кейінгі тұңғыш жұмысшы, шаруа және солдат депутаттары Петроград Советінің председатели Н.С. Чхеидзе шошып кетеді: «Құдай үшін, жолдас Шоқаев, отандастарыңызға автономия туралы айта көрмеңіз: өйткені, біріншіден, қазір бұл жөнінде сөз қозғауға ерте, ал, екіншіден, сіздің Түркістан секілді халқының мәдениеті, қаны, тілі мен діні мүлдем бөлек елге автономия әперу – сепаратизмге анық қадам басу деген сөз, ал революциялық және демократиялық Россиядан тысқары жасалған сепаратизм сіздің халқыңызға пайда бермейді». Уақытша үкімет тұсындағы меньшевик-басшының бұл «жанашырлығы», әрине, пәрменді іске құлшынуы жас, алғыр қайраткерді қанағаттандырмайды. Ол Түркістанға келе қоғам тыныс-тіршілігінің бел ортасынан бір-ақ шығады.

Түркістан Советтерінің 1917 жылғы қарашада өткен III съезі өз қарарында өлкелік революциялық үкіметтің жоғарғы органдары жұмысына мұсылмандарды араластыруға болмайтынын айтып көрсеткені белгілі. Шовинистік элементтер ықпалымен қабылданған бұл қате шешім Түркістан мұсылман қайраткерлерін өздерінің төтенше съезін шақыруға мәжбүр етті. Сол құрылтай әйгілі Қокан автономиясын жариялады. Автономия үкіметінің алғашқы құрамында

Мұстафа Шоқайұлы сыртқы істер министрі боп, бір айдан соң премьерлікке сайланды. Ұзамай, 1918 жылғы ақпанда Қоқанды большевиктер алуына байланысты, ол әуелі меншевиктік Грузиядан, одан Грузияға 1920 жылы қызыл армия кіргенде, Түркиядан бір-ақ шығады. Тағы шамалы уақыттан соң Мұстафа Батыс Европаға ауысып, Париж түбінен орын тебеді...

Эмиграцияда жүріп ол алдымен – «Жаңа Түркістан» (1927–1931 жж.), содан кейін «Жас Түркістан» (1929–1939 жж.) деген журналдар шығарып тұрды. Көпшілікке әзір бейтаныстау бұл тұлғаның Өмірхан Алтын ауызға алған қырларын толық тану үшін осы басылымдарды да терең зерттеу ләзім.

Елімізде социалистік құрылыс ісінде орын алған сталиндік бұрмалаулар бүгіндері қалың бұқараға әбден аян. Сталин құрған тоталитарлық режим әсіре мадақ пен көзбояушылықты «зандастырды», адамдардың бойында екіжүзді, жәдігөйлік мораль қалыптасуына кең жол ашты. Бұл құбылыс өз елімізден асып, халықаралық коммунистік жұмысшылар қозғалысын алдаусыратуға да жұмсалды.

Сондай әрекеттің бірін 1928 жылы Мұстафа Шоқаев «Советтер Орта Азияда» деген кітапшасында талдады. Кітапша француз социалисі Пьер Ренодель жазған алғысөзбен шықты. Ол халықаралық социалистік қозғалыс қайраткері, «Юманитенің» негізін салушы, тарихшы әрі публицист Жан Жорестің: «Шындықты іздеу мен оны айту ержүректікті талап етеді», – деген сөзін еске ала келіп: «Жасалған қателіктерден социализмді тазартып алуға тырысқан жөн емес пе? – дейді беташар мақаласында. – Өзіңді өзің өтірікпен – түптің түбінде ешкімді де алдай алмай қалатын өтірікпен жұбатқанша, тәжірибеден тағылым алған жақсы емес пе? Шүбә туғызбайтын және жоққа шығармайтын мәліметтер мен документтер жиынтығын алдымызға жайып сала отырып, Шоқаев мырза бізге осы ретте оңды қызмет көрсетуде. Ақиқат алдында ол алғысқа лайық».

Алайда ол кезде оған біздің еліміздегі «социализм» сақшылары алғыс емес, қарғыс айтуға асыққан еді.

Мәселен, 1928 жылғы желтоқсанда болған ССРО Орталық Атқару Комитетінің IV сессиясында белгілі партия және мемлекет қайраткері Ш.З. Элиава сөзін тікелей оны сынауға құрды.

Шалва Элиава советтік қайраткерлерге оны: «Мұстафа Шоқаев – шыққан тегі бойынша қазақ, ұлтшыл, біздің елімізден революция қуып жіберген... – деген хабарлама-сымен таныстыруды бастаған да, Мұстафаның шетелде жасап жүрген «жаулық әрекеттерін» былай әшкерелеген: – Ол Өзбекстандағы жағдайды Түркістанда жасалған советтік төңкерістен кейінгі екі жыл ішінде орын алған оқиғалар мен материалдар негізінде суреттейді. Сол кездегі дәйексөздер мен материалдарды қиюластыра жинап алып, Өзбекстан халықтары – тұйықта, кісі шошырлық жағдайда тұр деген ойға Европаның, социалистік қауымдардың қоғамдық пікірін иландыруға тырысады.

Оның кітапшасына француз социалистік партиясы көсемдерінің бірі Ренодель алғысөз жазып: «Түркістанды біз ондағы большевик әкімшілігі басқару тәсілінің қатыгездігі мен арсыздығы жағынан ескі патша режимінен еш қалыспайтын (...) отар ретінде қарастыра аламыз», – дейді. Одан әрі былай деген: «Шоқаев жазып отырған тарих – қанның, езгі мен на-дандықтың жан түршігерлік тарихы болып табылады».

Жолдастар, социалист Ренодель бұл ойларын Түркістандағы Совет төңкерісінің алғашқы жылдарына қатысты Шоқаев жинаған материалдарға негіздеп айтып отыр... Жолдастар, Мұстафа Шоқаев типіндегі адамдар, Ренодель типіндегі адамдар нақты өмірде не болып жатқанын талдауға тиіс емес, олар демократияның ескі формулалары жетегінде жүр...»

Сталинизм дәуірінде демократияның қандай болғанын жұртшылық қазір біршама танып қалды. Осы ретте енді «демократияның ескі формулалары жетегінде» жүргендердің

түсінігін түпнұсқадан тексеріп көрудің де пайдалы екендігі түсінікті. Олай болса, Шоқаев туындыларын қажетті түсініктермен жабдықтап, оқушы қауым назарына тікелей ұсынған жөн ғой деп ойлаймыз.

Айталық, тоталитаризмді әшкерелеу Мұстафаның негізгі нысаналарының бірі десек, бұған оның «Түркістан Совет билігі астында. Пролетариат диктатурасы сипаттамасына» атты кітабынан алынған мына бір үзіндінің тәп-тәуір мысал болып қалуы ғажап емес: «...Лениннің айтқаны: «Бізді азырақ мақтаса ғой, көбірек зерттесе ғой»...

Лениннің осы өсиетін оның шәкірттері мен ізбасарларының бойына тоқымағаны қандай өкінішті?!

Ұлт мәселесі жөніндегі совет саясатынан пайдалы тағылым тапқысы келгендер лениндік программаның Түркістанда қолданылу практикасын байыппен зерттеп-біліп барып қорытындылар жасауға тиіс... 1925 жылы ол тұңғыш рет Өзбекстан Аткару Комитетінің төрағасы болып сайланғанда, оның сауаты жоқтығы әйгі болды. Бұл туралы арада біраз уақыт өткенде ташкенттік «Қызыл Өзбекстан» бас мақаласында (1925 жылғы тамыздың 23-і) жазды. Советтік Өзбекстанның басты органы «күллі мұсылман Шығысында бой көтермек болашақ республикаларға үлгі болатын» мемлекеттің басшысы сауатсыз екендігін тіпті мақтаныш етті.

Сіздер, француз коммунистері, мынаған сенесіздер ме: сіздердің партияларыңыздың программасын білмейтін, хат танымау себепті оны – біле де алмайтын адам, Лениннің анықтамасы бойынша – «саясаттан тыс», яғни әлеуметтік өмір заңдарын түсінбейтін адам, социалистік мемлекеттің басшысы түгіл, бөтен ықтиярды жүзеге асырушы ретіндегі өз әрекетін жай ғана санасымен ұғуы неғайбыл адам – жауаптылық сезімге ие бола алады дегенге сенемісіздер?..»

Шағын мақалада осынау күрделі де қайғылы тұлға еңбектерінің бізге мәлім бірлі-жарымының өзін жіліктеп талқыға салу мүмкін емес. Асылы, жариялылық желі әлі-ақ оның публицистикасы мен зерттеулерінің «қайта басылуына жағдай

туғызар: сонда өлкеміздегі сталиндік бұрмалаулардың, бүгінгі Арал мен ана тілі апаттарының бастау алған тұсына сыншыл назарын тіккен ғалым һәм публицист жұмыстарының сапасы жайында оқырман өзі-ақ тиісті ой түйер деп ойлаймыз.

Совет адамдары Шоқаевтың фашистерге қызмет еткенін кешірмейді. Алайда, әділдік үшін мойындау керек, ол қызметінің қыр-сырын әзірге ешкім терең танып білген жоқ. Анығы – Мұстафа Шоқаев Ұлы Отан соғысының алғашқы жылы-ақ, 1941 жылғы желтоқсанның 27-сінде, әйгілі Түркістан легионы бізге қарсы жасақталудан көп бұрын, оны қадір тұтқан эмигранттардың бірінің сөзімен айтқанда, «ешкімге беймәлім, біз үшін ұғып болмас жағдайда... қайтыс болды».

«Ана тілі». 17 мамыр 1990 жс.

Мұстафа Шоқаев

Қайта құру кезеңі көп нәрсеге көзімізді ашты. Бес жылдан бері төбемізге көтеріп келе жатқан жаңаша ойлау саясаты қиындықпен болса да, меңіреулік пен мәңгүрттіктің ит тұмсығы өтпестей тоғайынан біртіндеп жол сала ілгерілеп, рухани саламыздың небір күрделі түйіндерін елеп-екшеп шешу мүмкіндігін туғызды. Бұл ретте адамдарға имандылық дарытуды көздейтін Моралдық тұрғыдан қайта жарақтану жөніндегі бүкіләлемдік қоғамның ғибраты мол екендігін ескерген жөн тәрізді. Жарты ғасырға тарта иман туын желбіретіп келе жатқан осы қоғам әлдебір құбылысты, тарихи кезеңді, оқиғаны талдағанда – бірінші кезекте соларды жан-жақты ұғып-түсінуді мұрат етеді.

Яғни, ахлақи қайта жарақтанудың мақсаты – өткен істердегі қиғаштықтарға жол берген айыпкерді тауып жазалау емес, тек қана болған жайды әділ талдап, шындыққа көз жеткізу. «Бұған кім кінәлі?» деген сауалға емес, «Неліктен бұлай болды, қалай болу керек еді?» дейтін, болашаққа, жасам-

паздыққа меңзейтін сұраққа жауап іздеу. Осылайша үлкен адамгершілік жолына шығуға болады. Қайта құру рухында жасалмақ (дұрысында – жүріп жатқан) сана революциясына қажет жанды нәрдің көзін мен осынау көзқарастан көремін. Сондықтан да тарихымыздағы қайғылы тұлғалардың бірі Мұстафа Шоқаевтың қиын тағдырын жан-жақты қарастырып, ұғуға тырысқан жөн дегім келеді.

I

Мұстафа Шоқайұлы 1890 жылғы қаңтардың 7-сі күні Ақмешіт қаласындағы дәулетті шаңырақтың бірінде дүниеге келді. Үлкен әкесі Торғай датқа Түркістан өлкесіндегі әйгілі билеушілер қатарынан екен.

Ықпалды, ақсүйек әулеттердің баршасы ол тұста заманыңғайына бейімделуге мәжбүр болған-тын. Отарлау озбырлықтарына қарсылық көрсету әр кезде, әр жерде бұрк-бұрк көтерілгенмен, оң нәтиже бермеді. Патша әкімшілігі қару күшімен билігін күлді Түркістанға біржолата орнатқандай болды. Қырды бөлшектеп, бірнеше әкімшілікке қаратты, ал түстік өлкені, тіпті, Орыс Түркістаны деп жариялады.

Мұстафа сегіз жасқа шыққанда түркістандықтардың Мәдәлі ишан бастаған ірі көтерілісі болған-ды. Өзбек, қазақ, қырғыз өкілдерінің бұл бірлесіп бас көтеруі әдеттегідей әскер күшімен басылды. Көтеріліс басшыларын дарға асу, соттау өз алдына, «үкімет шеккен зардаптың» құны нақтыланып, сотталғандар мен олардың туыстарынан өндіріп алынды. Ол аздай, Екінші Николай көтерілісшілердің аяғы тиген жердің бәріндегі ауыл, қыстақтарды түгел жойғызып, орнына орыс елді мекендерін орнатты. Яғни отарлаудың сұрқия әдісін – жергілікті халықтан шұрайлы жерлерді ойдым-ойдым тартып алып, үкімет билік жүргізгенінде тірек етер, сенім арттар күш ретінде европалық жұрт өкілдерін көшіріп әкеліп орнықтыру тәсілін – әрбір наразылыққа қасақана, ашық жүргізді. Күшке қарсы тұрар қауқары жоқтығын, тіршіліктің, өмір сүру үшін күресудің тиімді жолы тек қана осынау

жойқын жаулаушының құзырында оның тілін, өнер-білімін оқып-үйреніп, меңгеруде ғана екенін зиялы қауым зайыр түсінді. Сол орайда орыс оқуына ден қойды. Патшалықтың білім ордаларына балаларын жіберіп жатты. Үйінде мұсылманша сауат ашқан Мұстафа да Ташкент гимназиясында орысша оқиды. Зерек, алғыр жас гимназияны бірінші дәрежелі сый-белгімен бітіріп, Санкт-Петербург императорлық университетінің заң факультетіне түседі.

Студенттік жылдар Мұстафа Шоқайұлының бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы саяси ағымдарды жіті талдап, терең түсінген, ой-пікір сайыстарына тікелей араласу арқылы шындалған, қайраткерлік қабілетін ұштаған кезеңі болды. Бізге оның дерегі араға ширек ғасырдан астам уақыт түскеннен соң да баяғы алыпұшпа, ізденімпаз, түрікқұлақ студент шағын жылы сезіммен еске алған өмірлік серігі Мария Шоқай жазған кітапшадан жетіп отыр.

1941 жылдың жазында Мұстафа Париждегі күллі орыс эмиграциясымен бірге тұтқындалып, Компьен қаласы маңындағы лагерде жарты ай тұрды.

Фашистер оны Берлинге әкелер алдында бір күнге үйіне жіберіп алады. Сонда, зайыбының әуес сауалдарына жауап ретінде, өзінің небір тамаша, қызық адамдармен – орыстармен де, шетелдіктермен де танысканын айтады. «Сен білесің бе, – дейді ол жары Марияға, – мен онда өзімді жан-дүнием жасарып кеткендей сезіндім, Петербургтегі студенттік жылдарымды еске түсірдім, дәрістерді, студенттік сходақаларды еске түсірдім. Бізде, Компьенде, ашық аспан астында ғажап дәрістер оқылып, саяси айтыстар өткізілді. Мен де Түркістан жөнінде баяндама жасадым. Тыңдаушылар өте көп еді. Баяндамама разы болысты, тағы да сөйлеуіме өтініш білдірді».

Саясат шаруасына араласу бағдарын Мұстафа тек университет қабырғасындағы жастардың жиындарына қатысу нәтижесінде жинақтады десек, әрине, қателесер едік. Оның басқа да мектептері болды.

Орыс тілін жетік білуінің арқасында Мұстафа Түркістандағы нақты саяси ахуалға ықпал етушілер арасында тәржімәші ретінде жастайынан дәнекер боп жүрді. Оның нағашысы Хорезм хандығының шонжарларынан-ды. Сауатты, білімді, орысшаға жүйрік жігітті хан ордасындағы сарай ақсүйектері құшақ жая қарсы алатын да, Хорезм, Хиуа хандықтарына орыс патшалығынан келген өкілдермен болған сұхбаттарға ұдайы қатыстырып, аудармашылық қызметін пайдаланып отыратын. Ал жүрегінің оты бар жігіт үшін мұның тағылымы мол болғаны күмәнсіз.

Империя астанасында жұмыс істеген қазақ зиялыларының өз мандарына әр қиырдан оқуға келген жастарды топтастырып, саналылық рухында баулып жүргенін ескеру ләзім.

Ішкі істер министрлігінде беделді, лауазымды қызмет атқарған Ғұбайдолла Жәңгірханов қазақтарды патша сарайына жақындастыру, қазақ жастарын жоғары оқу орындарына тарту, қазақтың белгілі адамдарын жандармерия құрсауынан құтқарып жіберу істерінің бірде-бірінен тартынбаған кісі. Ол үкімет адамдарымен бірге Түркістан өлкесін басқару ережесін жасасты. Бұған дейін патшалыққа Дон казактары жасағының құрамында әскери қызмет етуден бастап, орыс-түрік соғысы майдандарында ерлікпен шайқасып еңбек сіңіре бастаған. Ол одан кейін де неше түрлі жауапты міндеттерді абыроймен атқаруы нәтижесінде генерал шеніне ие болды.

Сол ұзақ жылдар бойы адал мандай терімен патша шашбауын көтере жүріп, ол әкесінің неліктен қазақ хандарының соңғы тұяғы боп қалғанын ойламады деу қисынсыз. Хан тағын мұра етерліктей хұқы бар ағайынды алтаудың Жәңгір өлімінен кейін белгісіз жағдайда бірінен соң бірі қайтыс болуы сырының құпия полиция тілегімен ұштасып жатуы ықтималдығын сезбеді деп айта алмайсың. Демек, Петербургте өзін сағалап үйіне жігіттер келгенде, империяның көздегені һәм қазақ мүддесі хақында саяси шығарымпаздыққа сүйенерлік әңгіме қозғалмауы мүмкін емес.

Сұлтан Шыңғысхан (Ғұбайдолланың әскери саптан тағылған жанама аты) патшалықтың жоғары мекемелерінде ірі орындарды басқарып жүрген шағында Петербургте Бақытжан Қаратаев, Әлихан Бөкейханов, Серәлі Лапин секілді қазақ даласының, Түркістан өлкесінің әр түкпірінен барған ондаған жас оқыды. Кейін алғашқы екеуі Мемлекеттік Дума депутаты, соңғысы өз еліндегі әкімшілік құрылымының өкілі ретінде Петербургте тұрып қызмет атқарды. Үстіміздегі ғасыр басында онда оқыған азаматтар, әрине, олардың аузына карады, ақылын тыңдады, үйренді, саяси көзқарастарын айқындап, айтыс-тартысқа солардың ығымен араласа бастады. Оқушы жастар көп-тін, бұлардың ішінде Мұстафа Шокаев та жүрді.

Ол көп оқыды, ғылыми мәселелермен шұғылданды, хұқықты, тарихты зерттеді, ұлттық сипаттағы істерге сергек үн қатып отырды. Көз көргендері жазып қалдырған естеліктерге қарағанда, 1912 жылы түрік-балқан соғысы бұрқ ете түскен шақта Мұстафа қандастарын қолдайтын қозғалысқа аса бір жігерлі әрекеттермен қолдау көрсеткен көрінеді...

II

1905–1907 жылдарғы революцияның бір жеңісі – Россияда парламент сайлана бастағаны болды. Алайда заң шығарушы мекеме жұмысы тым солшылдығымен, революциялық өзгерістерге бүйрегі бұрып тұрғандығымен патшаға жақпады. Екінші Николай Мемлекеттік Думаның алғашқы екі шақырылымын да арнайы пәрменімен тарқатып жіберді. Ал тарихта «үшінші маусым төңкерісі» деп аталған, 1907 жылы II Думаны қуған жарлығында Қазақ, Түркістан өлкелерінен – «бұратаналардан» бұдан былай депутат сайланбайтынын атап көрсетті. Содан бастап, Үшінші және Төртінші Мемлекеттік Думаларда қыр қазақтары ортасынан мүше болған жоқ.

Дегенмен олардың мүддесін қозғайтын құжаттар Думаның тұрақты комиссияларында қарастырылып, дайында-

лып жатты. Бұған, әдетте, империяның европалық бөлігінен сайланған мұсылман-депутаттар мұрындық болатын. Ал Мемлекеттік Думаның мұсылмандар фракциясы жұмысын ұйымдастырып отыруға қазақ зиялылары белсене атсалысып тұрды. Мұстафа Шоқайұлы Думадағы осы фракцияның ұйымдастыру алқасында хатшы болып істеді. «Мұстафа онда әлі жап-жас студент болатын, бірақ бір нәрсе мүлдем айқын еді: онсыз, өзінің хатшысының қатысуынсыз, Мемлекеттік Думадағы мұсылмандар фракциясының жұмысы соншалықты ілгерілей қоюы екіталай-ды». – Мемлекеттік Думаның бұрынғы мүшесі, Грузияның бұрынғы сыртқы істер министрі А. Чхенкели 1949 жылы өзінің «Менің досым Мұстафа Шоқаевтың аруағына» деп аталатын естелігінде осылай деп жазды.

Қазақтардың 1906–1917 жылдарда алғашқы орыс парламентіне араласу дәрежесі (депутат ретінде, сондай-ақ, Думадағы партиялар мен фракциялардың, Думаның тұрақты комиссияларының, атқару комитетінің жұмыстарына белсенді қайраткерлер ретінде түрлі ұсыныс-пікірлерімен қатысулары) арнайы зерттеулер жүргізуді тілейтін үлкен тақырып. Егер іздеушісі келіссе, бұл орайда небір қызықты жаңалықтардың ашылуы кәміл. Тыңнан табылар деректердің бір парасы, әрине, Шоқаевтың қоғамдық қызметін сипаттап тұрары хақ.

Айталық, бірінші дүниежүзілік соғыс майдандарының кара жұмысына қазақтарды шақырту жөніндегі ақ патшаның әйгілі 1916 жылғы маусым жарлығы мен оның қайғылы оқиғаларға ұластырған салдарына байланысты II Мемлекеттік Думаның мүшесі, белгілі қоғам қайраткері Бакытжан Қаратаев пен адвокат Жаһанша Сейдалин 1916 жылғы қыркүйекте IV Мемлекеттік Думаның төрағасы М.В. Родзянкоға «Қазақтар туралы естелік жазбаларын» тапсырады. Сол жылдың аяғына қарай бұл мәселе Дума мәжілісінде талқыланды. Қырдағы, Түркістандағы генерал-губернаторларға көтеріліс ошақтарын басу кезінде әскер тарапынан «асыра

сілтеулерге жол берілген, қатыгездік көрсетілген» деректерді, шынтуайтқа келгенде, көтеріліске шығуына қайтарған жауап ретінде, жергілікті халықты жойып жіберу саясатын ұстанған әкімдердің қылмысын анықтау жайында депутаттық сауал салынған телеграммалар жолданып жатты...

Міне, осындай шаруалардың жүзеге асуы мұсылмандар фракциясының жұмысын жүргізуші алқа хатшысының белсенді қызметіне тікелей тәуелді екендігі түсінікті. Ал саяси жігері кемерінен асып тұрған жас, алғыр Мұстафа Шоқайұлы қолындағы мүмкіндіктерді түгел іске қосудан тартынбайтын қайраткер-ді, бұған күмән жоқ. Осы орайда доктор Таһир Шағатай «Марқұм Мұстафа Шоқайдың туғанына алпыс жыл толуына» деген еңбегінде құнды мәлімет келтіретінін атап айту ләзім: Мемлекеттік Дума құрған Тергеу комиссиясына Шоқаев патша әскерінің қанды істерін, ауылдарға салған сойқанын бұлтартпас айғақтармен дәлелдеп беріпті...

Патша тақтан бас тартқаннан кейінгі ахуалды Мемлекеттік Дума өз қолына алып қадағалауға тырысқаны мәлім. Уақытша комитет құрды. Уақытша үкімет сайлады. Уақытша үкіметтің әр өлкеде жаңа жағдайға сәйкес қызметін ұйымдастыруға тиіс комиссарлары (мәселен, Дала өлкесіне – Әлихан Бөкейханов, Түркістан өлкесіне – Мұхамеджан Тынышбаев және т. б.) бекітілді. Бұл істерден мұсылмандар фракциясы және оның іскер хатшысы тыс тұрды деп айтуға әсте болмайды. Ақпан революциясы империя отарларындағы басқару жүйесін қайта құру, өзін өзі басқарып, билеу орайында небір саяси мүмкіндіктерге жол ашты. Мұндайда ел арасына көкірегі ояу, көзі ашық, мемлекет ісімен таныс зиялылардың тезірек барып жұмысқа кірісуі ләзім...

Мұстафа Түркістанға аттанды. Өлкені автономияландыру ісіне дайындық жүргізуді бірден-бір мақсаты етіп аттанды Алайда оның бұл жоспарын – көптен аңсаған революция жеңісі көңілді қанша асқақтатса да – жаңа тұрпатты билеушілердің мақұлдай қоймайтыны оған Петроградтан

шықпай жатып-ақ мәлім болды. Қолда бар әдебиеттен біз Мұстафаның Петроград Советінің төрағасы меньшевик Н.С. Чхеидземен әңгімелескенін, әңгіме барысында Думада ішкі саясат мәселелерін өткір көтерумен абыройлы боп жүрген социал-демократиялық фракция басшысының Түркістанға автономия беруден сонша үрейленіп, сол мәселені «әзір ауызға алма» деп, тіпті Шоқаевты үгіттегенін біліп отырмыз... Бірақ оның кеңесі жас та қажырлы, қайсар қайраткерді ойынан айныта алмады.

III

Ақпан революциясы Түркістан өңірінің де саяси өмірін бұрк-сарк қайнатып жатқан. Түрлі әлеуметтік топ пен иланым өкілдері өздерінің саналуан ұйымдарына бірігіп, съездері мен жиналыстарында көздейтін мүдделерін, бағдарларын жариялауға, алдағы міндеттерін айқындауға кіріскен-ді. Мұндай қызу қоғами тыныс-тіршілік иірімінің қақ ортасына Ташкентке жеткен бетте Мұстафа да түсіп кетті. Ол «Бірлік туы» деп аталатын газет шығарып, кейінірек қазан революциясы идеяларын өмірге енгізуші белгілі партия және мемлекет қайраткерлері дәрежесіне көтерілген Нәзір Төрекұлов пен Сұлтанбек Қожанов секілді азаматтармен бірге, ағымдағы саясат мәселелерін баспасөзде талқылап тұруды жүзеге асырды.

Петроградтағы Қазан төңкерісі Ташкентте пісіп-жетіліп келе жатқан саяси күштер қақтығысын жеделдетті. Ал бұл қақтығыстың шиеленісуіне социал-демократтардың Түркістандағы кейбір ықпалды тұлғаларының патшалықтың отарлау саясаты мен нәсілдік теориясын қанға сіңірген «артық жаратылғандық», астамшылық сезімінің шырмауынан ә дегенде құтыла алмайтындығы себеп болды.

Мәселен, Ақпаннан кейін жұмысшылар, шаруалар, солдаттар, мұсылмандар (бұл – діни емес, жергілікті халықты білдіретін атау ретінде колданылды) Советтері жеке-жеке отау тіккен болса, күзде алғашқы үшеуі бірігіп кетті де, Қазан-

нан кейін, өзінің III съезінде өлке билігін қолға алуға кірісті. Түркі халықтарының зиялылары бұған наразы болды. Атап айтқанда, Серәлі Лапин мұсылман қауымының III съезі атынан өлкеде біріккен, коалициялық үкімет құру жөнінде ұсыныс қойды, әрі ол «басшылық құрамының азғантай бөлігі европалықтарға тиесілі болып, олар өлкедегі халықтың азшылығын ғана құрайтын сол европалық жұрт тіршілігін басқаруға хақылы» деп есептеді. Ал Советтер съезінің іс жүзінде үстемдікке жеткен комфракциясы, керісінше, мұсылмандарды үкімет басшылығына араластыруға болмайды, өйткені олар таптық тұрғыдан пісіп-жетілген жоқ деп шешті. Большевиктердің жекелеген басшылары, тіпті, көшпенділерді марксизм бойынша болашағы жоқ деп санады...

Түркістан өлкесінің орталығында жаңаша үкімет құру ісі барлық жерде, барша топ пен ағым арасында біркелкі қолдау таппағаны, әрине, түсінікті. Айталық, Самарқандағы «Знамя свободы» газеті 1917 жылдың 10 қараша күнгі санында: «Халықтың сан жағынан елеусіз ғана тобын біріктірген Советтерге өкімет билігінің өтуі – Түркістан өлкесінің жағдайында жол беруге болмайтын жағдай. Шаруа, жұмысшы және солдат депутаттары Советтерінің Ташкенттегі атқару комитеттерінің өкіметті күшпен басып алуы – көпшілігі мұсылмандар болып табылатын өлкедегі халық еркін тізгіндегендік ретінде есептеледі», – деп жазды...

Түркістан Советтері III съезінің шешімдеріне наразы жергілікті қайраткерлердің бастауымен Қокан қаласында мұсылмандардың төтенше IV съезі шақырылды. Съезде Түркістан автономиясы жарияланды – бұл, кәдімгі, тарихта «Қокан автономиясы» деген атпен белгілі түзілім.

Автономияның өлкеде ұйысу құрылтайын сайлап, өткізгенге дейін билейтін уақытша ұлт мәжілісі іспетті үкіметі құрамына Ферғана облысында тұратын ірі капиталист, адвокат, биржа маклері, тағы басқа европалық буржуазия өкілдері кірді. Олар автономия конституциясын жасасуға да атсалысты. Үкімет басына Мұхаметжан Тынышбаев сайлан-

ды, мүшелігіне Мұстафа Шоқаев та кірді. Бұл 1917 жылғы 27 қарашада болған оқиға.

Сол жылдың 5 желтоқсанында Орынбор қаласында II жалпықазақ съезі ашылды. Арнайы шақырылған Шоқаев съезге қатысып, халық кеңесі құрамына сайланды. Қазақ жеріне шұғыл автономия жариялау мәселесі даулы болып, дауыс қақ жарылғанда, екі жақты да қолдамай, қалыс қалды. Оны Қоқандағы ахуал алаңдатқан еді. Себебі автономияның іс жүзінде Түркістан өлкесіне қатысты нығаю мәселесінде дүдәмал жәйттер көптігі ойынан кетпейтін.

Мұстафа Қоқанға оралысымен, автономия үкіметі саяси ахуалды саралай келе, өзінің халықпен байланысын арттыруға бағытталған жаңа қадамын жасады. 1918 жылғы қаңтар айының ортасында жұмысшы және диқан депутаттарының съезін шақырды. Мұны көрген Ташкент большевиктері автономистердің басшыларымен келісімге келерліктей ортақ тірек іздеуге мәжбүр болды. Қоқанға өз өкілдерін аттандырды. Қоқан банктеріндегі ақшалай қаржыны конфискеледі, ал тап осы әрекет Қоқан үкіметін аса қолайсыз жағдайға ысырып, дағдарысқа душар етті. Шешімтал, батыл істерге бейім Мұстафа Шоқайұлы үкімет басындағы Мұхаметжан Тынышбайұлын алмастырды. Жаңа премьер-министр облигациялар шығару, басқа да шаралар қолдану арқылы қаржы жағдайын сауықтыруға тырысты...

1918 жылғы ақпанның бас жағында Ташкенттегі совет өкіметінің өкілдері М. Шоқаевпен келіссөз жүргізді. Араға апта салып, екі жақ бейбіт конференция өткізді. Ұзамай Қоқанды большевиктер әскері (Қызыл Армия Түркістанда 1918 жылғы қаңтарда, яғни Россия орталығынан едәуір бұрын құрылған) алып, автономияның ғұмыры үзілді.

Басмашылар қозғалысы бастау алды. Үкімет мүшелері бас сауғалап кетті.

Бұл кезеңнің сырт көріністерімен оқырман Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты әйгілі тарихи-мемуарлық романы арқылы таныс: «Большевик солдаттың құр дәрілеп бір атқан мылтығының дауысымен «Алашорда»

тәрізді байшыл автономиялы үкіметтер быт-шыт болып, каша жөнелген қызық күндер болды. «Тар жол, тайғақ кешуде қайыспаймыз» дейтін мырзалар кішкентей жансымақтарын ала қашқан күндері болды. «Алашорда» мүшелері: Тынышбайұлы, Шоқайұлы, Ақайұлдары жасаған Қоқандағы Қоқан автономия үкіметі солайша тырағайлады» (112-бет).

Талдауы жоққа тән, ашық кекесінге құрылған бұл шығармадан объективті мағлұмат алу қиын.

«Қоқанға барып қоқайып министр болып... кұр дәрінің дауысынан қашқан» (117-бет) Шоқаевтың өзін куәлікке тарту арқылы ғана сол кезең шындығын неғұрлым тереңірек жаңғырту мүмкіндігі туар еді. 1928 жылы Мұстафа «Советтік Орта Азияда» деген кітапшасында былай деп жазды: «Біздің Москва большевиктеріне сенуге әзір тұрған, тіпті сенген уақытымыз да болды. Осы жолдардың авторы Ленинді, Троцкий мен Сталинді олардың жергілікті түркістандықтарды әй-шәй жоқ тонап, өлтіріп кетіп жүрген (1918 жылдың ақпанында) түркістандық агенттерінен қорғаштаймын деп, мойнына қыл арқан түскенді... өз басынан кешті... Осынау шын мәніндегі драмалық эпизод жөнінде автор дайындап жатқан Түркістандағы революциялық кезең туралы жазбаларда айтылатын болады».

Бұл жазбалар батыс оқырманына мәлім, оны Шоқаевтың туғанына жүз жыл толу қарсаңында «Азаттық» радиосы бірнеше күн бойы эфирмен таратты. Демек, оның естеліктерін күллі мұрасымен қоса зерттеп, ғылыми айналымға қосу, біздің баспасөзімізде жариялау ләзім. Сонда тарихымыздың бір күрделі белесі хақында «дұшпанымыз» түйген ойды өз білігімізбен салыстыра қарап, ақиқатқа қателеспей қол созатын боламыз.

IV

Қоқаннан қашқан М. Шоқаев Алашорда халық кеңесінің Орынбордан Алаш қаласына (қазіргі Жанасемей) көшірілген ставкасына барған тәрізді. Жолда көрген қиыншылықтарын

баяндайтын хаты Семейде шығатын «Сарыарқа» газетінде 1918 жылғы наурыздың 18-і күні жарияланыпты, оны С. Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешуде» келтірген. Сол жылы күзге салым Мұстафа жыл басында Петроградта қуып жіберілген Ұйыстыру құрылтайына қатысқан орыс буржуазиясының біраз өкілдері Самарада құрған комитеттің – Комучтың жиналысына қатысуға аттанды. Ұйыстыру құрылтайының бұл комитеті «Мемлекеттік мәжіліс» өткізуге ұйғарған болатын.

Енді осы орайдағы Сәкеннің ұғымы мен деректеріне көз салайық: «Мемлекет кеңесіне» Семейдегі Орталық «Алашорданың» бастықтары Әлихан Бөкейханұлы, Әлімхан Ермекулдары жөнелді (...) «Хандар» бір әдемі нөмірге түсті. Бұлар сол жерде «Мемлекет кеңесіне», «Күнбатыс Алашордадан» келген Ж. Досмұқанбетұлына, Уәлихан Танашұлына қосылды. Және бұларға Түркістанда Ергеш әкесінен кашып жүрген Мұстафа Шоқайұлы қосылды. Күндіз-түні әңгіме, күндіз-түні жүріс. (...) Самардың арақ-сыра сата-тын әдемі үйлері, рестораны бұлардың әмірінде. (...) Столдарының үстінде атты әскердей болып самсап бөтелкелер тұратын болды. «Хандардың» кеңеске салған сөздерінің екпіні алдарындағы стол үстінде тұрған «атты әскердің санына» қарай болатын болды. (...) «мемлекет кеңесі» Уфада ашылды. (...) Бұл контрлар кеңесінде «Алашордадан» Шоқайұлы мен Әлихан сөйледі. Бұл ылғи жітікке саяқ қосылған өңкей құзғындар көп сөздерден кейін «Жалпы Руссияның үкіметі осы...» – деп, үкімет сайлады. Оған «директория» деп ат қойды. Үкіметтеріне (...) «Алашордадан» Шоқайұлы кірді» (С. Сейфуллин, «Тар жол, тайғақ кешу». 1977 ж. 191–192-бб.). Сонымен, Қазақ қайраткерлерінің ішінен жалғыз Мұстафа Шоқаев қана Уфа Мемлекеттік кеңесі құрған Жалпырос-сиялық уақытша үкімет құрамына енді. Алайда оның көздеген мұратына мұндай «құрметтен» келер пайда жоқтығы айқын-ды.

«Біртұтас және бөлінбейтін Россия» мүддесін күйттегендер мен «тұтас империя» жалауын көтерушілер «бұратана-

ларға» автономия беруді ойына да алмайтын. Сондықтан да Уфадағы Мемлекеттік кеңес Алашорда үкіметінің қызметін тоқтату туралы шешім қабылдады. Рас, халық кеңесі мүшелерінің біразы заңға жетік юрист болғандықтан да, бұл тығырықтан шығатын жол тауып кетті. Сол Уфада, 1918 жылғы қыркүйектің 11-і күні, Алашорданы Батыс және Шығыс бөлімшелерге бөлу жөнінде халық кеңесі қаулы шығарды.

Алайда Омбыдағы Сібір үкіметі карашаның 4-інде арнайы пәрмен шығарып, Алашорданы тарқатылды деп жариялады.

Сонымен, қазақ зиялыларының автономия алу хақындағы талпыныстары түстікте де, терістікте де сәтсіздікке ұшырады. Бұндай ахуал дініне берік Мұстафаны қазақ жерінен кетуге мәжбүр етті. Ол меншевиктік Грузияға, бұрынғы Петроградтан білетін социал-демократ таныстарына сапар шекті.

Осында ол 1920 жылғы Тифлисте саяхат жасап жүрген Социалистік Интернационал жетекшілерінің бірі Пьер Рендельді кезіктіреді. 1928 жылы Францияда, Мұстафаның «Советтер Орта Азияда» атты кітапшасына алғысөз жазғанында, Рендель сол кездесуді мынадай сөздермен еске түсірді: «...өз елінде болып жатқан оқиғалар туралы Шоқаев мырза маған толқыныс сезіммен әңгімеледі. Ол бұлар жайында істің мән-жайын білетін және жағдайды толық түсінетін қалыпта айтып берді, өйткені ол өз елінің ең мәдениетті адамдары қатарынан болатын. Шоқаев мырза бізбен социалист ретінде емес, орыс революциясындағы большевиктік төңкерісті, егер бұл төңкеріс оның еліне демократия мен бостандық берер болса, қуана қарсы алары күмәнсіз демократ ретінде сөйлесті».

Мұстафа түлкібұланды білмеген жан екен. «Түркістандағы совет практикасы революциялық-азаттық әперу ұрандарының шынайылығына деген біздің бойымыздағы сенімді өлтіріп кетті», – деп ағынан жарылды ол. Сол иланымының жетегімен, Грузияға Қызыл Армия кірер қарсаңда еліміздің шекарасынан біржолата асып кетті.

V

Мұстафа Шоқайұлы эмиграцияда жиырма жылдан астам өмір сүрді. Оның Париж, Лондон, Женева секілді ірі саяси ой-пікір орталықтарында атқарған жұмыстарын замандастары, үзеңгілестері (әрине, эмигранттар ішіндегі) жоғары бағалады. Шоқаев оларды терең ғылыми танымымен, білімімен, ашық адал саяси бетімен, күрескерлік рухымен тәнті еткен көрінеді.

Украинаның бұрынғы сыртқы істер министрі, профессор А. Шульгин өзінің «Мұстафа-бей Шоқайоғлы, адам ретінде» дейтін естелігінде, мәселен, осылар жөнінде зор сүйсініспен жаза келіп: «Мұстафа бейнесін бірнеше жол сөзбен жеткізу қиын. Әсіресе, маған, марқұмды өте жақын білген, осы адамның күллі тартымдылығы мен жан толқытар қасиетін, оның достыққа беріктігін өз басым өте терең сезініп, түйсінген маған айрықша қиын», – дейді. Ол Шоқаевтың бойында «жалпыадамзаттық мәдениеттің ең бір негізін құрайтын тұсқа дендеп ене алатын сирек қабілет» бар екендігін атап айтады.

Адам, ғалым, публицист, қайраткер ретіндегі тамаша қасиеттерінің арқасында Мұстафа эмиграцияда ұйымдастырылған «Кавказ, Түркістан және Украина халықтарының достық қоғамында» да, Европаның демократиялық қайраткерлері мен баспасөз өкілдері арасында да қадірленіп, үлкен беделге ие болып жүреді. Оның қаламынан шыққан еңбектер елеусіз қалмайды, оны түрлі арнадағы халықаралық қозғалыстар өкілдері оқиды, талдайды, пікір айтады.

Мәселен, сталинизм жәдігөйліктерін әшкерелейтін «Советтер Орта Азияда» деген еңбегіне Карл Маркстың немесі, Социнтерн қайраткері Жан Лонге басқалар қатарында оң пікір білдіріп қана қоймай, терең мазмұнды рецензия-мақала жазды...

Ленин есімін тізерлеп отырып, көзсіз, ойсыз табынатын пұтка тұрпайы түрде айналдыруға тырысқан Ташкент боль-

шевиктерінің өрескел, ерсі іс-қимылы, өлкедегі азаттық пен теңдік идеяларының аяққа тапталу деректері, отаршылдықтың түсі боялып күшейе түсу көріністері, сталиндік бұрмалаулар тұсында орын алған тағы басқа толып жатқан сорақылықтар Шоқаевтың назарынан қағыс қалмайды. «Бәрін жокқа шығару, бәрін өздері ойлағандай тамаша түйінге жеткізу мәселелерін тамаша жасай білетін орыс большевиктерін ол әлденеше мәрте ашық мойындауға мәжбүр етті, – дейді Т. Шағатай. – Түркістанда кездестірген қиыншылықтарының бәрін Россия большевиктері Мұстафа Шоқай есімімен байланыстыра түсіндіріп жазады, осы фактінің өзі жоғарыда айтылғанға ең жарқын дәлел».

Тоталитарлық режим тұсында «шетелде қашып жүрген әлдебір ұлтшылдың» біздің өміріміз туралы пікір айтуға хақы жоқ деп есептедік, бұл шындық. Шоқаев: «...Совет өкіметі ұлт саясатының теориясы мен ұрандары және олардың Түркістанда жүзеге асырылуы арасын алапат ор бөліп жатыр», – деп жазғанға біз шамданып, ССРО Орталық Атқару Комитеті сессиясының мінбесінен қарсы соққы бердік. Сөйте тұра: «...Совет өкіметінің идеялары, оның директивалары және олардың орындалуы арасында белгілі бір қашықтық барын» мойындап, талдап жаттық. Яғни бізді жауымыз сынамасын, біз өз кемшілігімізді өзіміз білеміз!

1986 жылы Оксфордта М. Шоқаевтың «Түркістан совет билігі астында» деген кітабы қайта басылып шықты. Өзіміздің советтік құжаттар мен материалдарға негізделген антисталиндік еңбек. Қазіргі түрлі сипаттағы ұлтшыл-шовинистер, сепаратистер бас көтере бастаған шақта танымдылығы мен мәңгүрттікті жоюдағы пәрменділігі жойқын зор болары кәміл еңбек. Оны тездетіп біздің баспасөзде жариялаған жөн. Жалпы, шоқаевтану орайында мақсатты тірлік қолға алынар болса, оның 1927–1931 жылдары «Жаңа Түркістан», 1929–1939 жылдары «Жас Түркістан» деген журналдар шығарып тұрғанын да ұмытпау керек. Өз творчествосымен қоса, осы басылымдарды да мұқият зерттеу ләзім...

VI

1941 жылғы 22 маусымда, Ұлы Отан соғысы басталған күні, фашистер Мұстафа Шоқаевты Париж түбіндегі үйінен тұтқынға алды. Россиялық эмигранттардың бәрі бір лагерьге орналастырылды. Шамасы, фашистер оларды совет солдаттары арасында рухани іріткі туғызу үшін пайдалануды көздесе керек.

«Осыдан бір сағат бұрын маған радиодан сөйле деген ұсыныс жасалды, – дейді үйіне жарты айдан соң оралған Шоқаев әйеліне, – мен, әрине, тұтқындар ішіндегі өз отандастарыммен жүздеспейінше үгіттемейтінімді мәлімдеп, бас тарттым. Маған шаруаларымды реттеуіме бір күн берді» (Мария Шоқай. «Бұл қалай болған еді». Париж. 1949 ж.).

Ертеңіне күні бойы уақытын Парижде өткізеді де, кешкісін үйіне келіп, жолға дайындала бастайды. «Түні бойы ұйықтамады, жазумен шұғылданды, – деп еске алады Мария Шоқай. – Таңғы сағат 6-да оның артынан екі неміс келді. Мұстафа менімен коштасып, солармен тысқа беттеді. Көше бұрылысында қайрылып маған тағы бір қол бұлғады да, бұрышты айналды. Бұл оның тіршіліктегі маған жолдаған ақтық, жанды назары мен сәлемі болатын».

Шамамен 1941 жылғы шілде айының екінші жартысында ол Берлинге әкелінеді. Тамыздан бастап немістер басып алған жерлерде совет жауынгерлері қамалған лагерьлерді аралайды.

Сувалки қаласының түбіндегі лагерьде болған инженер офицер Шоқаевты көруін былай деп еске алады: «...қыркүйекте біздің лагерьге неміс офицерлерімен әлдебір жәй киінген адамдар тобы келді. Барлық азиаттар шықсын деп айтылды. (...) Маған орта бойлы, өте жұмсақ, жылы өнді, жанының керемет қайырымдылығы сезіліп тұрған мырза тақалып келді. Баяу сөйледі, бірақ дауысы өте жағымды естілді. Бұл Мұстафа-бей еді. (...) ...Ол мені өзімен бірге әкетіп, бірнеше мың түркістандық жатқан лагерьге орналастырды. Содан

кейінгі 12 күн бойы ол біздің лагерьге күніне келіп тұрды да, танертеңнен кешке дейін біздің қасымызда жүрді. Әрқайсымызбен жеке сөйлесті, өміріміздің күллі ауыртпашылығын түсініп қабылдады, бәрін, әсіресе Түркістандағы тіршілікті көп сұрастырды, әркімге әкелік кеңесін берді, бәріміздің көңілімізді демдеп, тыныштандыруға тырысты.

Ол жолға шығардың алдында лагерімізде митинг болып, онда Мұстафа-бей былай деді: «Менің қымбатты отандастарым! (...) Біздің неміс тұтқындығынан босанып, өз үйімізде бейбіт те адал еңбек етіп өмір сүруімізге Алланың жәрдемдесеріне мен сенемін. (...) Менің ең басты шаруам сіздерді әртүрлі арнайы жұмыстарға орналастыру болып табылады, сонда сіздердің әрқайсыларыңыз біздің болашақ отанымыз – Түркістанның құрылысына қажет мамандық ала аласыздар!» (Карис-бей. «Менің Мұстафа-Беймен кездесуім»).

«Ол өте байсалды, біркелкі мінезді еді, бірақ оның жүрегі әрдайым қыз-қайнап тұратын, ол өз жеке басына төнер қауіп-қатерге ой жүгіртпестен, өзінің жақындарына қол ұшын беріп көмектесуге қашанда әзір жүретін-ді, – деп жазды жоғарыда аталған «Менің досым Мұстафа Шоқаевтың аруағына» атты естелігінде А. Чхенкели. – Совет-герман соғысы кезінде, соғыс тұтқындары лагерьлерінің бірінде, ол өзінің ержүректігімен бірнеше ондаған жас грузиндерді атылудан құтқарып қалды, немістер оларды еврейге балап, ату жазасына кескен екен. Ол өз басын өлімге тігіп, үкімнің орындалуын тоқтатты, қателікті түсіндірді. Міне, қандай жабайылық жайлаған заманда тіршілік етіп, күресуге тура келді біздің Мұстафаға!»

Фашистер Шоқаевты, Шоқаев фашистерді қалай пайдаланды? Қызметтестіктерінің мақсаты не? Келісімдері қандай еді?

Бұл сауалдарға «Шоқаев Түркістан легионың құрды» деген бұрынғы қарабайыр желеумен қанағаттанарлық жауап беруге болмайтынын қайта құру шұғыласында мәлім болған жаңа деректер айқын көрсетіп отыр.

Біріншіден, Мұстафа Шоқаев соғыстың алғашқы жылы-ақ, «...1941 жылғы желтоқсанның 27-сінде, 18 сағат 30 минутта, ешкімге беймәлім, біз үшін ұғып болмас жағдайда, Берлиндегі Кранкенхауста қайтыс болды» (Жұмаев. «Біздің көсем»). Екіншіден, халықаралық дәрежеде беделі бар, сталиндік режимнің қас жауы ретінде танымал тұлғаның фашизм қанаты астына барып әлдеқандай әрекетке кешуі біздің Берлинде астыртын жұмыс атқарған барлаушыларымыздың назарын аудармауы мүмкін емес. Демек, мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің, сондай-ақ рейхсканцелярияның архивтерін нысаналы түрде сүзіп зерттеген адам жоғарыдағы сұрақтардың көңілге қонарлық жауабын тауып алар болса керек.

Шоқаев Берлинде жерленді. Басына құлпытас қойылып, мүсіндік портреті орнатылды. Бейігі күні кешеге дейін, яғни жарты ғасырға тарта Батыс Берлинде дін аман сақталып келген екен, неге екенін, Берлин қабырғасы бұзылып алынған шақта Мұстафаның қабірдегі бюстін де әлдекім жұлып әкетіпті...

VII

Қазіргі жаңару, жаңғыру жолына түскен кезеңімізде осынау биік, күрделі, қайғылы тұлғаны танып-білу, оның өмірі мен қызметін, әдеби мұрасын зерттеу, дөп басқан, шалыс басқан тұстарын ажыратып талдап алу – санамызды шырмаған ура-патриотизм шылауынан батылырақ арылуымызға септеседі. Тарихымыздың жыртықтарын бүтіндейміз. Келер ұрпақты тарихпен тәрбиелеу ісінде бұл қайраткер тағдырының тағылымды жақтарын ұялмай пайдалануға болатынын ұғамыз.

Кідіріссіз қолға алатын бір шаруа – көп болып осы кісі жайындағы жанды естеліктерді жинау.

Рас, бір қарағанда, Шоқаев елден кеткелі жетпіс жыл болғандықтан, қазір оны көрген ешкім жоқ тәрізді. Дегенмен, үмітсіз – шайтан, көне көздерге құлақ түрейік. Оның үстіне, 20-жылдары бір топ қазақ, өзбек, қырғыз жастары-

ның шетелге оқуға жіберілгенін еске түсірейік. Олар Мұстафамен кездесіп жүрген.

Айталық, сондай азаматтардың бірі, қазір Шымкентте тұратын қарт ғалым-дәрігер Досановтың естелік айтуын өтініп, неге таспаға жазып алмасқа? Парижге сапар шеккен артистеріміз бар, солардың кейбірі арқылы Шоқаев елдегі пікірлестерімен хат-хабар алысқан деседі. Газеттерден ол Дулатовты лагерьден құтқарып әкетуге тырысқан деген хабар көрініп қалды. Жақаң оның ниетін қабыл алмапты, алайда басқа азаматтардың тәуекелге бел бууы мүмкін ғой. Ондайлар бар болса, артына қандай із қалдырды екен?

Осы ретте эмиграция әдебиетін шұқшия зерттеу ләзім. Бүгіндері шетелдерде жүрген отандастарымызды ортақ әңгімеге тартқан жөн. Қысқасы, іздену керек, іздену керек...

Сөзімнің басында айтқанымдай, мұның бәрі әлдекімді қаралау, яки кінәлау үшін емес, көмескі жәйттерді айқындау үшін, әділет үшін істелуге тиіс!

«Қазақ әдебиеті». 2 қараша 1990 ж.

2. Мұстафаны оқығанда...

Мұстафа Шоқайды мұқият оқыған сайын кешегі тоталитарлық жүйе душар еткен қасіретті терең түйсініп, бүгінгі ахуалымыздағы кейбір келеңсіздіктердің түп-тамырын айқын ажыратамыз және оны дұрыстаудың жолдарын бажайлаймыз.

Бастау

Коммунистік партияның шырмауынан азат болғалы бері Қазаннан тәуелсіздікке дейінгі ғұмырымызда әдемі ұран мен өтіріктің көп орын алғанына көзіміз жеткендей-ді. Алайда, бізге ықпалды кісілер: «Өткеннің бәрі бірдей жаман болған жоқ, ірі жетістіктерге жеттік, тарихты сызып тастау жармайды, оны қайта жазбау керек, тарихты болған күйінде

кабылдау керек», – дейді. Жаны бар сөздер. Жаман болсын, жақсы болсын – өз тарихымыз, демек, оны дұрыс түсінген жөн, өзгертіп жазу шарт емес. Әйтсе де, оны түрлі боямадан аршып жазу қажет. Сөйтіп қаз-қалпында, шын, әділ, таза түрінде оқу ләзім.

Ал табыстарымызға келер болсақ, әрине, олар да өткен жолдарымыздың жемісі. Тек, қасіретті бұрмалаулар азырақ болғанда – олардан да зор толайым табыстарға кенелер ме ек, қайтер ек...

Жә, әңгімеміздің негізгі арқауына оралайық: бізге жетпіс үш жыл кешігіп жеткен шындық Мұстафа Шоқайұлына кезінде-ақ мәлім-тін.

Сексен алтының әйгілі толқуынан соң қайта тұтаса бастаған тоталитаризм тұсында, ұлттық намысы жоғары жас ғалым Самат Өтениязов шет елден Шоқайдың бір еңбегін жасырын әкеліп таратқан еді. Бүгінге дейін әлденеше рет қайта басылып, көп игілігіне айналған сол бір кішкене кітапша өзімізді өзіміз танудағы елеулі белеске айналған-ды.

Қазіргі таңда кеңестік шын тарихымыздың маңызды беттерін Мұстафаның жазып қалдырғанына күмәнданбаймыз. Бізге енді сол ақиқатты оқып үйрену ләзім. Болашақ үшін, жас тәуелсіз қазақ мемлекетін отан еткен барша ұлт өкілдерінің өзімізбен ниеттестігін қалыптастыру үшін, ел бірлігі үшін.

Мұстафа Шоқайұлы Түркістан өлкесін билеген большевиктердің сөзі мен ісі арасында жер мен көктей алшақтық барын Европадағы демократиялық қозғалыс кайраткерлері алдында тұңғыш әшкереледі. Ол бұрынғы Ресей империясының әміршіл құрылымының орнына жәдігөйлігі патша отаршылдарынан асып кеткен қатыгез, аяр билеушілер жүйесінің келгенін нақты деректермен жан-жақты ашып көрсетті.

Біз оның «Кеңес билігі астындағы Түркістан» («Туркестан под властью Советов») атты монографиясы туралы айтпақпыз. Сол бір шағын кітапша өзінің ағартушылық мәні

жөнінен көп томдық, ғылыми аппаратпен жабдықталған, ең егжей-тегжейлі шежірені баяндайтын тарих оқулықтарынан артық, пәрменді де өтімді. Ол ел санасына, ұлттық санаға, әркімнің азаматтық айқын позициясын қалыптастыруға игі әсерін шапшаң тигізе алады.

Енді бірер ауыз сөзді оның жазылу тарихына арнайық.

Негіздемесі

1927 жылы Қазан революциясының он жылдығын тойлауға қатысқан француз жұмысшылары делегациясының бір тобын КСРО үкіметі Мәскеуден Орта Азиядағы Кеңес республикаларына саяхатқа жіберіп алады. Француз меймандардың бұрынғы Түркістан өлкесі орнындағы совет жолына түскен республикаларды аралаудан жақсы әсермен оралуы, әрине, большевиктік үлгіде ұйымдастырылып, қамтамасыз етіледі. Қонақтар көріп-білгендерін өте жоғары бағалайды.

Ал Мұстафа олардың түркістандықтардың нағыз тұрмысын көрмегенін, «москвалық агенттер» нұсқаған жерлерде ғана болып, жалған да жасанды «жарасым мен бақытқа» мәз болғандарын айтады. «Шын мәнінде, барлық большевизмге берілгендер үшін қасиетті ақиқат тәрізді есептелетін сөздерді: Совет елінде бәрі жақсы, әсіресе, Кеңес өкіметінің ұлттық саясаты кіршіксіз таза екен дегенді айту үшін осынау қымбат тұратын саяхатқа шығып, алыс Түркістанға барудың ешқандай қажеті жоқ болатын, – дейді Мүсекең. – ...Олар Францияда отырып-ақ сол сөздерін айтып та, жазып та берер алар еді. Оларға қажет анықтаманың бәрін Европадағы кез келген кеңес өкілдігі алдарына қояр еді».

Шетелдіктердің сол сапарының сыртта да, іште де атқарар насихаттық рөліне зор мән берілгеніне күмән жоқ.

Шоқайұлы олардың «бәрін өз көздерімен көру үшін» шалғайға саяхатқа шықпай-ақ қоюларына болар еді деген пікір айтты. Өйткені француз делегаттары Советтік Қазақстан аумағымен тоқтаусыз өте шыққан-тын. Тек Қы-

зылордада ғана олар мінген пойыз түнгі сағат бірде жеті минутке аялдады. Сол қас-қағым уақыт ішінде, ресми сәлемдесулерден кейін, Қазақстан революцияшыл кәсіподақтарының бастығы Ізмұқан Құрамысовтан олар альбомдар алды. Қазақстанның революциялық жетістіктеріне «иланып», «әлемдегі асқан бақытты» республика еңбекшілерінің тіршілік жайына естері кете шаттану үшін француз делегаттарына пойыз үстінде танысқан альбомдары жеткілікті болып шықты.

«Еңбекші қазақ» газеті «Француз жұмысшыларының Қазақстан еңбекшілеріне хатын» жариялады. Онда олар өздеріне «қазақтардың жолымен жүруге» ант берді. Сөйтіп, «бақытты қазақтар» өмір сүріп және жұмыс істеп отырғандай мәдени тыныс-тіршілік пен табысты еңбек жағдайына өз отандары Францияда да қайткенде қол жеткізуге белді бекем буып, табанды түрде шешім жасады...

«Мәскеу үкіметінің француз қонақтары» дүйім жұртқа жария еткен декларацияға жауап беруді өзінің түркістандық азамат ретіндегі парызы әрі отандастарының тапсырмасын орындау деп білген Мұстафа Шоқай «Кеңестер Орта Азияда» деп аталатын полемикалық рухта орындалған кітапшасын жазды.

Бұл жұмысын ол 1928 жылғы ақпанның басында бітіреді де, едәуір қиындықтардан соң, сол жылдың шілде айында баспадан шығартады. Мұсекең еңбегінде тек кеңес өкіметінің әдебиеттерін, орыс, қазақ, өзбек тілдеріндегі түркістандық газеттер мен журналдарды, партия және үкімет мәжілістерінің хаттамаларын, кеңес мемлекеттік баспалары басылымдарын пайдаланады.

«Мен деректер туралы, оның үстіне, жоққа шығарылмайтын деректер туралы әңгімелеймін, – дейді ол, – өйткені бұлардың бәрі кеңес баспасөзінің өзінде тіркелген. Оларды тек қана қабылдап, мойындау қалады. Бұл реттегі қабылдау дегеніміз – оларды түрлі сакқа жүгірту мүмкін емес деген сөз. Ал бұл қорытындылардың мәні – кеңес өкіметі ұстанған

ұлт саясатының теориясы мен ұрандарын олардың Түркістанда жүзеге асырылуынан бөліп тұрған орасан зор шыңырауда жатыр».

Сол «шыңырауды» алыс Париждегі Шоқайұлының бұлтартпас дәлелдермен күллі батыс демократтарына айқара ашып көрсеткені сондай, Мәскеудегі большевиктердің жандары шығып кете жаздады, оны КСРО Орталық Атқару Комитеті мінбесінен «ұлтшыл» деп таңбалап, ғайбаттап жатты. Ғажабы, «кеңес өкіметі идеялары, оның директивалары мен олардың атқарылуы арасында белгілі бір қашықтық барын» өздері де түйіндеп, Мүсекең таққан айыпты – «шыңырауды» – іс жүзінде мойындады. Тек большевиктік бетбақтыққа салып, деректерді «ұлтшыл» Шоқаев жалақорлықпен тергіштеп жинаған дегенді уағыздады...

Мұндай уағызын большевизм қайраткерлері ұйымдық шаралармен – Мұстафаның еңбегін еліне жеткізбеу арқылы тиянақтады. Осындай жолмен кеңес өкіметі Мүсекеңді ұлы бетбұрыс шоқпарынан және репрессиялардан қорқып-үріккен, санасы озбыр саясатпен шырмалған халыққа жау етіп көрсетті.

Алайда большевиктердің пиғылы сөз бостандығы мен демократия іс жүзінде орын тепкен елдерде оңынан таныла қоймады. «Өздеріне көрсетілген «Потемкин деревнялары» бойынша фантастикалық мәлімдемелер жасағандар, эрине, Түркістандағы кеңес өкіметінің ғажайыптарын әшкерелеген кітапшаның авторы олардың адалдығына жала жабады деп шағымданар. – Шоқайұлының еңбегін мұқият оқып, кітапшаға алғысөз берген белгілі француз социалисі Пьер Ренодель осылай жазды. – Олардың сорына қарай, Шоқаев мырза ең жақсы, ең сенімді тәсілді қолданған. Ол оқырманды өз байқаулары мен пайымдарының жәрдемімен иландыруға тырыспайды. Ол мұны большевиктік құжаттардың өздерінің көмегімен жасайды».

Кітапшаны оқығандардың бұған көздері жетеді. Өйткені, Ренодель айтқандай, «нағыз орыстық империалистік және

ұлтшылдық отарлау тәсілдерінің» Түркістанда қалай қолданылып жатқанын Мұсекең кеңес коммунистерінің газет-журналдарынан алынған деректер арқылы батыс социалистік қозғалыс қайраткерлері алдына жайып салады.

Француз коммунистік делегациясына өтірікті шындай етіп айтқызу арқылы әлемдік қоғамдық пікірді өз пайдаларына бұрмақ болған большевиктердің әрекетіне Мұстафа Шоқайұлы аталмыш ғылыми және публицистикалық жұмысымен осылай дер кезінде батыл тойтарыс берді.

«Бостандық» астары

Қазан төңкерісінен кейінгі он жылдың шындығын – француз большевиктік-коммунистік жұмысшы делегациясы мүшелерінен жасырылған ақиқатты – Мұстафа кеңес басылымдарының өзінен іздеп тауып, қорытып ұсынған. Сондықтан да Мұсекеңнің бұл кітапшасы, Ренодельдің әділ атап көрсеткеніндей, жүздеген мың түркістандықтың аштан өліп, режим құрбаны болғанына куәлік етеді. Жергілікті әкімшіліктің негізінен орыстармен толтырылғанын, ондағы туземдіктердің саусақпен санарлық екенін дәлелдейді. Елді белгілі бір дәрежеде надандық билеп отырғанын әшкерелейді. Маркстік ленинизм дегеннің, большевиктік мекемелердің көбі тәрізді, тек фасад-фарс екенін айтады. Метрополияның ішкі-сыртқы мұқтаждарын өтеуге қажет мақтаның, аграрлық революция желеуімен, ұжымдаса, кең көлемде қалай күштеп, қанаушылықпен өндіріліп жатқанын көрсетеді.

Мұстафа осы еңбегінде, сондай-ақ, француз коммунистік партиясы өкілдерінің Түркістанда «ұлттар теңдігі жүзеге асырылды», «өзбектер – өз елінің қожайыны» деп куәлік етуіне байланысты, оның жалғандығын ашады. Бұл үшін – «тәуелсіз кеңес республикасы» Өзбекстан құрылған кезеңдегі, масқаралығы жағынан мәдениетті елдер тарихынан іздеп табылуы қиын кеңес өкіметінің бір шарасын ашына келтіреді.

«1925 жылғы 21 қаңтарда, Лениннің өліміне жыл толғанда, көне Ташкент шаһарының туземдік халқы, өкімет жарлығы бойынша, тізерлеп отырғызылды, – деп жазады ол. – Осынау туземдіктер бірнеше минут бойы шынайы отар құлдары жағдайында қалдырылды... Сириялық Али-Мира мынаған дайын болу керек: Лениннің немесе Кашеннің өлген күніне орай сириялық шаруалар тізерлетіп қойылады (француздар бұл кезде түрегеп тұрып: Ленин мен Кашен өлді, бірақ олардың істері жасай береді! – деп айқайлайды), ал мұндай әрекетке қарсылық жасауға ниеттену – қатерлі «ойдағы қателік» болып табылады».

Бұлармен қатар, әйелдердің пәрәнжі киюі мен «орыс-түркістан коммунизмінің» Ленин пайғамбар ма, жоқ па? деген мәселені анықтауға тырысқанын суреттеген саяси комедиялар да еңбектен орын алған. Ренодельдің пікірінше, идеалдарына осынша ерсі де мұңды нәтижелердің телінуі – социалистерді ұялуға мәжбүр етеді.

Қысқасы, большевиктер жүргізген солақай саясат салдарынан Түркістанда халықтың ұлттық бостандық алу хұқы да, әр адамның жеке бостандыққа деген хұқы да аяққа тапталған. – Шоқайұлы өзінің батыстағы оқушыларын осы ойға мензейді.

Ол француз тілінде жарияланған бұл жұмысын – негізгі мақсатын дәйектей түсетін жана деректерге сүйеніп жазылған тараумен, қосымшалармен толықтырып, «Түркістан кеңестер билігі астында» делінген атпен 1935 жылы орыс тілінде шығарды. Қалың кеңестік көптомдықтарға бергісіз жұқа кітапша. Көл-көсір ащы шындыққа тұнған шағын көлемді үлкен тарих...

«Ұлт-азаттық саясатының» салдары

Шығыстың отар және жартылай отар елдерінде революциялық күрес ісін, Сталиннің айтуынша, Ленин «Шаруа кеңестерін» ұйымдастырудан бастау қажет десе керек. Сол «Шаруа кеңестерінің» лениндік «революциялық-азаттық»

бағдарламасының орындалуына мысал ретінде, Сталин Түркістанды нұсқайды. Мұстафа Шоқай ондай тұжырымның ойдан шығарылған өтірік екенін дәлелдейді...

Түркістандағы кеңес өкіметі билігін жергілікті халықтың өкімет ісіне қатысу хұқын жоққа шығарудан бастады. Отарлық режим қалдықтары – Ташкент «большевиктері», солардың билігімен Түркістанның жаңа дәуірі дүниеге келді.

Жаңа өкіметтің отаршылдық сипаты Түркістан Кеңестері ІІІ съезінің қарарымен бекітілді. Ал жергілікті мұсылман кедей-кепшіктер патша заманында қалай мал сияқты болса, пролетар үкіметі тұсында да сол қалыпта қалды. Тіпті, кеңес өкіметіне қарсыласпағанмен, одан да жаман күйге түсті.

Өкімет өкілдері капиталистермен күресеміз деген желеумен момын халықтың жиған-тергенін сыпырып ала берді. Қызыл әскерлер жергілікті халықты қорғаудың орнына тонап, өлтіріп жатты. Өкімет өкілдері өздерінің орыстарын қорғаштады, жақсылап киіндіріп, тамақтандырды. Ал аш-жалаңаш мұсылман мындап, он мындап қырылып жатты. Ташкент большевиктері қазақтарды маркстік көзқараспен карағанда – экономикалық жағынан әлсіз, бәрібір өліп-өшіп жойылуға тиіс деп есептеді. Сондықтан, революция мүддесі үшін бар күш-жігерді ашаршылықпен күресуге емес, майданға жәрдем беруге жұмсау маңызды деп білді.

Аштан өлген мұсылмандар саны тек ресми тіркелген дерек бойынша бір миллион жүз он төрт мыңға жетті. «Мәскеудің «ұлт-азаттық саясатынан» алған біздің «ұлттық пассив» осындай», – дейді Мұсекең. Ал «кеңес активі» мынау: миллиондаған аштыққа ұшыраған жергілікті халық – большевиктер оларға тамақ тауып бермегенмен, өздері өмірден кету арқылы, олар большевиктердің жалпы жағдайын сақтап қалды...

«Мен француз коммунистерінен сұрар едім: сириялық, марокколық, үнді-қытайлық және басқа «маркстік көзқараспен карағанда экономикалық жағынан әлжуаз» халықтарға қатысты (егер, Францияның сорына қарай, олар өкімет басы-

на келе қалса) тура осындай саясат ұстанған болар ма еді? – дейді Мұстафа. – Ал сириялық Али-Мира Сириядағы болашақ кеңес өкіметі сириялық кедейлердің қырылуы нәтижесінде, сириялық шаруалар өліктерінің үстінде орнағанын қалар ма еді?»

Мұстафа Шоқайұлы Түркістанда орнаған кеңес өкіметінің негізінде мұсылман кедейлерінің қанына араласқан большевиктік өтіріктің лас кір-қоқысы жатыр деп есептеді. Ол Қазан төңкерісінен кейін іле-шала жүргізілген бұл аштық саясатының он шақты жылдан соң мейлінше жәдігөйлікпен қайталанғанын дәл уақытында білмеді-ау... Егер большевиктер билікке келген алғашқы кезеңде олардың іске асырған қылмысты шараларының нәтижелері түрлі жолмен тасқа басылып қалған болса, күш жинап, күллі басқару тізгінін қолдарына алғаннан кейін, олар сол кемшіліктерінен қорытынды шығара білді. 30-жылдарғы көшпенділерді аштан қыру қылмысын сырт көзге білдірмеу жағын мұқият ойластырып жүзеге асырды. Газет-журнал ашаршылық көлемі мен салдары туралы ауыз аша алмады, партия мен үкімет жиындарында да аштықтан жүз мыңдап өліп жатқандар тасада қалып, тек мал басының азаюына өкініш білдірілді.

Ресми құжаттар мен басылымдарды сүзіп оқитын Мүсекең, нақты деректерге ғана сүйенуге дағдыланған қайран Мүсекең сонау Париж түбінде отырып, алуан құжаттардан жиыстырып ала алған экономика деректерін, тек қана шаруашылық көрсеткіштерін сипаттайтын цифрларды талдады.

Ол мұны толық социалистік қоғамда, тіпті коммунизм кезінде де көшпенді мал шаруашылығы бола беруі ықтималдығы жөнінде шығарылған жаңа сталиндік теорияға байланысты істеді. Сталин бұл теориясын қазақ даласындағы аштық саясатын ойдағыдай орындап біткен соң таратқанды. Сол бір ғасырлық қылмыстан бейхабар Мұстафа, тек баспасөз мәліметтерін арқа тұтқан қайран әділ ғалым Мұстафа Сталиннің жаңа теориясының – егіншілікке жарамды

жердің көбін орыс переселендеріне тартып алып бергеннен соң ғана дүниеге келгенін ескертті...

30-жылдарға дейін, тіпті 1931–1933 жылдарғы алапат ашаршылық аяқталғанға шейінгі шақтарда – кеңес режимі көшпенділік әдіспен мал бағуды еске алудың өзін қылмысқа парапар көретін... Қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ алдындағы 40 миллион бас мал 1934 жылы тоғыз жарым миллион деңгейге кеміп кетті. 1916–1923 жылдарға созылған күллі апаттардан кейін Қазақстандағы Түрксіб желісіне бейімделген аймақта 1927 жылы 29 миллион мал бар-тұғын. 1935 жылы, Казкрайком секретары Мирзоян салтанатты түрде үлкен табыс ретінде хабарлаған Қазақстанның мал саны жеті миллиондай ғана болды – «мал бағушы түркістандық халықтың шаруашылықтағы «жетістігіне» бұдан өткен сендіргіш мысал келтіру мүмкін бе?»

Құқық пен қалау

Шоқайұлының кітабы күні кешеге дейін әділдігіне бәріміз құлай сеніп келген «лениндік ұлт саясаты» жайындағы бұлтартпас деректерге тұнып тұр. «Алайда большевиктер ұлт саясатының лениндік-сталиндік теориясы хақында сөйлеуді тым ерекше жақсы көреді, – дейді Мүсекең. – Ленин мен Сталин іргесін қалаған ұлттың өз тағдырын өзі айқындау негіздерінің өзгеріс-бұлттарысты білмейтін дұрыстығы жайында айта беруді, өздерін де, өзгелерді де сендіріп-иландыруды жақсы көреді. Бірақ ұлттардың өз тағдырын өздері айқындауы жөніндегі кеңестік (лениндік-сталиндік те сол) теорияның құбылуын – метаморфозасын – кім қаншалықты есінде қалдырып, біліп жүр екен?»

Бұл мәселе бойынша Ленин мен Сталин Қазан төңкерісіне дейін және одан кейін қандай теориялық пайымдар жасағанына көз жүгіртейік. 1914 жылғы сәуірде Ленин: «ұлттардың өз тағдырларын өздері айқындауы дегеніміз – олардың өзге ұлттық ұжымдардан мемлекеттік бөлінісі, дербес мемлекет құруы» деп есептеді. Лениннің бұл мәселедегі осы негізгі

ойын большевиктердің бәрі қолдады. 1917 жылғы сәуірде, большевиктердің фракциялық конференциясында Сталин: «езілген халықтар Россия құрамында қала ма, дербес мемлекетке бөліне ме – өздері шешуге тиіс» деді. Конференция тиісті шешім қабылдады. Одан кейін де Ленин (1917 жылғы мамырда): ұлттардың саяси тұрғыдан өз тағдырларын айқындауын – «Россиядан бөліну еркімен қоса шешілетін мәселе» ретінде айрықша атап айтып жүрді.

Ал 1917 жылғы Қазан төңкерісін жасап, билікке келгеннен соң бірнеше жыл өткенде, большевиктер басқаша сайрай бастайды. Партияның X съезінде Сталин: «ұлттық өз тағдырын өзі айқындау туралы ұран ескірді, ол – империалистер өздерінің ыңғайына келтіріп пайдаланғысы келетін бос ұранға айналды, бұндай көмескі ұранды біз бағдарламамыздан алып тастағанбыз, біздің бағдарламада басқа, айқын ұран бар, ол – халықтардың мемлекет болып бөлінуге деген хұқы. Бұлар екі бөлек өзгеше дүниелер...» дейді. Ал «Ресейден жеке мемлекет болып бөлініп кету хұқы» халықтардың «өз еріктеріне» сәйкес пайдаланылмай қалды. Сөйтіп ұлттың өз тағдырын өзі айқындау хұқы – «бос ұран», халықтардың мемлекеттік бөліну хұқы – «өз қалаулары бойынша» жүзеге асырылған жоқ.

Бұлардың ішкі мәнін 1920 жылы Сталин ашып айтып та берген: «шет аймақтардың Ресейден бөлінуін талап ету – революцияның қазіргі кезеңінде өте-мөте зиянды контрреволюциялық әрекет болып табылады...» Ешкімнің «контра» болғысы келмеді – революция жалғасып жатты...

Большевизмнің жәдігөйлік мақтанышы

Мемлекеттік басқару аппараттарын «ұлттандыру» жөніндегі революция талаптарына сай қабылданған қаулының «орындалу» әдісін Мұстафа Шоқай кітабынан оқу да біраз нәрсеге көз ашады.

1919 жылы Россия Коммунистік партиясының Орталық Комитеті Түркеспублика халық комиссарлары кеңесіне

«туземдіктерді халық санына пропорционал дәрежеде мемлекеттік қызметке кең тарту қажеттігін» нұсқады. Алайда Мәскеудің түркістандық агенттері орталық тапсырмасын орындаудан бастартты. Ал Мәскеу өз эмиссарларын маңдайынан да шерткен жоқ, ұзамай, «ұлттандыру» мазмұнына жаңадан елеулі өзгеріс енгізді. Мемлекеттік аппаратты жергілікті халыққа «тақалту» мәселесін көбірек айтты, орыстар үшін жергілікті тілдерді оқытатын қысқа мерзімді курстар аша бастады...

Басқару аппаратын халыққа осылай «жақындату» тәсілін ғасыр басында Түркістан генерал-губернаторы Субботич қолданған-ды. Жергілікті тілдерді жылдам үйренген әкімшілік және сот мекемесі қызметкерлеріне сыйлық та тағайындаған. Бұл шараны ақымақтау патша үкіметі «революция» деп есептеді де, Субботичті тезірек генерал-губернаторлықтан тайдыруға асықты. Мәскеулік кеңес үкіметі де енді сол тәсілді «революция» дейді!

Мемлекеттік аппаратты халыққа «жақындатуды» көздейтін осынау «революциялық» жүйе нәтижесінде онсыз да саусақпен санарлық түркістандық қызметкерді әр қолайлы сәт туған сайын орыспен алмастыру ашық жүргізілді. Аппараттың жұмыс тиімділігін арттырып, оны ұстауды арзандату желеуімен жергілікті ұлт қызметкерлерін жұмыстан шығару, яки қысқарту орын алды...

Орта Азияда 1927 жылдың ортасында 28.6 мыңнан астам жұмыссыз бар-тын, соған қарамастан, заводтарда істейтіндерді қысқартып, олардың орнына Ресейдің ішкі губернияларынан жұмысшылар шақырып әкелу жиі кездесіп тұрды. Орыс жұмысшылары жалақыны туземдіктерден әлдеқайда көп алды, азық-түлікпен де солар молырақ қамтамасыз етілді. Олар жергілікті жұмысшыларға сенімсіздікпен, астамшылық сезіммен қарады.

Ал туземдіктердің шағымын өз тілінде тыңдайтын ешкім болмады. Көзбояушылықты жетік меңгерген эмиссарлар орталыққа: «Түркістанда мемлекеттік автономия құру

жолымен толық түрде ұлттық өзін өзі басқару жүзеге асырылды» деп баяндады. Ал орталықтан арнайы аралай келген большевиктер Түркістанда жергілікті халықты отаршылдықпен қанаудың ең маскара түрі жүзеге асырылғанын көрді: «Отаршылдарға туземдік кедейлердің шынайы басшылары, өздерімен тең хұқықты жолдастар керек емес болатын. Оларға тілмәштар мен полицей атқарушылары ғана қажет еді...»

Жаңа тұрпатты отаршылдар сырт көзді алдау үшін сауаты шамалы, бірақ айтқандарынан шықпайтын «туземдіктерге» басшылық лауазым беріп қоятын.

Француз делегациясы Түркістанды аралардың алдында ғана баспасөзде жарияланған мәлімет: «округтік атқару комитеттері төралқаларының төрағалары мен мүшелері арифметиканың алғашқы төрт амалын білмейді, өз ана тілдерінде сауатты жаза алмайды. Париж бен Лондонның қайда екенін ажыратпайды, партия тарихымен таныс емес, партияның бағдарламасын оқымаған...» Кеңестік Өзбекстан өкіметінің басына хат танымайтын адам сайланды. Кеңестік Қазақстанда да өкімет басшысы шала сауатты кісі болды, екі елде де бұл жағдайды – «оқу-тоқусыз кедейдің ел басқарғанын» – мақтаныш тұтты. Большевиктердің арқасы...

Ал бірінші нөмірлі большевик Лениннің өзі сауаты ашылмаған жанның саясаттан тыс тұратынын, тек өсек-аян, ертегі, ұзын-құлақ жетегінде ғана жүретінін тұжырымдаған болатын...

Жерден айыру тәсілі

Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті Қазақстан үшін бекіткен көшпенді және жартылай көшпенді аудандардағы жерге орналастыру туралы ережеде «негізгі жерге орналастыру жұмыстары аяқталғанша... сырт адамдарға қоныстандыру үшін де, жалға беру үшін ешқандай жер бөліп алуға жол берілмейді» делінген-ді.

Алайда бұл құжат та большевиктік екіжүзділіктің тағы бір ескерткіші болып қала берді – арнайы әдебиетте Қазақстан-

дағы жерге орналастыру жұмыстарын «артық жерлерді анықтау мен ол жерлерге қоныстандыруды бір мезгілде және қатар жүргізу» туралы ой тасталды. Әйтпесе жер-су көздері қате және тиімсіз пайдаланылуы ықтимал екен. Қалай дейсіз ғой? Жақсы жерлер сонда отырған халықтың қарамағына бекітіліп беріліп қойылады да, артық-ауыс қалғандардың құны жойылады. Мұсекен мұнын астарында: «таңдаулы жерлер қазақтарға тиіп қалмасын». – деген, кеңес орталығының «қауіпі» жатқанын, әрі сондай «сескеністің» тікелей салдары ретінде – қазақтардың шұрайлы жерлерден қуылып, тастақта, шөлде, ұйымдастырылған колхоздарға апарылғандарын бұлтартпас мысалдармен дәлелдейді.

Қазақтардың өздерін жерге орналастырып болғанша Ресей тұрғындарын Қазақстанға көшіруді доғара тұру жөнінде РСФСР Орталық Атқару Комитеті 1924 жылғы 17 кокекте және 1925 жылғы 14 қыркүйекте арнаулы қаулылар қабылдаған-ды. Алайда бұлар жәй ғана, қазақ өкіметін алдаусырату іспетті құжаттар болып шықты – жұмаққа ұмтылғандай сезінген переселендер қазақ жеріне толассыз ауа берді, ал оларға Ресей үкіметі тыйым салмады.

Бір мезет өзін азат та тәуелсіз мемлекет басы санап қалған Қазақстан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Орталық Атқару Комитеті қазақ жеріне өз беттерінше 1925 жылғы 31 тамыздан кейін қоныс аударған орыстарды жер ату хұқынан айыру жөнінде шешім шығарды. Олар келген жақтарына оралуға, немесе жерді жалға алу хұқына разы болуға тиіс-тін.

Қазақ өлкетік партия комитетінің бірінші хатшысы Голошекин өзіне ұнамсыз бұл шешімді жою үшін әуелі большевиктік құлықтың сынан өткен тәсілімен комиссия құрғызды. Сосын комиссияға келіп, мұндай қаулыны орындауға болмайтынын, оның күшін жою керектігін айтады. 200 мың орысты кері қайтарып жібере алатын қарулы күші бар ма екен қазақтың? Оларды келген жерлеріне кері тасымалдауға жұмсалатын шығынды жабарлық ақшалай қаржысы бар ма екен қазақтың?..

Әрине, қазақта әскер жоқ, байлығы да шамалы... Қазақ өкіметінің қаулысы қабылданар-қабылданбастан күшін жойды.

Сөйтіп, Компартия келімсектердің өз беттерімен ағылуына тоқтам салмау былай тұрсын, құлаған режимнің жер-су хақындағы әділетсіздігі түзелетінінен үміттендірген бұрынғы қағаз жүзіндегі әділ шешімдерін жиып тастап, қазақ жерін жаңаша отарлауды ашықтан-ашық жоспарлауға кірісті.

1928 жылы Бүкілодақтық Переселендік Комитет 1928–1933 жылдарға арналған қоныс аударту шараларының бесжылдық перспективалық жоспарына Солтүстік Қазақстанның жеріне ішкі Ресей облыстарынан 400 мыңдай переселен апаруды қосты.

Революцияға дейін 6 миллионнан асқан қазақ 1927 жылы 4 миллионға жетпей қалды... Республика аумағын мекендеген халықтар ішіндегі үлесі 90 проценттен 60 процентке түсіп кетті...

Кеңес үкіметінің Қазақстандағы аграрлық саясаты 20–30-жылдары да, бертінде де 17-жылы құлаған царизмнің ескі отарлау саясатын еске салып тұрды: тың өлкесін игеруге байланысты айтылған Хрущевтың әйгілі сөзін ойлап қойыңыз – патшалық тәсілмен істей алмағанды большевиктер кеңестік әдіспен жүзеге асырды...

Ізбасарлар әзірлеу шындығы

Шоқайұлын оқи отырып, патша әкімшілігі мылтық, арақ, айланы астастыра жұмсап жаулап алынған ел-жұртты «біртұтас та бөлінбес» мемлекеттің кәдімгі мұжық секілді боданына айналдыруды көздеген орыстандыру жұмысын кеңес өкіметі түү бастан-ақ ең өтімді жолмен сабақтастыра ілгері бағыттағанына көзіміз жетеді.

Қазан төңкерісінің он жылдығы қарсаңында (1927 ж.) қазақ мектептерінің саны 1600 болыпты. Бірақ сабақ өткізетін ғимараты бар мектеп 40-қа жетер-жетпес екен. Демек, мек-

тептің іс жүзіндегі саны да 40 болғаны ғой... Қазақ мектептерінде бір шәкіртке 7 сом 70 тиын, орыс мектептерінде – 16 сом шығындалады... Яғни қазақша оқу – сапасыз, сауат ашарлық қана білім алу деген сөз, «есі бар» ата-ана баласын орысша оқытады...

Бұған Қазан төңкерісі, большевиктер дүниеге әкелген Қазақ мемлекетінде негізгі халықтың тілімен қатар орыс тілінің де ресми мәртебеге ие болғанын, саяси-қоғамдық тыныс-тіршіліктің орысша жүруі биік дәрежеге саналғанын қосыңыз...

Өкіметтің арқасында шалақазақтар саны күрт артып, түрі бір, тілі бөлек халық деңгейіне жетті... Тәубә дерін, бәрі бірдей қазақ рухын жоғалтқан жоқ.

Шындықты ашар кілт

Мұсекең аталмыш кітабында ұлттар қатынасы мәселелерін жұмысының негізгі өзегі еткен. Одан кеңес өкіметінің Түркістан өлкесіндегі билігінің он жылдық тәжірибесі нәтижелерін сипаттайтын, ең бастысы, кеңес дәуірінде бізге қаршадайымыздан оқытқан тарихқа кереғар оқиғалар мен құбылыстар суреттеліп-баяндалатын мысалдарды жеткілікті де түсінікті мөлшерде табамыз.

Және осынау 20-жылдарғы «ақтандақтар» ақиқатын ашатын, тәтті өтірікпен көлегейленіп келген ашы шындықты әйгілейтін еңбек авторының қорытындылары ол дүниеден көшкелі бергі дәуірді де түсінуге жәрдемдеседі. Бұл кітаптан «заманымыздың ақыл-ойы, абыройы және ар-ожданы» «ажарландырған» жалпақ қазақ жеріндегі «халықтар достығы лабораториясының» тәжірибелері мен Алматы Жаңа алаңындағы «тәртіпке түсірушілер» әрекеттеріне дейінгі оқиғалар астарын ұғу кілтін көреміз...

Қорыта айтсақ, Мұстафа Шоқайұлын мұқият оқу ләзім. Қазақ та, орыс та, күллі түркі, сондай-ақ орыс тілді жұрт біткен зерттеп оқуға керек. Себебі Мұсекең сонау қатыгез заманның уақытында-ақ қағаз бетіне ұмытылмастай етіп, өшпестей етіп жазып қалдырып кеткен жазықсыз төгілген

қанның, қорлық пен қанаудың, надандықтың жан түршіктіретін суреттері бүгінгі ұрпаққа зор тарихи тәрбие береді. Жаңа таным, мүлдем соны шындық арқылы барша ұлт өкілдерінің жан сарайына жаңаша ұстам, ар-ұят, иман, парыз сәулелерін тоғыстырады...

Біз бүгінгі күн ақиқатымен санасамыз, қазіргі тыныштығымызды ертеңгі тоқ, бақытты өмірге ұластырудан үміттенеміз. Бірақ көп ұлт өкілдері арасындағы келісімді қалыптылық пен бірлікті баянды етудің дәйекті бір жолы – азаматтарымызды тарихпен тәрбиелеуде жатқанын ескере бермейміз...

Қазақ 1917–1918, 1920–1921, 1931–1933 жылдары миллиондап аштан өлді, төңкеріс, азамат соғысы, тәркілеу мен ұжымдастырудың асыра сілтеулеріне қарсы көтерілу, жаппай жазалаулар кездерінде мыңдап, жүз мыңдап қырылды, шамалары жеткендері шетелдерге қашты. Сөйтіп, Қазан төңкерісіне дейінгі алты миллиондық халық екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында екі миллионға жетер-жетпес болып қалды. Осы мөлшерінің төрттен бірге жуығын майдан далаларында құрбан етті.

Қазақ тек соңғы жарты ғасырдан сәл астам уақыт ішінде ғана біршама демографиялық жаңғыру құбылысын бастан кешіп келеді.

Ал әлгі аталған қасіреттер салдарынан пышырап, большевиктер «Қазақстанды көтеру үшін» сырттан үстін-үстін әкеп төккен кеңестік переселендер арасында арал-арал болып қалған халықтың тілінен айрыла жаздағаны, көп құқтарының шектелгені, экологиялық күйзеліс, дағдарыстарға дұшар болғаны баршаға аян.

«Тарих осылай шешті» дегенді ұнатамыз-ау, дегенмен, тарихты жақсы тұрмыс іздеген адамдардың көмегімен билеуші және қуыршақ өкіметтеріміздің жасағанын тереңірек зерделеуге тиіспіз.

Барлық болған істерде жанама түрде болса да баршамыздың «үлесіміз» бар.

Мұстафа Шоқайұлы осыны түсінуге жәрдемдеседі.

Түйін

Күнәнді сезіну, пиғылынды жақсартуға ұмтылу – қазақ байрағы астында отаныңның дәулетін тасытысудың, тату-тәтті, жарасымды, жақсы өмір сүрудің кепілі. Қазақтың әлі күнгі жеткілікті дәрежеде танылмай жатқан ұлы перзентінің мұрасын, орайы келгенде еселеп айта кетейік, бүткіл қазақстандықтарға жеткізу жөн. Мұсекең жазған тарих қазақ мемлекетін мекендеушілердің моральдық тұрғыдан қайта жарақтануы қажеттігіне иландырады. Түсініктірек айтқанда, кітап өзге ұлт өкілдерінің, тілдік тұрғыда бөлектеніп жүргендердің қазақтың ұлттық мүддесін көздеуді тарихи әділеттілік деп білуіне, қазақ төңірегіне тығыз топтасу идеясын жасампаздық деп қабылдауына көмектеседі.

1994 ж., 12 қаңтар 1997 ж., 3 желтоқсан 2011 ж.

3. Баяғы жартас – сол жартас...

Бұл мақала «Қасиетті де қасіретті. Мұстафа Шоқайды сатқын санайтындар арамыздан әлі де табылады» деген тақырыппен 2003 жылғы 3 қаңтарда «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған еді.

Желтоқсан – қазақ үшін аса қастерлі ай.

Жиырмасыншы ғасырдың он жетінші жылы Орталық Азияда Түркістан (Түркі Елі) және Алаш (Қазақ) автономиялары дүниеге келді. Осы екі ұлы оқиғаның екеуі де желтоқсанда орын алғаны белгілі. Түркістан автономиясы жаңа стиль бойынша желтоқсанның 10-шы жұлдызында (27 қараша) Қоқанда, Алаш – 25-ші жұлдызында (12 желтоқсан) Орынборда шаңырақ көтерді.

Желтоқсанның 27-сінде жұртшылық Тәшкенде елдік мәртебені ұлықтауға жиналды. Мерекеге ауылдардан он мыңдай салт атты қазақ келіп қатысты. Алайда салтанат соңы большевиктер ұйымдастырған ойранға ұласты. Тасаға құрылған

оқшашар ондаған жанның өмірін үзіп, жүздегенін жарақаттады.

Араға алпыс тоғыз жыл салып, сексен алтының 17–18 желтоқсанында Алматының басты алаңы да соған ұқсас қырғынға куә болды.

Алғашқысы монархия құлағаннан соң туған демократиялық мүмкіндік жемісіне малданып алданса, екіншісі – сірескен тоталитаризм тоңын демократияның «алтын күрегі» жібіткеніне сеніп алданды. Қос алдану да нахақтан қан төгілуге апарды.

Тәубә, құрбандықтар өтеуі – аңсаулы Тәуелсіздік болғаны баршаға мәлім.

Сексен алтыншы жылғы Желтоқсан бұлқынысына он алты жыл толды. Аз мерзім емес. Эмоциядан арылуға, салқынқанды сарап, сындарлы пайым тізгінін еркін жіберіп ойлануға жеткілікті уақыт. Қайран қалатының – өтеуі дәстүрге айналған таңбалы күнгі қаралы да салтанатты жиынға қатысу үшін соңғы 17 желтоқсанда тарихи алаңға келгендердің саны саусақпен санарлықтай ғана бопты. Мұны сол кеште тікелей эфир хабарына қатысушылар ашына айтып жатты («Қазақстан» ұлттық телеарнасының «Бар мен жоқ» бағдарламасы. 17.12.2002).

Мемлекеттік тәуелсіздікке жеткенмен, кеңестік саяси құрсау ішінен бостандыққа тұңғыш жол салған қазақ жастарының ұлт-азаттық көтерілісін әлемдік демократия өз деңгейінде таныған жоқ десті олар.

Желтоқсан оқиғасын тарихи мән-мағынасына сай бағалау хақындағы әділдікке қол жеткізілмегені айтылды. Мойындамай жүрген ащы шындықты әңгімелеу барысында: «16 жыл өтсе де, Желтоқсан көтерілісінің барлық астары ашылмай отыр», – деген ойға тоқтап, оның сырын іздесті. «Желтоқсанда жұмбақ көп», – деді қадірменді адамдардың бірі. «Жұмбақтың күні бүгінге дейін шешілмеуіне – кезінде билік буындарында жүргендердің қазір де аттан түспегендіктері себеп болып отыр, – деп төтелете тартты шетін ойлы жел-

тоқсаншылардың кейбірі, – бейбіт шерудің қанды оқиғаға ұласуына кінәлілер де солар болатын».

Заманында КСРО халық депутаттары съезінің Мәскеудегі мертебелі мінберінен ел намысын бар дауыспен күллі жаһанға жария еткен ақын, кейіннен Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің комиссиясын басқарған, биліктің Желтоқсандағы жазалаушылық қылмысын ашуға бар қажыр-қайратын сарп етіп, пәлен қап дерек жинаған қайраткер, бүгінде еліміздің Қырғыз Республикасындағы елшісі Мұхтар Шаханов көп жәйтті жазып жатқан кітабында талдайтын тәрізді. Ол өзі басқарған комиссияның белгілі шеңберден шыға алмағанын, яғни қолға берілген құжаттармен ғана жұмыс істегенін, істің түбіне жету үшін мәселеге күллі халық бір жеңнен қол шығарып кірісу керектігін әңгімелейді.

Оқиға кезінде қызмет бабымен жазалаушылар жағында тұрған, алайда сонау ауыр күндерде азаматтық адал позициясын көрсете білген генерал Мұрат Қалматаев желтоқсаншыларды арнайы айырым белгімен марапаттау шарасын ойластыру қажеттігін айтты.

Бағдарламаны жүргізуші Иманбай Жұбаев ортаға өткір сұалдар тастай отырып, пікірлесуге қатысушы түрлі қоғамдық ұйымдар өкілдерінің жүрекжарды ойларын ірікпей ортаға салуларына жағдай жасап отырды.

Бәрі бір ауыздан мойындаған шындық – империяның көбесін қақырата сөккен алғашқы әрекеттің Алматыда жасалғаны. Иә, бостандықтың айбынды семсері бірінші болып Алматыда көтерілді. Алайда оны әлем әлі мойындаған жоқ. Әлеміңіз не, Қазақстанның өзі бұл тарапта қырық құраулығын танытып тұр. Әрі-беріден соң, басқасын былай қойғанда, халық қалаулысы дейтіндердің ішінде Желтоқсаныңызға ашық мұрын шүйіретін жан да жүр. Іштей пысқырмайтындарының ұзын-санын кім дәл білсін...

Неге? Неліктен сол ұлы дүбір отандастардың едәуір бөлігінің жүрегін жаулай алмады?

Насихат жоқ дейді көпшілік. Жаны бар байлам. Дегенмен, басты себеп басқада. Басты себеп – себепті ашып ай-

тудан жасқанатынымызда. Орыстар мен орыс тілді азаматтардың енжарлығында, селсоқтығында, олардың кейбірінің мәселені, тіпті, әдейі бұрмалап, қиыс арнаға салуына да төзе беретінімізде, еліміздің байырғы ұлты мен оның құндылықтарын ашық менсінбеушілігіне ымырашылдықпен қарауымызда.

Бір журналист қыздың дау-дамайға төзбейтін өр үнмен орысшалап төпеп төккен сөздерінен («Бар мен жоқ», 24 желтоқсанда) орыс тілді қазақтардың өздерін «қоғамның ең алдыңғы қатарлы азаматтары» деп есептейтінін де естідік. Жағанызды ұстайсыз ба, «қара қылды қак жарғанына» құлдық ұрасыз ба, өзіңіз білесіз.

Бұл ретте сол қыз баланың тектестерімен бірге «қоғамның ең алдыңғы қатарлы азаматтары» қатарына ата-бабаларының қадір тұтқан ұлттық құндылықтарын тәрк етіп «жеткендеріне», шынтуайтына келгенде, өздерінің әуелі патшалық, артынан кеңестік империя жүргізген орыстандыру саясатының құрбандығы екендіктеріне намыстанбайтындықтары мені қайран қалдырды. (Осы ретте – ана тілін білмегенмен, ұлттық рухы мықты қандастарымыздың аз еместігін ризашылық сезіммен айта кетуді парызым деп санаймын).

Бірақ, анығына келгенде, таңырқарлық та ештеңе жоқ-ты. Өйткені оның себебін Мұстафа Шоқай (қазақ тарихындағы қасиетті де қасіретті тұлға) баяғыда-ақ дөп басып айтқан еді.

Тұжырымдарының кейбіріне құлақ түрелік. Патшалықтың отаршылық саясатының сұмдығы да, басқа отарлаушылардан айырмашылығы да – басып алған жерлерін міндетті түрде орыс жеріне, бағындырған халқын кәдімгі орысқа айналдырып жіберуге тырысатындарында деген-ді ол. Кеңес өкіметі «лениндік ұлт саясатының» күллі практикасын ұлттық рухымызды түбірімен жұлып тастауға құрып отыр деп қорытқан әшкере пікірін де жария еткен.

Ұзамай большевизм ұйымдастырған жасанды ашаршылық салдарынан көшпелі жұрттың жартысынан астамы жойылды. Одан кейінгі – ұлттық апат қаңыратып тастаған алып да-

лаға өзге ұлт өкілдерін үйіп-төгіп әкелу, қазақ сүйегі үстінде жұмақ орнату әрекеті барысындағы көпірме-көлгір сөздер, патшаның қолынан ғасырлар бойы келмегенді қысқа мерзімде жүзеге асырдык деп ашықтан-ашық мақтанып, барша ұлт пен ұлысты «коммунизмге орыс тілімен» апаруға шақырған ұран, т.т. с.с. жәйттер, ақырында сексен алтынның қасіретті Желтоқсаны – Мұстафаның құлаққа ілінбеген ескертулерінің кеңестік «демократия» жағдайында рас боп шыққанын куәландырады.

Қайран Мұстафа Шоқайұлы, елі үшін қабырғасы қайысқан Ұлы Түркістандық, сонымен бірге асқан білімпаз да зиялы Еуропалық атанған асыл жан! Бұл кісінің жүрек жұтқан ерен еңбегін біз әлі күнге әділ бағалай алған жоқпыз. Бағаламақ түгіл, ел-жұртқа, өз отандастарымызға (әсіресе, өздерінің «қоғамның ең алдыңғы қатарлы азаматтары» екендіктеріне шәк келтірмейтін орыс тілді қандастарымызға) таныта алмай жүрміз. Оларға Мұстафаның да, оның ұлттық-мемлекеттік мүдделерді көздеген ойларының да керегі жоқ. Себебі оларды тоталитарлық билік ұлы державалық коммунистік илеуге көндіктіріп, бодандық санадан өзгенің бәрінен шошитын денгей-дінгекке байлап қойғалы кашан.

Бодандық сананың қырағы күзетшілері большевизмді биік үлгі тұтатын белсенділер қатарынан табылған. Олар және солардың тәрбиесін, жақсылығын, көмегін көргендер толып жатыр, қанға сіңген әдет оңайшылықпен кетер ме?!

Ал мұндай қылықтың нәр алар тамырын Мұстафа-қайраткер сонау көлгір саясат бастауын сыни талдауға алған ғылыми-көпшілік публицистикасында бүркеуін сыпырып, жалаңаштап тұрып, жіліктеп ашып беріп кеткен еді.

Желтоқсан көтерілісі де, мемлекеттік тіл де сондағы әшкереленген себептерге байланысты еленбеуде. Мұстафа Шоқайдың өзінің де танылмау себебі сонда. Танылу қайда, әлі күнге жау және сатқын санатында. «Қоғамның ең алдыңғы қатарлы азаматтарының» көзімен. Және солардың аркасында. Сондай мазмұндағы соңғы жарияланымдардың

бірі «Новости недели» апталығының бетінде Асқар Умаров деген автордың қолымен көрінді (№ 49, 4–10.12.2002, «Туркестанский легион»).

Ол да «қоғамның ең алдыңғы қатарлы азаматтарының» бірі болуы керек. Себебі, егер мемлекеттік тілдегі жарияланымдарды (әр кезгі зерттеулерді, Шоқайдың өз кітаптарын, замандастарының, зайыбының естеліктерін, соның ішінде орысша жазылғандарын да) оқыған болса, жалпы, бір сәт астамшылық пікірден сәл төмен түсіп, тап осынау ұлт аяулысы және күллі кемсітілген түркі намысын жыртқан саяси қайраткер хақындағы танымын кеңейтуге ниеттенген болса – қазақ оқырмандары үшін әлдеқашан айқындалған шындыққа жала жабуын қояр еді. Оған қайтадан кеңес көсемдерінше қиянат жасамас еді, орыс тілді азаматтардың дұрыс ақпарат алуына ықпал етер еді.

Баршаға мәлім, Мұстафа Шоқай ғалым және көсемсөзші ретінде, кеңес өкіметінің жаңа отаршылдықты аса зымиян тәсілмен жалғастырғанын нақты дәлелдер келтіре отырып, батыс демократиясының бел ортасында әшкерелеп тұрды. Бұл ретте орыс эмиграциясының, жалпы, шет елдердің мерзімдік басылымдарын пайдаланып қана қоймай, өзі де журнал («Жас Түркістан», Берлин, 1929–1939 жж.) шығарды. Журнал шығарудың елеулі қаржы талап ететіні белгілі, сондықтан ол кеңес өкіметіне қарсы күштерден одақтас іздеді. Тапты да. Атап айтқанда, оған Польшаның мемлекет қайраткері, кеңес билігін өте ұнатпаған маршал Юзеф Пилсудский тұрақты көмек беріп тұрды.

Кеңестер еліне соғыс ашқан күні (22.06.1941) немістер Франция астанасы түбінде тұратын Мұстафаны тұтқындады. Күллі орыс эмиграциясының бас көтерерлерімен бірге қамап, Компьен лагерінде біраз ұстады. Әрине, фашистер оны, өте ірі, беделді тұлғаны, өз мақсаттарына пайдаланғысы келді.

Мария Яковлевна соғысты да, әскери киімді де жек көретін ерінің осы орайда айтқанын естелігінде жазып кеткен: ла-

герьеде немістер оның кеңес әскері қатарындағы түркістандықтарға арнап радиомен үгіт-сөз сөйлеуін сұрапты, алайда оған Мұстафа келіспеген. Әлдебір әрекет жасауға келісімін беруден бұрын ол соғыстың алғашқы күндерінен топ-тобымен тұтқынға түсіп жатқан кеңес жауынгерлерінің ішіндегі түркістандық жерлестерін өз көзімен көріп, әңгімелесуге тиіс екендігін айтқан.

Ал оның соғыс тұтқындарын аралағандағы мақсатын Сувалки лагерінде қамауда болған бұрынғы кеңес офицері Қарыс Қанатбайдың естелігінен айқын білуге болады. Мұстафа жерлестері алдындағы сөзінде «біртұтас түркістандық халықтың ұлдарын» тікенек темір артындағы азаптан құтқарып, «біздің болашақ отанымыз Түркістанды көркейтуге қажет мамандықтар алулары үшін» әртүрлі арнайы жұмыстарға орналастыруды өзінің басты парызы санайтынын айтқан.

Ол тек қандастарына ғана жәрдем берумен шектеліп қалған жоқ. Бұрынғы Мемлекеттік Дума мүшесі, Кеңес әскері басып алғанға дейінгі Грузия сыртқы істер министрі болған Александр Чхенкели естелігінде Мұстафа Шоқайдың концлагерьлерді аралап жүрген күндері өз басын қатерге тіге отырып, тұтқындағы әлденеше ондаған грузин жігіттерін атылудан құтқарып қалғанын жазды.

Мұстафа неміс әскерінің лагерьлердегі соғыс тұтқындарына көрсетіп отырған айуандық азаптарын әшкерелеп, фашистік Германия көсемдеріне баян-хат та жолдады, сол хатында ол немістердің мұндай қылықтарымен өздерін озық ұлт деп санауға хақылары жоқ екенін батыл мәлімдеді. Сондықтан да оның көзін жоюға үшінші рейхтің де, кеңес басшылығының да мүдделі болғаны күдік туғызбайды. Сол себепті. Шоқайдың сүзектен айықпауына әлдебір астыртын күштердің «камқор» болуы өте ықтималдығын ескеру жөн, соның анық-қанығына жету абзал. Қазіргі ғылым жетістігі оны әбден мүмкін етеді, тек бұған биік ықылас керек.

Берлинде. 1941 жылғы 27 желтоқсанда, Мұстафа Шоқай дүниеден өтті. Содан бес күн бұрын, 1941 жылғы 22 жел-

тоқсанда, вермахт соғыс тұтқындарынан әскери бөлімдер жасақтау туралы шешім шығарған-ды. Концлагерьлерді ондаған комиссия аралады. Тұтқындар алдында не лагерьдегі азаптан табатын ит өлімді, не жасақталмақ әскерге қосылып, тірі қалуды таңдап алу жолы тұрды. Кейін майданға жіберілген жасақтардың кеңес әскеріне берілуге тырысуы негізінен сол екінші себептің нәтижесі болса керек.

Жә, легион – жеке әңгіме тақырыбы, анығы – Мұстафа оны құрған жоқ. Сондықтан істемегенін істеді деп жала жабуды доғару ләзім. Одан да оның істегендерін елге таныту жөн.

Бұдан бір мүшел ілгеріде, идеологиялық сүзгі тұтқырлығын жоғалта қоймаған 1990 жылдың көктемінде, сықиған сақ «саясаткерлер» ұзақ жылдар есімін атауға тыйым салып келген Мұстафа Шоқай жайында алғаш рет ой тастау-жарияланымды жүзеге асырғанын, одан, өмірі мен қызметін оқырмандарға кеңірек таныту мақсатымен, сол жылғы қарашада тағы да бірінші болып Мұстафаның саяси портретінің нобайын жасағанын осы жолдар авторы мақтан тұтады. Содан бері оқырман тұшынып оқыған небір еңбек – сананы дүр сілкіндірер көсемсөздер мен саликалы ғылыми зерттеулер туды (Әнуэр Әлімжанов, Әбу Тәкенов, Мәмбет Қойгелдиев, Айтан Нүсіпхан, Оразбек Сәрсенбай, Бақыт Садықова, т.б., шетелдік Хасен Оралтай мен Абдуқап Қара жұмыстары), ғалым-қайраткердің өз сөзі еліне оралды. Бәрібір мақсат үдесінен шыққан жоқпыз. Себебі жоғарыда аталды, сондықтан бұл мәселе күн тәртібінен түспесе керек.

1929 жылғы желтоқсанда Мұстафа Шоқай «Жас Түркістанның» шығаруды бастады. Ол өзінің журналын азаттық пен тәуелсіздік жолындағы күрестің туы деп атаған еді. Күрес туының көтерілуі – бұл әлі жеңістің өзі еместігін, оның бар болғаны жеңіске шақыру ғана екенін де ескерткен-ді. Бостандық мүддесін сан қырынан қозғап отырған сол журналдың шын мәнінде жеңіске бастар шамшырақ болғанына қазіргі таңда еш күмән келтіре алмайсың. Кезінде партия-кеңес иде-

ологиясы оның сөзін халқына шым-шымдап та жеткізбеді. Тонын айналдыра бұрмалап, «дұшпандық» бейнесін қара бояумен әлеміштей берді.

Тәубә, Мұстафа айтқан күрес туына – баспасөзге – ел аңсаған әділ сөзді еркін айту хұқын Тәуелсіздік беріп отыр. Сол күрес туы Желтоқсан мен Мұстафаға қатысты әділдік орнағанша жеңіске шақырып желбірей түсуге тиіс.

Мұстафа Шоқай аруағына бас иер бүгінгі ұрпақ қайраткер және оның идеяларымен терең тамырлас Желтоқсан алдындағы борышын зайыр түйсінсе, сөйтіп онысын адал өтесе дейсің. Сонда ондай қадамның ұлт мүддесі хақындағы толық жеңіске қол жеткізу кепілі болары хақ. Ендеше соған ұмтылу – баршамыздың парызымыз. Сол ұмтылыста елеулі де бетбұрысты қадамды жоғарғы билік жасауға тиіс. Үкімет пен Парламенттің саяси ерік-жігер білдіріп, сананы отарсыздандыруға бағытталатын маңызды да пәрменді, кешенді құжат қабылдауы дұрыс болмақ. Сонда тәуелсіздікке, теңдікке қатысты көп мәселемен қатар, Желтоқсан көтерілісі мен демократ күрескер Мұстафа Шоқай тұлғасының тарихи тұрғыда лайықты бағалануын камтамасыз етер әділет орнауына заңдық тұғыр, бекем негіз жасалар еді.

20 желтоқсан 2002 ж., 27 қараша 2011 ж.

4. Заңгер Мұстафа Шоқай

Аса көрнекті қайраткер және ғалым Мұстафа Шоқайдың туғанына 115 жыл толды

1990 жылғы 7 қаңтарда қазіргі Қызылорда облысының Сырдария ауданында дүниеге келген.

1910 жылы Ташкент гимназиясын үздік бітірген.

1914 жылы Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетін аяқтаған.

1914 жылдан 1917 жылғы наурызға дейін Санкт-Петербургте 4-ші Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы ұйымдастыру бюросының хатшысы.

1917 жылғы сәуірден Түркістан өлкесінде ұлттық қозғалыс жетекшілерінің бірі. Мұсылмандар ұйымының орталық кеңесін басқарды. «Бірлік туы» газетінің алғашқы редакторы.

1917 жылғы қарашадан Қокан қаласында жарияланған Түркістан автономиясы үкіметінің мүшесі, сыртқы істер министрі, 1918 жылғы қаңтардан – премьер-министрі.

1920 жылы әуелі Түркияға, одан Францияға эмиграцияға кетті.

1941 жылғы 27 желтоқсанда Берлинде жұмбақ жағдайда қайтыс болды.

Жақында Ұлттық кітапханада шетелдік қазақ ғалымы Абдуқап Қараның Қазақстанда жарық көрген «Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы» атты монографиясын жұртшылықпен таныстыру рәсімі болып өтті.

Түрік тілінен тәржімаланған (аударған Гүлім Шадиева) бұл кітапты репрессияға ұшыраған ұлт зиялылары мұрасын зерттеумен шұғылданатын «Арыс» қорының баспасы шығарған екен.

Автордың аталған ғылыми жұмысы қазақ, орыс, түрік, өзбек және еуропалық тілдердегі мол дерек көздерін, шетелдік мұрағаттардан тың құжаттарды айналымға тұнғыш рет бір еңбекте тартқан ауқымдылығымен ерекшеленеді. Еңбекте тәуелсіз де біртұтас Түркі Елінің туын көтеруші, қорғаушысы әм намыс жыртары, ұлы ұлт көсемі Мұстафа Шоқайдың өз елінде атқарған қоғамдық-саяси жұмыстары, одан эмиграциядағы күресі нақты деректермен өріліп, жаңғыртылған. Жазықсыз жапа шеккен ұлт қайраткерінің өз елінде «халық жауына» айналдырылуы мен халқына қайта оралуына, оның екінші өмірінің басталу, танылу жолына да шолу жасалады. Кітап соңына алғаш рет Мұстафа Шоқай еңбектерінің библиографиясы келтіріліпті: оның ағылшын, француз, орыс, түрік, шағатай (ортақ түркі) тілдерінде жариялаған жеті жүздей мақаласының және жеке басылым болып шыққан кітаптарының тізімі берілген.

Жалпы, түркиялық қазақ бауырымыз, тарих ғылымдарының докторы Абдуқап Қара жазған «Мұстафа Шоқай» мо-

нографиясының шоқайтану саласында жасалған ең сүбелі еңбек екенін атап айту ләзім. Авторды осы елеулі еңбегімен құттықтай отырып, халықтың Мұстафа сынды асыл да ардақты ұлын жете тануға тырысу жұмыстарының жалғасын таба береріне сенім білдіргіміз келеді. Өйткені оның мұрасы ұшан-теңіз, оны түгел анықтау, ел игілігіне айналдыру, тұңғыығына бойлап, мейлінше зерттеп-білу істеріне әлі талай ұрпақ ынта-жігері мен күш-қуатын сарп етуі мүмкін.

XX ғасырдың 20–40-жылдары шетелде эмиграцияда жүріп қазақтың саяси-құқықтық ойының дамуына өлшеусіз зор үлес қосқан көрнекті тұлға Мұстафа Шоқайұлы Шоқай (Шоқай-оғлы, Шоқаев) болды.

Ол Ташкент гимназиясын үздік бітіріп, Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде оқыды. Оны аяқтағаннан соң, Төртінші Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясында ұйымдастыру бюросының хатшысы болып істеді.

Монархия құлағаннан кейін Түркістан өлкесін ұлттық автономия алуға даярлау жұмыстарына қатысты. 1917 жылғы сәуірде күллі ортаазиялық халықтар арасында беделі зор «Үлкен Түркістан» газетінің шығарушылар алкасына енді, ал маусымда «Бірлік туы» газетінің алғашқы редакторы болды. Осы кезде оның Түркістан тұтастығын сақтауды негіздеген маңызды ойлары баспасөз бетінде жарық көріп жатты.

Мұстафа Шоқай Түркістан мұсылмандары (яғни орыс емес халықтары) құрылтайын өткізуді қолға алған екі саяси ұйымның бірі «Шора-и-исламияны» («Мұсылмандық кенесін») басқарды («Улема жамияты» – «Ғұламалар одағының» жетекшісі Серәлі Лапин еді). Құрылтай сайлаған Түркістан мұсылмандарының кенесі «Милли мәркәзи» («Ұлттық орталық») құрамына кірді, оның төрағалығына сайланды.

1917 жылғы қарашаның ортасында Ташкент большевиктері ықпалындағы Жұмысшы, шаруа және солдат депутат-

тары кеңестерінің III съезінде Түркістан өлкесінің үкіметін құру мәселесі қаралды. Съезде мұсылман қауымының соның алдында өткен III съезі атынан сөйлеген Серәлі Лапин өлкеде коалициялық үкімет құрылуы дұрыс болмағын, оның ел ерекшелігіне сәйкес болуын, яғни үкіметтің өлкедегі халықтардың үлес санына қарай құрылуы керектігін дәйектеп, үкімет мүшелерінің көпшілігі негізінен жергілікті халықтар қайраткерлерінің ішінен сайлануы қажет деген ұсыныс-талап қойған-ды.

Алайда большевиктер жергіліктілер (отарлаушылардың тілімен – туземдіктер) «маркстік тұрғыдан жетілмеген» деген желеумен, Түркістан үкіметінің құрамына түркістандықтарды, олардың өкілдерінің көпшілігі түгіл, бірлі-жарымын да кіргізуден бастартты. Сонда Мұстафа Шоқай басқарған Ұлттық орталық Қокан қаласына Түркістан мұсылмандарының Төтенше құрылтайын – IV съезді шақырды. Бұл – кеңес депутаттары шовинистік билік құрған съезден бір апта өткенде орын алған оқиға еді.

1917 жылғы 22–24 карашада жұмыс істеген осы IV құрылтай Түркістан автономиясын жариялап, автономияның құрылтайшы жиналысқа дейін істеуге тиіс уақытша үкіметін сайлады.

Сыртқы істер министрі Шоқай үкімет атынан Орынборға аттанды. Сонда өткен 2-ші жалпықазақ съезіне қатысты. Одан оралған соң, Мұхамеджан Тынышбаевтың отставкаға кетуіне байланысты, премьер-министр болып сайланды да, түркістандықтардың автономиясын нығайтуға бағытталған қадау-қадау батыл іс-шараларын қолға алды.

1918 жылғы ақпан айында Үкімет Ташкент большевиктері тарапынан қарулы әскер жасаған қантөгісті шабуылмен құлатылды.

Жаппай қырғыннан әрең аман қалған Мұстафа Шоқайұлы жасырын түрде әуелі Ферғана тауларынан асып, Ташкентке жетеді. Одан, 1 мамырда, әйелі Мария Шоқаймен бірге, жаралы солдат кейпінде, қаладан пойызбен Орынбор бағытына

астыртын аттанады. Азамат соғысы ахуалына байланысты кезіккен түрлі қиындықты бастан кешеді. Ақтөбеде пойыздан түсіп, одан арғы жаққа түрлі көлікпен сапар шегеді. 1918 жылғы мамырда құрылған Ойыл уәлаяты үкіметіне келеді.

Жаз соңына қарай Ресейдің Құрылтайшы жиналысы мүшелерінің Самара комитеті шақырған Мемлекеттік мәжіліске қатысты. Қыркүйек айында Уфадағы Комуч (Құрылтайшылық Комитет) отырысында сөз сөйлейді. Директория деп аталған Жалпыресей уақытша үкіметіне мүше болып сайланды.

Бір топ әріптесімен Америка президентіне барып жолығу сапарына шығуға әзір отырғанында, 1918 жылғы 19 қарашада, өзін диктатор деп жариялаған адмирал Колчактың әрекеттерінен кейін, әскерилер оны Директория мүшелерімен бірге тұтқынға алады. Содан барлық үкімет мүшелері мен қызметкерлері пойызбен Челябинскиге әкелінеді. Челябинскиде Шоқай жолдастарымен қамаудан қашып шығады да, сол кезде тәуелсіз республика болып тұрған Грузияға келеді.

Тбилисиде (Тифлис) ол Кавказ мұсылмандары қоғамының жұмысына белсене араласқан. «Вольные горцы» («Еркін таулықтар»), «На рубеже» («Өліарада»), «Йени дүния» («Жана дүние») газеттеріне публицистикалық мақалалар жазып тұрды.

1920 жылы Қызыл Армия Грузияны басып алған соң Түркияға кетті, одан Францияға ауысты. Міне сол жақта оның қазақ саяси ойын дамытқан, жалпы әлем демократиясына ортақ қоғамдық ой-пікір қазанын тасытқан орасан зор саяси және ғылыми-публицистикалық жұмысы басталды.

Ол Париждегі орыс эмиграциясы баспасөзіне [«Дни» («Күндер»), «Последние новости» («Сонғы жаңалықтар») газеттеріне], Батыс Еуропа газет-журналдарына саяси-публицистикалық мақалаларымен атсалысты. Стамбулда 1927–1931 жылдары «Йени Түркістан» («Жана Түркістан»), Берлинде 1929–1939 жылдары «Яш Түркістан» («Жас Түркістан») журналдарын шығарды. Олардың бас редакторы әрі

саяси жетекшісі болды. Бірнеше ғылыми монография жазды. Қоғамдық-саяси жұмыстардың бел ортасында жүрді. Шетелде өмір сүруге мәжбүр болған бұрынғы ресейлік эмигранттардың «Кавказ, Түркістан және Украина халықтарының достығы» деп аталатын ұйымындағы белді қайраткер санатында танылды.

Парижде, Лондонда, Женевада, басқа да батыс орталықтарында өтіп тұрған әр елдегі социалистердің, түрлі реңкті барша демократия өкілдерінің басқосуларында сан алуан әрі жемісті қызмет атқарды. Үлкен газеттерде оның өз жазғандарымен қатар, дұрысында өз жазғанынан гөрі, әріптестеріне берген мағлұматтары өте жиі жарық көріп жататын. Бүкіл дүниежүзінің аса көрнекті саяси қайраткерлерімен болып жататын барлық ресми кездесулер мен сұхбаттарға қатысу, басылымдардың көрнекті шолушы, тілшілерінің оны жақсы танытындығы, әйгілі түркістандықтың тікелей өзінен түрлі дерек алуға ұмтылатындығы Мұстафа қызметін нәтижелі етіп отырды.

Замандастарының куәлік етуіне қарағанда, Мұстафа Шоқай мәліметтер берерде, өзіне жүктелер асқан зор жауапкершілікті әрдайым терең сезініп отырған. Ол ештеңені асырып айтпаған, қайта, тіпті, деректерді неғұрлым кішірейтіпкіреп ұсынған. Бірақ олардың дәйектілігі, дәлдігі күмән келтірмейтін, ол әрқашан тиянақтылықтан және адалдықтан айнымайтын.

Ал соның бәрі (әрине, өзінің жарияланымдары, шығарып тұрған журналдары өз алдына бір төбе) Кеңес Одағында жанталаса қарсылық білдірген үлкен шу туғызып жататын. Мәселен, «Ақ гвардия баспасөзінде жарияланып жүрген мәлімсіз емес Шоқаевтың мақалалары» мен кейбір қазақ басылымдары арасындағы «рухани бірлікті» көріп, И.В. Сталин өзінің «қатты шошынғанын» мойындаған-ды (1925). Ол кеңестік баспасөздің «Шоқаевқа өз еркінен тыс орасан зор материал беруіне» тыйым салуды көздеді, яғни, идеологиялық іске, баспасөз сынына қатаң бақылау қойылуын та-

лап етті. Олай етпейінше, Қазақстанда Кеңес өкіметі емес. «Шоқаевтардың жеңіске жетуінің ақиқатқа айналуы ықтимал» деген қорытындысымен тоталитарлық билік жүйесін идеологиялық тұрғыда нығайту шараларын дәйектеді.

КСРО Орталық Атқару Комитетінің 1928 жылғы желтоқсанда өткен сессиясында Мұстафа Шоқайдың «Түркістанда жасалған кеңестік төңкерістен кейінгі екі жыл ішінде орын алған оқиғалар мен материалдар негізінде», сол уақыттардағы «дәйексөздер мен материалдарды қиюластыра жинап алып», шығыстағы кеңес республикалары халықтарының өмірі сүренсіз, олар «тұйықта, кісі шошырлық жағдайда тұр деген ойға Еуропаның, социалистік қауымдардың қоғамдық пікірін иландыруға тырысуда» деген дабыл қағылды. Бұл дүрлігіс оның «Кеңестер Орта Азияда» деген кітапшасының француз тілінде Парижде жарық көруіне (1928) орай туған еді. Кітапқа социалистер серкелерінің бірі Пьер Рендель алғысөз бергенін, оның Түркістандағы большевизм «әкімшілігінің басқару тәсілінің қатыгездігі мен арсыздығы жағынан ескі патша режимінен еш қалыспайтынын» айтқанын, сондай-ақ кеңестік ұлт республикаларын жаңа «отар ретінде қарастыра аламыз» деуін, Шоқайдың осынау еңбегі «қанның, езгі мен надандықтың жантүршігерлік тарихы болып табылады» деген тұжырымын мінбеден күйіне сөз еткен шешен (белгілі большевик-қайраткер Шалва Элиава) «Мұстафа Шоқаев типіндегі адамдар, Рендель типіндегі адамдар нақты өмірде не болып жатқанын талдауға тиіс емес» деген кесімді пікір білдірді. Өйткені «олар демократияның ескі формулалары жетегінде жүр» деп есептейтінін айтты.

Алайда «демократияның ескі формулалары жетегінде жүрген» Шоқай демократияның жаңа, «кеңестік формуласы» жетегімен әрекет етуші большевиктердің өтіріктерін, олардың қылмысты істерін – уәде мен нақты қадам арасындағы кешіруге болмайтын алшақтықтарды әшкерелеуін жалғастыра береді. Большевиктердің бас көсемі В.И. Лениннің: «Бізді

азырақ мақтаса ғой, көбірек зерттесе ғой», – деген «өсиетін оның шәкірттері мен ізбасарларының бойына тоқымағаны қандай өкінішті» екенін айта отырып, «Түркістан Кеңес билігі астында. Пролетариат диктатурасының сипаттамасына» деген еңбегінде (1935) кеңестік ұлт саясатының даңғаза ұраны мен нақты жүзеге асырылуын тағылымды сарапқа салады.

Коммунистік басқару тәсілінің озбыр отаршылдық сипатын әшкерелеу «Жас Түркістан» журналы беттерінде тұрақты жүргізілді. Мұнда Шоқай өзінің 1917 жылғы екі төңкеріске байланысты саяси оқиғаларға араласуда жинақтаған тәжірибесі мен түйген ой-пікірлерімен қатар, ағымдағы кеңестік тыныс-тіршілікке кеңестің өз басылымдарындағы жарияланымдар негізінде талдау жасаған мақалаларын, зерттеулерін үзбей жариялап тұрды.

Кеңестік практиканы сараптай келе, Мұстафа Шоқайұлы өзінің ұлттық мемлекеттілік құрудың шарты мен маңызы жайындағы тұжырымдарын қорытып жария етіп отырды. Орыс отаршылдығының сипатын ашты, оның ағылшын отаршылдығынан айырмашылығын көрсетті. Британ отаршылдары жаулап алған жерлеріне өз халқын қоныстандырумен шұғылданбайды, оны сауда айналымына алу арқылы отарлайды, ал орыс солдаттының соңына ілесіп орыс мұжығы барады да, алған жерін міндетті түрде орыс жеріне айналдырып жіберуді мұрат етеді деген ой қорытты. Бұл қорытындысы өз алдына, құлаған патшалық замандағы жер саясаты большевизм дәуіріндегі жер саясатының зымияндығы қасында жіп есе алмай қалғаны жайындағы ойын бұлтартпас дәлелдермен дәйектеді. Кеңестердің Орта Азияда ұлттық-аумақтық жіктерге бөліп межелеу жүргізуін ескі «бөлшектеп ал да – билей бер» ұранын жаңғыртқан «сұмпайы саясат» деп бағалады.

Большевиктердің көз алдау үшін ұлт республикаларына қуыршақ басшы тағайындау практикасын да тұңғыш әшкерелеген іргелі ой білдірді. «Күллі мұсылман Шығысындағы

үлгі болатын» мемлекет басына – Орталық Атқару Комитетіне кедей-кепшіктен төраға сайладық деген даурықпаны былай қойып, тіпті оның сауатсыз екендігін де «Кеңестік Өзбекстанның басты органы мақтаныш етті» деп ащы сынмен түйреп етті.

Билеуші партияның «бағдарламасын білмейтін, хат танымау себепті оны біле де алмайтын адам, Лениннің анықтама-сы бойынша – «саясаттан тыс», яғни әлеуметтік өмір заңдарын түсінбейтін адам, социалистік мемлекеттің басшысы түгіл, өзгенің еркін жүзеге асырушы ретіндегі өз әрекетін жай ғана санасымен ұғуы неғайбыл адам» ел тағдырына қатысты жауаптылық сезімге ие болады деген ертегіні тек көлгір болшевиктік билік жасап отырғанын көрсетті.

«Үлкен террор» жылдарындағы жаппай саяси репрессиялар жүргізуге орай да ол дер кезінде тың ой айтты. Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Смағұл Садуақасов, Сейітқали Меңдешевтердің кеңестік баспасөз жазғандай «Қазақстанды Кеңестік Ресейден бөліп әкетуге тырысқан халық жаулары» болмағанын, олардың, мықтағанда, қазақ халқының ұлттық мүддесі мәселелерінің кеңес өкіметі жариялаған ұлт саясаты ауқымында ғана шешіліп-орындалуын талап еткендіктен күнәһар болуы ықтимал деген ой айтты. Елдегі орын алып жатқан кемшіліктерге нағыз «ұлт жауы – Кеңес өкіметі жауапты», ал «нағыз халық жауы» – нақақтан жазаланып жатқандар емес, «кеңестік жүйені ойлап тауып, оны халыққа таңып отырған адамдар» (1938) деді.

1941 жылдың күзінде Мұстафа Шоқай фашистік Германия ашқан концентрациялық лагерьлерді аралап, соғыс тұтқындарының жағдайымен танысады. Олардың абақты ахуалындағы жағдайларын жеңілдетуге тырысады. «Менің қымбатты отандастарым! ...Біздің неміс тұтқынынан босанып, өз үйімізге ораларымызға, сөйтіп бейбіт де адал еңбек етіп өмір сүруімізге Алланың жәрдемдесеріне мен сенемін, – дейді ол Сувалки қаласы маңындағы лагерьде түркістандық тұтқын-солдаттар арасына қыркүйекте келгенінде өткен ми-

тингіде. – ...Менің ең басты шаруам сіздерді әртүрлі арнайы жұмыстарға орналастыру болып табылады. Сонда сіздердің әрқайсыларыңыз біздің болашақ отанымыз – Түркістанның құрылысына қажет мамандық ала аласыздар».

Мұнда оның немістермен қызметтес болуының мән-мағынасы, өз парызын ұғыну нобайы, іс-қимылының бағдарламасы тұжырымдалған. Алайда фашистердің соғыс тұтқындарына көрсеткен қатыгездіктері мен айуандық азаптарын көріп-біле келе, оларды қатты айыптайды. Лагерьлерде осындай сұмдықтарға жол беріп отырған немістердің «өздерін мәдениетті, озық халықпыз деп санауға моральдық құқы жоқ екенін» дәлелдеген ызалы хат жазып, әскери басшылыққа жолдайды.

Мұстафа Шоқай өзінің таза жүректі, адамгершілігі биік, әділдікті сүйетін азаматтығымен, адал демократтық сипатымен тек кенес большевиктеріне ғана емес, үшінші рейх нацистеріне де керексіз қайраткер болатын. Оның содан көп ұзамай жұмбақ өлімге ұшырауының (27.12.1941) дәл сыры әлі күнге дейін анық ашылған жоқ. Жанама деректер оған Ченстохов концлагерінен пойызбен қайтып келе жатқанында, купеде тағамға араластырылып у берілгенін аңғартады. Сөйтіп бұл жәйт, Шоқай лагерьлердегі соғыс тұтқындарын аралап жүріп оба індетін жұқтырды деп таратылған хабардың лақап қана екендігін, іс жүзінде ол індеттен емес, уланудан қаза тапқан деген жорамалдың нанымды екендігін көрсетеді.

Соғыс кезіндегі фашистік концлагерьлерде болған қазақ солдаттары бұған еш күмәнданған жоқ. Мұстафа Шоқайдың идеялары, елдік мұрат туралы ой-пікірлері оның шарапатты сөзін абакты бұғауында тыңдаған жүздеген түркістандық жауынгердің жүрегіне ұялады. Лагерьде де, кейін Түркістан легионы сапына енгенде де оны ұмытпай, әрдайым кәдір тұтып жүрді. «Түркістан (Түркелі) ұлттық комитетінде» істеген түркістандық қазақ, өзбек, т.б. ұлттардың жігіттері Мұстафа Шоқайды көсем ретінде таныды.

Олар – Асан Қайғы (Мәулекеш Қайбалды), Қобызшы Қорқыт (Мәжит Айтбаев), Қанат Қарысбай, Сайран (Хамза Абдуллин), Дәулет Тағыберлі, Таһир Шағатай, Абдулуаһап Оқтай, т.б. – Мұстафа Шоқайдың ұлттық идеяларын өз басылымдары бетінде дамытты. Тәуелсіздікті аңсау жолында халықтың ерлік тарихын, жекелеген тұлғалар бейнесін жаңғыруға тырысты. Абылай ханнан бастап көптеген ел басы болған хандардың, батырлардың кескіндеме-суреттері тоталитарлық билік жылдары Қазақстанға солардың арқасында жеткен болатын.

Әлемдік демократиялық ойларға өзіндік үлес қосқан, күллі түркі дүниесіне, әсіресе туған қазақ халқына қымбат азамат Тәуелсіздіктің қарсаңы мен алғашқы кездерінен бастап қана өз еліне шындап таныла бастады. Ғалымдар бүгінде оның өмірі мен қызметін жан-жақты зерттеу үстінде. Қаламгерлер, кино қайраткерлері оның қайраткерлік бейнесін сомдау жолында еңбек етіп жүр.

Алда осынау ұлы тұлғаны мемлекеттік деңгейде танып, тарихтағы тиісті орнына қою міндеті тұр.

10 қаңтар 2005 ж.

5. Тағылымы мол ұлы жан

Мұстафа Шоқайдың туғанына – 125 жыл

Ұлтымыздың ұлы перзенті Мұстафа Шоқай – азаттық күрескері, түркі халықтары бірлігінің ту ұстаушысы, Түркістан автономиясы үкіметінің премьер-министрі, Алаш Ордасының мүшесі, демократиялық Еуропа елдерінде тарихта тұңғыш рет ұйысқан түркістандық саяси эмиграция қызметінің негізін қалаушы, жаңаотаршылдық озбыр саясатқа қарсы батыл да сындарлы дауыс көтерген ұлттық қоғамдық қозғалыс көсемдерінің бірі, жалынды публицист-ғалым.

Біз қайраткердің дүниеге келген уақыты атақты адамдар күнтізбегінде жазылып жүрген 1890 жыл емес, кең таныла қоймаған 1886 жыл деген деректі дұрыс деп біліп, биыл

оның мерейлі 125 жылдығын атап өту жағындамыз. Өйткені Мұстафа Шоқайдың шын жасын анықтайтын нақты деректерді елемеуге болмайды. Олар кеңестік құпия органның мұрағатында жатыр. ОГПУ 1926 жылы ол жайында жинаған мәліметтерде «ұлтшылдық ұйымның мүшесі М.Чокаев» 1886 жылы туған десе, 1937 жылы Мұстафаның інісі Нұртазаны тергеп, атуға кескен істе оның шетелге эмиграцияға кеткен ағасы Мұстафа 52 жаста деп көрсетілген (Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Бірінші том. Алматы, 1998. 504-б.).

Мұстафа сауатын ауылдық мектепте ашып, Ташкент ерлер гимназиясын 1910 жылы үздік бітірген. 1910–1914 жылдары Императорлық Санкт-Петербург университетінің (ИСПУ) заң факультетінде оқыды. Ол гимназияда да, университетте оқып жүргенде де, жергілікті әкімшіліктен зәбір көріп, жапа шеккен жерлестерінің әділдікке жетуіне көмектесіп жүрді. Бүкілресейлік мұсылман комитетінде қызмет атқарды, IV Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы жанындағы бюрода Түркістан өкілі болды. Бұл оның Ресейдегі демократиялық қозғалыс қайраткерлерімен, Дума депутаттарымен үзеңгілес болып, саяси көзқарастарының бекем қалыптасуына елеулі әсер етті.

Ақпан революциясынан кейін Түркістан өлкесін автономиялық өмірге дайындауға атсалысу мақсатымен Ташкентке аттанды. Онда Ұлттық орталық басшысы болды. Қоқанда 1917 жылғы қарашада жарияланған Түркістан автономиясы үкіметінің алғашында сыртқы істер министрі, Мұхаметжан Тынышбаев доғарысқа кеткен соң, үкімет төрағасы болды. Орынборда 1917 жылғы желтоқсанда құрылған Алаш автономиясының «Алашорда» Халық Кеңесі мүшелігіне сайланды.

Ташкенттегі Жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі құрған кеңестік үкімет өзін өлкедегі бірден-бір билік иесімін деп есептеп, Түркістан автономиясын құлатып, жұртты қанды қырғынға ұшыратты. Большевиктердің Қоқандағы ойранынан қашып, астыртын Ташкентке ке-

леді. Ақыры, 1918 жылғы 1 мамырда – Ташкентте Кеңестік Түркістан автономиясы жарияланған күні – жаралы солдат бейнесінде, медбике кейіптегі жары Мария Яковлевнаның көмегімен, пойызбен Орынбор бағытына шығады...

Батыс Алаш-Орда аумағы арқылы Самараға жетіп, Ресей Құрылтайшы жиналысының мүшелері 1918 жылғы маусымда құрған Комитет құрамына енеді. Қыркүйектегі Уфа мәжілісінде Мемлекеттік Кеңес мүшесі болады. Қараша айында колчакшылар Екатеринбургте төңкеріс жасап, тұтқынға алған делегаттар тобында болған. Одан, оларды тасып Уфаға апара жатқан пойыз Челябинск қаласына жеткенде, серіктерімен бірге қашып шыға алады. Сосын тағы да Батыс Алаш-Орда аумағы арқылы кемеге отырып, әуелі Грузияға келіп, саяси қызметін жалғастыра бастайды, оны кеңес әскері алғаннан кейін Түркияға кетіп, ұзамай Францияға қоныс аударады. 1922 жылдан 1941 жылға дейін сонда тұрды.

Шетелдік және эмиграциялық баспасөздерде кеңес өкіметін сынаған, түркі халықтарының мұң-мұқтажын көтерген мақалаларын жариялап тұрады. «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымының басшысы, рухани көсемі болды. 1927–1931 жылдары «Жаңа Түркістан», 1929–1939 жылдары «Жас Түркістан» журналдарын шығарып тұрды.

Ұлы Отан соғысы басталғанда Париж түбіндегі үйінде тұтқындалып, Франциядағы орыс эмигранттарымен бірге әуелі Компьен лагеріне жіберіліп, одан Берлинге әкетілді. Күрделі келіссөздер жүргізілді. Тамыздың басынан карашаның соңына дейін фашистік концлагерьлерді аралап, тұтқындағы түркістандық жауынгерлердің ауыр жағдайын жеңілдетуге, оларды өлім қаупінен мүмкіндігінше құтқарып қалуға тырысты. 1941 жылы 27 желтоқсанда Берлин ауруханасында қайтыс болды. Берлинде жерленген. У беріп, қастандық жасау салдарынан өлді деген күдік жетпіс жыл бойы айтылып келеді. Алайда марқұмның сүйегіне тиісті медициналық сараптама жасау арқылы жұмбақ қазаның анығына жетуге құзырлы орындар тарапынан әзірге ынта танытылған жоқ.

Туған елінде Мұстафа Шоқай тоталитаризм тоңы жібiгенге дейiн нөмiрi бiрiншi жау санатында тұрды. Оның есiмi басқа түгiл, жақын туысқандарының өзiнiң үрейiн алған-ды. Соғыс жылдары пойыз үстiнде әлдебiр өзбектердiң Мұстафа Шоқай өлдi деп өзара әңгiмелескенiне кездейсоқ куә болғанын, сосын сол хабарды үй-iшiне жеңiлдене айтып келгенiн Мұстафаның iнiсiнiң қызы Мәдина апай осы жолдар авторына қайта құру жылдары айтқан едi. Большевизмнiң идеологиялық құрсауы сананы осындай аянышты деформацияға түсiрген заман да өттi.

Мұстафа Шоқайдың адал есiмiн рухани өмiрiмiзге қайтаруды мұрат еткен алғашқы зерттеу мақалалар (Бейбiт Қойшыбаев. «Беймәлiм тағдыр. Мұстафа Шоқаев туралы бiрер сөз». «Ана тiлi» газетi, 17.05.1990; «Мұстафа Шоқай». «Қазақ әдебиетi» газетi, 2.11.1990; Әнуар Әлiмжанов. «Мұстафа Шоқай!.. Ол кiм?» «Қазақ әдебиетi» газетi, 24.06.1991) мерзiмдi баспасөзде 1990–1991 жылдары жарық көрдi. Содан берi ғалымдардың (М. Қойгелдиев, Ә. Қара, Д. Қыдырәлиев, Б. Садықова, К. Есмағамбетов, Д. Қамзабекұлы, т.б.) көлемдi зерттеушiлiк еңбектерi, жары Мария Шоқайдың естелiктерi, өзге де авторлардың қилы жұмыстары жария болды. Шоқайдың өз еңбектерiнiң бiрқатары жарыққа шықты. Мария Яковлевна көзi тiрiсiнде Париж мұрағатына тапсырып кеткен Шоқайдың жеке архивi, Түркия азаматында сақталған қуғында жүрiп жазған хаттарының түпнұсқалары елге оралды.

Шоқайтану iсiн өрiстете түсу – ғылым алдындағы абыройлы мiндеттердiң бiрi. Ұлы адамның туған елiне арнаған қиын-қыстаулы өмiр жолын бiлу, соңында қалған мұрасын зерттеп оқып-үйренуге тырысу, одан отансүйгiштiк, отаншылдық тағылым ала бiлу – баршамыздың парызымыз.

Оның алыс шетелде жазған еңбектерiнен өзiмiздiң баспасөзде қалыптасқан ойларға кереғар, дұрысында, балама пiкiрлердi көптеп кезiктiруге болады. Айталық, «Батыр большевик Амангелдi хақындағы ақиқат» деген мақаласын-

да ол «Түркістан қазақтары газеттерінің беттерінен көптен бері жиі кездесетін есімдердің бірі – 1916-ыншы жылғы Торғай далаларында орыс үкіметіне қарсы көтерілген халық көтерілісінің басшысы – Амангелді Иманов» екенін атап айтады. Ол жөнінде баспасөз беттерінде қисапсыз көп материалдар жарияланғанын, ақындардың көптеген өлең-жыр, дастандар шығарғанын, сахналық қойылымдар дайындалып, фильм түсіріліп, ескерткіш тұрғызылып жатқанын еске салады. Бұған ешкім қарсы уәж келтірмес, өйткені ол шынымен солай болды. Жұрт оны мақтаныш тұтты.

Ойландыратыны, соның бәрі, Мұстафаның ойынша, «әліпті таяқ деп білмеген», Торғай өңірінен басқа жер, өз руынан басқа ел көрмеген қараңғы Амангелдіні дүниеде теңдесі жоқ төңкерісшіл, ұлт пен ұлтшылдықтан жоғары тұратын интернационал большевик, дінге дұшпан, Түркістан түркілігін орыс большевизмі және интернационалдық төңкерісшілдікпен табиғи түрде тығыз жымдастырған ірі тұлға ретінде көрсету идеясына қызмет етіп отыр».

Ол бұл орайда Амангелдінің большевиктік бейнесін жасауға тырысқан орыс жазушысы Всеволод Ивановпен бірлескен Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсіреповты «ынсабы мен қаламдарын сатқан» жазушылар деп, халық ақыны Сағит Есенбайұлының өз жырларында Амангелді бейнесін шындыққа жақын суреттейтінін, дегенмен «боямалап, бұрмалап большевикке жақындатпақ» болғанын, бірақ «көздеген мақсатына жете алмағанын» жазады. Оның «суреттеуінде батыр бейнесі таптан да, ұлттан да, құдайдан да безген біреу болып шыққан» дейді.

Амангелдінің 1919 жылы алашордашылар қолынан қаза табуы, Мұсекеңнің пайымынша, оны «өлген соң большевиктер қатарына қосып алушылардың жалғыз ғана дәлелі» болып табылады.

«Алашордашылар Амангелдіні большевик болғаны үшін өлтірген жоқ», – дейді ол. Мұнысына айтатын уәжі төмендегідей.

1917 жылдың көктемінде бұратаналарды майдан жұмысына алу тоқтатылды. Сол шақта «Уақытша үкімет тарапынан Торғай уәлаятына комиссар болып тағайындалған Әлихан Бөкейханов Торғай халқын көтерілісті тоқтатып, бейбіт өмірге қайтып оралуға шақырды, – дейді ол. – Әлиханмен бірге оның ең жақын достары болған ұлтшылдар – Ахмет Байтұрсын, Мирякуб Дулатұлы да халық бұқарасы арасына үгіт жүргізіп, дала уәлаяты тұрғындарын тыныштануға үндеді.

Ахмет пен Мирякуб арғын руынан болуы себепті Торғай өңіріндегі арғындар олардың сөздеріне құлақ асты да, қыпшақтан шығып «хан» сайланған Әбдіғапар мен Амангелдіні тыңдамады. Нәтижесінде кеше ғана орыс отаршыларына қарсы бірге соғысқан Торғай қазақтары енді қыпшақ пен арғын болып екіге жарылды...»

Екіге жарылу халық арасына тараған «орыс мұғажырлары Ресейіне қайтатын көрінеді» деген қауесетке байланысты орын алды. Кеткен жағдайда, орыстардан қалатын жерді бөлу – «тірі жүрген аюдың терісі үшін арғын-қыпшақ таласқа түсті. Әбдіғапар хан мен Амангелді қыпшақтар жағын алып, арғындарға тізесін батырды. Рушылдыққа ешқашан бой ұрмаған Ахмет Байтұрсын мен Мирякуб Дулатқа қыпшақтар арғындардың басшылары деп қарай бастады...»

Сондықтан да, «Әбдіғапар мен Амангелдінің рушылдық дерті әбден асқынғаны сонша», олар 1917 жылы Орынборда болған жалпы қазақ құрылтайынан соң және 1918 жылдың жазында Торғай даласында жүрген кезінде Мұстафаға да жақын кісілерін жіберіп, оның қыпшақ руынан екенін есіне салып, «төреден шыққан Әлихан Бөкейхан мен арғыннан шыққан Ахмет, Мирякубтарға қарсы күресте «бізге саяси жетекші болыңыз» деп өтініш жасады».

Мұстафа олардың ұсынысынан бас тартты. «Өйткені, – дейді ол, – мен Түркістандағы түрк адамы үшін, әсіресе Түркістанның ұлт-азаттық туын көтерген адам үшін арғын, қыпшақты былай қойып, тіпті, өзбек, қазақ, түрікмен бо-

лып бөлінудің өзі Түркістан түркілерін бөлшектеп, өлімге бастайтын жол екенін жақсы білетін едім...»

Оның айтуынша, ақырында «алашордашылмын» деген жалған бүркеншек атты жамылып, «қыпшақ руынан шыққан сатқын, шоқынды Степнов-Әліби Жангелдин... ..жанында орыс қызыл гвардиясы... ..төреден шыққан Әлихан мен арғыннан шыққан Ахмет, Мирякубтарға қыпшақ Амангелдіні айдап салды. ...«Большевик» сөзін «қыпшақ» деп түсінген қараңғы Амангелді алашордашыларымен болған бір шайқаста қаза тапты».

Шындықтың Мұстафа қаламымен жазылып қалған нұсқасы, міне, осындай. Шоқайұлы совет өкіметінің «батыр большевик» Амангелдіні «ұлтшыл, керітөңкерісшіл Мирякуб Дулат өлтірді» деген жала жауып, Түркістан түркілерінің ең көрнекті, ең сыйлы өкілдерінің бірінен саналатын ірі тұлғаның көзін жоюға тырысатынын айтады. «Бәлкім, большевиктер Мирякубтың көзін жойып та үлгерген шығар...» дейді.

Мақала 1936 жылы «Жас Түркістанда» жарияланды. Ал Міржакып 1935 жылы лагерьде қайтыс болған...

Мұстафа мұраларынан қазақтың революциялық тарихындағы көптеген тұлғалар хақында балама пікірлерді оқуға болады. Соларды біліп, өзге мәліметтермен салыстыра қарау тарихи шындықты дәл тануға апарары кәміл. Тағылымы мол ұлы жанның мұраларын сүзіп оқудан жалықпайық.

8 қаңтар 2010 ж.

6. Азаттық қозғалысының теориясын жасады

Тілші Сабина Зәкіржанкызының сұрақтарына жауаптар

– *Аға, Мұстафа Шоқайдың туған жылы туралы екі түрлі пікір бар. Соның қайсысы аурыс?*

– *Рас. Мұстафаның туған жылы туралы әртүрлі дерек айтылады. Осы уақытқа дейін ресми түрде оны 1890 жылы туған*

деп жүрміз. Тәуелсіздік алғаннан соң Мұстафа Шоқайдың өмірі терең зерттеле бастады. Оның шын жасын анықтайтын нақты деректер табылды. Олар кеңес құпия қызметінің мұрағатында жатыр.

Мәселен, ОГПУ-дің ол туралы жинаған мәліметтерінде «ұлтшылдық ұйымның мүшесі М. Чокаев 1886 жылы туған» делінген, ал 1937 жылы Мұстафаның інісі Нұртазаны тергеп, атуға кескен істе «оның шетелге эмиграцияға кеткен ағасы Мұстафа 52 жаста» деп көрсетілген. Зерттеушілер осы мәліметтерге сүйене отырып, оның туған жылын 1886 жыл деп жүр.

Яғни Мұстафа Шоқай 1886 жылы 7 қаңтарда (ескі күнтізбе бойынша 25 желтоқсанда) дүниеге келген деген тұжырым шындыққа саяды. Туған жылы оқуға түсерде жасын кішірейтіп көрсету үшін өзгертілген болуы мүмкін.

Сол жылмен есептегенде, биыл Мұстафа Шоқайдың туғанына – 125 жыл. Бірақ, өкінішке қарай, бізде оған қатысты үлкен шаралар өтіп жатқан жоқ. Біздің үкіметтің де, басқа үкіметтік емес ұйымдардың да бұл датаға үлкен мән беріп жатқаны шамалы. Дегенмен де баспасөз үн қатуда. Әлі де айтылады, жазылады деген ойдамын.

Мұстафа осы күнгі Қызылорда облысының Шиелі ауданында туған. Бұл жер патшалық Ресей кезінде Түркістан генерал-губернаторлығының құрамындағы Сырдария губерниясы болатын. Мұстафа сол кездегі барлық қазақ балалары секілді ауыл молдасынан сауат ашты. Одан кейін теміржол станциясындағы орыс мектебіне барады, сосын білім қуып Ташкентке кетеді. Ташкент ерлер гимназиясын 1910 жылы алтын медальмен бітіреді де, Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне оқуға түседі.

– Ол саяси күрес жолына қалай келген? Оның саясаттағы ұстазы кімдер еді?

– Мұстафа Санкт-Петербургта оқуда жүрген шақта империя астанасы сол кезгі барлық озық ойдың ордасы болып тұрған-ды. Онда әртүрлі қоғамдық-саяси партиялар,

ұйымдар жұмыстарын жандандырып жатқан. Орыстың революциялық қозғалыстары өрістеп, саяси көзқарастардың сан түрлі реңктері көрінген күрделі кезең болатын. Алғыр жас осындай буырқанған саяси ортаны бақылай жүріп, қилы ойлармен танысты, патриоттық сезімдермен ұшырасты.

Ол студенттік қозғалыстарға қатысады, демократиялық өзгерістерді көздейтін қоғамдық-саяси құбылыстардың үлгілерімен танысады, сөйтіп, өзіндік көзқарасын қалыптастырады.

Астанада айналадағы саяси оқиғаларға бейтарап қарай алмайтын азаматтар – орыстың, басқа да ұлт өкілдерінің, мұсылман халықтарының зиялылары топтасқан еді. Онда Әлихан Бөкейханов, Сәлімгерей Жантөрин, Серәлі Лапин секілді қазақ зиялылары да болатын. Мұстафа соларға да жақын жүрді.

Ол саяси күресте ұлт көсемі Әлихан Бөкейхановтан көп үйренді. Бөкейханов мұның үлкен ұстазы, жолбасшысы болған адам. Әлекең 4-ші Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясы жанындағы бюро жұмысына қатысып тұратын. Кейін оның кепілдік етуімен Мұстафа сол бюрода Түркістан өкілі болып қызмет атқарды.

Мұстафаның алғырлығын Сәлімгерей Жантөрин де бірден байқаған-тын.

Жантөрин кім еді? Тегі қазақ, Мемдумаға башқұрт ішінен депутат болып сайланған қайраткер. Патша 1906 жылы Бірінші Думаны таратып жіберген уақытта, оған наразы бір топ депутат Выборг қаласында жиналыс өткізіп, салық төлемеу, әскерге адам бермеу, т.с.с. жолдармен билікке пассивті қарсылық көрсетуге халықты шақырғаны мәлім. Соған байланысты олар әйгілі Выборг үндеуін қабылдаған. Сол үндеуге Сәлімгерей Жантөрин мен Әлихан Бөкейханов та қол қойған болатын.

Мұсылман әлемінің белгілі қайраткері Сәлімгерей сұлтан сол заманнан бастап Петерборда тұрып келе жатқан. Ол оқуға келген қазақ жастарына әрдайым камқоршы бо-

лып жүретін. Сондай қамқорлығын Мұстафаға да көрсетеді. Мұстафаның ойының айқындығын, күрескерлігін, білімділігін ұнатқандықтан, болашағынан зор үміт күткендіктен, ол жас Мұстафаға айрықша үміт арта қарайды.

Патшаның «3 маусым төңкерісі» деп аталған заңымен II Дума 1907 жылы тарқатылып, азиялық бұратаналар (қазақтар, өзге де түркістандықтар) Думаға, империядағы жоғарғы заң шығарушы мекемеге өз өкілін депутат етіп сайлау құқынан айрылған болатын. Елдің еуропалық бөлігіндегі мұсылмандардан III Думаға 10 шақты, ал IV Думаға 7 ғана адам сайланған еді.

Дума депутаты болуға жас Мұстафа Шоқайдың лайық екені, егер ол сонда бара қалса – қазақ мүддесін тиісті дәрежеде қорғаудан тайынбайтыны, оған білімі де, білігі де жететіні Сәлімгерей Жантөриннің көкейінен кетпейді. Ол өзінің башқұрт жеріндегі мүмкіндігін сол жолға жұмсағысы келеді: болашағына үміт артқан жас қайраткер Мұстафаны Думаға депутаттыққа сол жақтан сайлауға қол жеткізбек болады.

Заң бойынша, ол кезде сайлауға түсу үшін сайланушының белгілі дәрежеде мүлкі болуы керек-тін. Сондықтан, дәулетті отбасынан шыққан, Жәңгір ханның күйеу баласының тұқымы болып табылатын Сәлімгерей сұлтан өзінің башқұрттағы дүние-мүлкінен Мұстафаға меншік беріп, оны келешек Дума сайлауына қатыстыруға дайындық жасайды. Алайда осы кездері дүниежүзілік соғыс өрті тұтанып, жағдайдың өзгеруіне байланысты, оның жоспарлаған ойы іске аспай қалады.

Мұстафа орыс демократтарымен де жақсы байланыста болды. Қоғамдық өмірге белсенді түрде атсалысты.

Ол зерттеушілікке де бейім еді. Елдің тарихын жақсы білетін. Орыстың шығыстанушылары Мұстафадан түрлі материалдар алып тұрған. Оны ғылыммен шұғылдануға да тартқан. Бірақ Мұстафа ғылымға бармай, саясат жолына түседі. Ол халыққа тікелей қызмет ету жолын, күрес жолын таңдайды.

1916 жылғы Қазақ және Түркістан өлкелеріндегі көтеріліске IV Дума бейтарап қарай алмай, жағдайды тексеру үшін, өз мүшелерінен арнайы комиссия құрады. Комиссия 1916 жылдың күзіне қарай Түркістан өлкесіне аттанады. Оның құрамына Мұстафа да тілмаш болып кірген еді. Еңбекшілдер фракциясының төрағасы А.Ф. Керенский мен Мұсылман фракциясының төрағасы Қ. Тевкелевтің елді аралап, халықпен тікелей сөйлесуіне, жазалаушылардың асыра сілтеулерінің ізін көзбе-көз көруіне дәнекер болады.

Содан бұл жағдайды Дума мәжілісінде қарату мәселесі жөнінде көп жұмыс істеледі. Сөйтіп «неге қылмыс жасалды», «үкімет неге халықты қырды» деген мәселелер бойынша депутаттық сұрау салулар әзірленеді. Ақыры олар 1916 жылдың желтоқсанында Думада талқыға салынады. Сол кезде Мұстафа Мұсылман фракциясы атынан сөйлейтін депутат Джафаровтың сөзін жазуға көмектеседі. Сосын содан бір жарым ай өткенде самодержавие құлап, II Николай тақтан кетеді. Билікке (көбі Әлихан мен Мұстафаға таныс) демократтар келеді. Жаңа құрылыс – демократиялық Ресейді құру жұмысы басталады...

– *Төңкерістен кейін Мұстафа Қоқан автономиясын жариялауға қатысты. Автономияны құру идеясы қалай іске асқан еді?*

– Патша тақтан құлады. Ресей демократиялық федерация болу жолына түсті. Империядағы азаттыққа қол жеткізген халықтар енді автономия алуға бет бұрды. Түркістан халықтарын да жана құрылымға дайындау керек-тін. Осындай мақсатпен Мұстафа Түркістан өлкесіне аттанбақ болып, жолға шығу үшін рұқсат алуға Петросоветтің төрағасы социалист Н.С. Чхеидзеге кіреді. Оған өзінің мақсатын айтады. Оны естіген Чхеидзе шошып кетіп: «Жолдас Шоқаев, отандастарыңызға автономия туралы айта көрменіз. Өйткені, біріншіден, қазір бұл жөнінде сөз қозғауға ерте, ал, екіншіден, сіздің Түркістан секілді мәдениеті, тілі мен діні мүлдем бөлек елге автономия әперу – сепаратизмге анық қа-

дам басу деген сөз. Ал революциялық және демократиялық Россиядан тысқары жасалған сепаратизм сіздің халқыңызға пайда бермейді», – деп қарсы болады. Бірақ Мұстафа өз ұстанымын өзгертпейді.

Ол елге орала келе, қоғам тыныс-тіршілігінің бел ортасынан бір-ақ шығады. Ташкентте ол мұсылмандар ұйымына төраға болып сайланады.

Түркістан жұмысшы және солдат депутаттары кеңестерінің 1917 жылы қарашада өткен III съезі өлкелік революциялық үкіметтің жоғарғы органына жергілікті халықтан өкіл кіргізбейді. Содан қарсылық туады. Мұсылмандар Қоқан қаласында Төтенше IV съезін ашады. Сонда 27 қарашада (Григорий күнтізбесімен 10 желтоқсанда) Түркістан (Қоқан) автономиясын жариялайды. Мұстафа сыртқы істер министрі болады.

Ал желтоқсанның 5-де (жаңа стильмен 18 желтоқсанда) Орынборда Екінші жалпықазақ съезі ашылады. Сол съезге Мұстафа да шақырылады. Мұстафа онда Түркістан автономиясының өкілі ретінде барады. Съезде Түркістан автономиясының құрылғанын айтып сөз сөйлейді. Бірақ біздің зиялылар қазақ өз алдына дербес болғаны жөн деп санайды. Сөйтіп олар Юлий календарымен 12 желтоқсанда (қазіргі жыл санақпен 25 желтоқсанда) Алаш (Қазақ) автономиясын құрады. «Алаш-Орда» Халық Кеңесін – автономияның үкіметін сайлайды. Оның құрамына Мұстафа да кіреді. Бірақ Ташкентте Қоқан автономиясын қолдап бейбіт шеруге шыққан халықты большевизм әскерінің оқшашармен аяусыз атқылағанын естіп, тез Түркістан өлкесіне қайтады.

Мұстафа елге келгенде жағдай ушығып кеткен еді. Түркістан (Қоқан) автономиясы үкіметінің алғашқы төрағасы Мұхамеджан Тынышбаев доғарысқа кетеді. Үкімет басы тізгінін Мұстафа Шоқай ұстайды. Ол автономиядағы ахуалды жақсартуға біршама күш салады. Бірақ большевиктер 1918 жылғы ақпанда автономияны қарулы күшпен құлатып тынады. Үкімет мүшелерінің біразы тұтқынға алынып, кей-

біреулері қашып үлгереді. Мұхамеджан Тынышбаев қазақ өлкесіне кетеді. Ал Мұстафа астыртын жағдайда біраз уақыт Ташкентте болады. Мариямен некесін қидырады.

Қоқан автономиясының үкіметі қанды қырғынға ұшыратылып құлатылғаннан кейін басмашылар қарсылығы – Кеңес өкіметіне жау қозғалыс тұтанады. Өз қателігін түсінген большевиктер жергілікті халыққа тезірек автономия беруге ұйғарады. Содан, Түркістанның советтік автономиясы 1918 жылғы 1 мамырда жария болады. Тура сол күні Мұстафа жасырын түрде, жаралы жауынгер кейпінде, медбике рөліндегі жары Марияның көмегімен, қаладан пойызбен шығып кетеді.

– *Мұстафа Шоқай Америка президентімен жолығуға да бел буған екен. Бірақ ол ойы іске аспай қалады. Америка президентіне қандай мақсатпен жолыққысы келген еді?*

– Ол қашып қазақ даласына келеді. Онда Алашорданың баытыстағы жетекшілерімен кездеседі.

Ресей Құрылтайшы жиналысының Петроградта, Таврия сарайында ашылған мәжілісін 1918 жылдың басында большевиктердің таратып жібергені мәлім. Сол Құрылтайшы жиналыс мүшелерінің 1918 жылғы маусымда Самарадағы басқосуында құрылған Комитеті (Комуч) құрамына енеді. Комуч қыркүйекте Уфада өткізген Мемлекеттік мәжілісте Жалпыресейлік уақытша үкімет – Уфа Директориясы құрылып, соның мүшелігіне сайланады. Бір топ әріптесімен Америка президентіне барып жолығу, көмек сұрау сапарына дайындалады. Бірақ сапарға шығуға үлгермейді, Уфа Директориясының соғыс-теңіз министрі адмирал Колчак 1918 жылғы 18 қарашада әскери төңкеріс жасап, әскери диктатура орнатады да, Мұстафаны басқа Директория мүшелерімен бірге тұтқынға алады.

Алашорданы Комуч қолдаған болатын, қару-жарак берген, басқа да санасушылық істері болған. Ал Колчак мұндай ұлттық құрылымды мойындамай, таратып жіберді. Сонымен, камалған Директория (үкімет) мүшелері мен қызметкер-

лері пойызбен Челябинскіге әкелінеді. Сол жерде Мұстафа Шоқай жолдастарымен қамаудан қашып шығады.

Маңғыстауға келеді. Кемемен Каспийден өтіп, Кавказға, тәуелсіз республика болып тұрған Грузияға келеді. Онда өзінің демократ достарымен бірге жұмыс істей бастайды. Тбилисиде (Тифлис) ол Кавказ мұсылмандары қоғамының жұмысына белсене араласады. «Вольные горцы» («Еркін таулықтар»), «На рубеже» («Өліарада»), «Йени дүния» («Жаңа дүние») газеттеріне публицистикалық мақалалар жазады. 1920 жылы Қызыл Армия Грузияны басып алған соң, әуелі Түркияға, сосын Францияға ауысты. Сол жақта оның қазақ саяси ойын дамытқан, жалпы әлем демократиясына ортақ қоғамдық ой-пікір қазанын тасытқан орасан зор саяси және ғылыми-публицистикалық жұмысы басталады.

– *Мұстафа шетелде жүріп Кеңес Одағының қылмысын әшкерелеп жазып тұрды. Оның жазғандары тіпті большевиктерді де дүрліктірген екен. Кеңес үкіметін «қорқытқан» қандай жазбалары еді?*

– Мұстафа жалғыз қазақтың ғана емес, күллі түркі халқының бірлестігі үшін еңбек етті. Өзінің бір мақаласында: «Түркістанның ұлт-азаттық туын көтерген адам үшін арғын, қыпшақты былай қойып, тіпті өзбек, қазақ, түрікмен болып бөлінудің өзі Түркістан түріктерін бөлшектеп, өлімге бастайтын жол екенін жақсы білетін едім», – дейді. Расында, большевиктерге бөлшектеп тастап билеген оңай болатын, олар бүкіл түркі халықтарының бірге болуын қаламады. Сондықтан да түркілердің бірлігін күйттеген Мұстафа Шоқайды ең басты пантүркішіл дұшпан санады.

Түркіста халықтарының бірлігін кеңестік негізде сақтауға тырысқан Тұрар Рысқұлов та, межелеу кезінде олардың іргесін біржола ажыратпай, тиімді қисынмен тұтастығын сақтау жағында болған Сұлтанбек Қожанов та жаңа тұрпатты отаршылдар үшін жау болатын.

Патшалық Ресей тұсында үкімет қазақтың көп жер-суын келімсек мұжықтар үшін тартып алған еді. Большевик-

тер соны қайтарамыз деген болатын. Мұстафа большевиктердің өз уәделерін орындамағанын, тіпті ескі өкіметтен де сорақысын істегенін жазады. Ол большевизм дәуіріндегі жер саясатының зымияндығы қасында патша заманындағы жер саясаты жіп есе алмай қалды деп, сол ойын бұлтартпас дәлелдермен дәйектеген.

Ал Кеңес өкіметінің Орта Азияда ұлттық-аумақтық жіктерге бөліп межелеу жүргізуін ескі «бөлшектеп ал да – билей бер» ұранын жаңғыртқан «сұмпайы саясат» деп бағалады.

Большевиктер қазақ еліндегі шұрайлы жерлерге сырт аймақтардан адамдарды топырлатып әкеліп қоныстандырды. Ал жергілікті халықтың мұнын ойлай қойған жоқ. Түркістан өлкесінде 1917–1919 жылдары ашаршылық болып, бір миллиондай көшпенді халық қырылды.

Большевиктердің сондағы аштық апатқа қатысты айтқан жиіркенішті сөзі бар. Олардың бір жетекшісі: «орыс жауынгері қолындағы мылтығымен революция үшін қаза тауып жатса, туземдіктер де аштан қырылуымен революцияға қызмет етіп жатыр» деген.

Большевиктер қазақтардың жылқысын, бар малын Қызыл армияның пайдасына күштеп алып, оларға жейтін тамақ бермегеніне, соның салдарынан олардың қырылып қалғанына еш өкінбеді. Керісінше, орынның босағанына қуанды.

1921–1923 жылдары ашаршылық қазақ өлкесіне де келеді. Онда да миллиондай жан өмірін қиды. Сол шақта Жүсіпбек Аймауытов бастаған қазақ интеллигенттері ашыққан губернияларға тоқ аймақтардан мал жинап апаруды ұйымдастырады. Большевиктер бұл істі де коштамайды, жалған жаламен қазақ зиялылары үстінен іс қозғайды.

Ал 1931–1933 жылдарғы алапат ашаршылық халықтың жарты санын жойды.

Осы үш ашаршылықтың тікелей шығыны төрт жарым миллиондай адам өмірі екен, егер ықтимал өсімін есепке алар болсақ, біз сонау нәубет салдарынан он миллиондай адамымызды жоғалттық. Бұл ұлттық апат – Мұстафа тұжы-

рымдап кеткен «большевиктердің аштық саясатының» тікелей салдары.

Ол елдегі оқиғалардың барлығын жіті бақылап, еуропа-лық басылымдарға орыс және шет тілдерінде мақалалар жариялап отырды. Оған қоса өзі де «Жас Түркістан», «Жаңа Түркістан» журналдарын шығарып тұрды. Жалпы, Мұстафа Еуропадағы социалистердің, демократтардың арасында өте беделді болды. Ол түркі халықтарының азаттық қозғалысы теориясын жасаған, соны талдай білген адам. Халықты азат ету үшін не істеу керектігінің талдап тұрып айтып берген. Оның әр сөзі кеңес үкіметінің назарынан тыс қалған жоқ.

Большевизм билікке келгеніне 10 жыл болғанда, шетелден арнайы делегация шақыртады. Делегация өкілдеріне «социализмнің Шығыстағы жеңісін» көрсетеді. Солармен таныстыру арқылы «шығыс халықтарына совет өкіметі керемет жақсылық жасады» деген насихат әлем алдында дәріптелуге тиіс еді. Сондағы өтіріктерді Мұстафа «Түркістан Кеңес билігі астында» деген атақты еңбегінде аймандай қылып әшкерелейді. Шетел делегациясына қандай жасанды көріністер тартылғанын, «азат» халықтардың іс жүзінде қалай езіліп жатқанын, қарапайым адамдардың өз құқтарын сақтауға қауқарсыздығын, оларды өкіметтің жаңаша езіп, жер-суын, санасын жаңаша отарлағанын жазады.

Бұның барлығын Кеңес үкіметі, әрине, кешіре алмайды. Шетелдегі Мұстафаға елдегі нақты деректердің қалай жетіп жатқанын зерттейді, оның осындағы қазақтармен, туыскандарымен байланысын тексереді. Мұстафаның жеке басына іс қозғайды. Туыстарын, онымен араласқан адамдарды қудалайды. Сталиннің «Ақ жол» газетін жабуға негіз болған хаты бар. Онда ол газетті ақ эмигрант Мұстафа Шоқайға дерек беруде деп айыптаған. Шынында, Мұстафа мақалаларын елдегі басылымдардың жарияланымдарына талдау жасай келе жазатын. Сөйтіп, ресми басылымдарды сын көзбен оқи білу арқылы большевизмнің талай қылмыстарын әшкере етіп отырған.

– Елде арыстарымыз атылып жатқанда, сыртта жүрген Мұстафа өзін қалай ұстады?

– Бұл кісі бар өмірін халқына арнаған адам. Өкініштісі, бар өмірі сыртта өтті. Репрессия кезінде ол саяси қуғын-сүргін құрбаны болған арыстар жайында да жазып отырды. «Үлкен террор» жылдарында Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Смағұл Садуақасов, Санжар Асфенияров, Сейітқали Меңдешевтердің, кеңестік баспасөз жазғандай, «Қазақстанды Кеңестік Ресейден бөліп әкетуге тырысқан халық жаулары» болмағанын жазды. Елдегі орын алып жатқан кемшіліктерге нағыз «ұлт жауы – Кеңес өкіметі жауапты», ал «нағыз халық жауы» – нақақтан жазаланып жатқандар емес, «кеңестік жүйені ойлап тауып, оны халыққа таңып отырған адамдар» деді.

– Зәки Уәлидимен алғашында жақсы қарым-қатынаста болады да, артынан екеуінің арасы бұзылады. Себебі неде?

– Зәки Валидов өте талантты жас ғалым еді, патша өкіметі кезінде-ақ түркі тарихын жазған. IV Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясының бюросында түркістандық қазақ Мұстафамен бірге уфалық башқұрт Зәки де болды. Екеуі Мұсфракция бюросында, одан Ташкентте бірге жұмыс істейді, мүдделері бір еді, тек Зәки біршама радикал істерге бейім еді. Ол бір кездері Кеңес үкіметін мойындаған. Бірақ Ленин мен Сталиннің саясатын көре келе, олардың мақсатының басқа екенін біліп, көңілі қалады. Сондықтан басмашылардың арасына кетіп қалады. Бұқараның маңында құпия ұйым құрады. Содан, ақыры, Зәки де Еуропадан бір-ақ шығады.

Мұстафа екеуінің көзқарастары сол эмиграцияда өзгере бастайды. Кей мәселелерде пікірлері қайшыласып қалады.

Мұстафа Зәкидің Кеңес үкіметімен ымыраға келген кезеңіне сыншылдықпен қараған. Зәки де өзіндік ұстанымымен Мұстафаға басқаша көзқарас көрсетті.

Мұстафа күрес жолында қала берді. Ал Зәки ғылымға кетті. Түркия университетінде сабақ берді, үлкен шығыстанушы-ғалым болды, 70-ші жылдарға дейін өмір сүрді.

Олардың екеуі де түркі халықтарының күрескер ұлы азаматтары, өнегесі зор үлкен қайраткерлер.

– *Мұстафа Шоқайдың өлімінің құпиясы әлі де ашылмады...*

– Мұстафа 1941 жылғы 27 желтоқсанда Берлинде қайтыс болған. Неден өлгені әлі де күмәнді.

Уланған деген қауесет шындыққа жақындау. Себебі, біріншіден, оны улап өлтірген деген дерек соғыс тұтқындары арасына кең тарап кетеді. Екіншіден, жары Марияны оның мәйітіне жолатпай қояды. Үшіншіден, түрлі естеліктерде айтылатын басқа жанама деректер де сондай байламға жетелейді. Соған қарағанда у берілуі ғажап емес. Оны болашақ зерттеушілер табуы мүмкін. Бұл Вермахт барлаушыларының немесе кеңестік құпия қызметтің ісі болуы әбден мүмкін. Алдымен мәйітін арнайы зерттеп, медициналық талдау жасаса – уланған-уланбағанын анықтауға болар еді. Содан соң одан арғы зерттеу... Бірақ, өкінішке қарай, әлі ешкім ештеме жасамады. Сол күдік әлі де тек күдік дәрежесінде қалып тұр.

Мұстафаның есімі бертінге дейін халық жауларының қара тізімінде тұрды. Осынау халық ұлының аты басқа түгіл, жақын туыскандарының үрейін алған заман өтті. Соғыс жылдары пойыз үстінде әлдебір өзбектердің Мұстафа Шоқай өлді деп өзара әңгімелескеніне кездейсоқ куә болғанын, содан сол хабарды үй-ішіне жеңілдене айтып келгенін маған 90-шы жылдары Мұстафаның інісінің қызы Мадина апай айтқан еді. Міне, Кеңес өкіметі, тоталитарлық жүйе біздің санамызды осылай мәңгүрттендірген болатын.

Тәуелсіздік жылдары шын Мұстафаны тани бастадық. Оның өмір жолы мен мұрасы баршамызға өнеге. Елдік туымызды биік ұстайтын жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу үшін Ол бізге өте қажет.

16 наурыз 2011 ж.

7. Мұстафатану әліппесі

«Қазақстан-Заман» газетінің тілшісі Пердәлі Рахымның сауалдарына орай

1. *М. Шоқай құрған мемлекет Қоқан автономиясы ма, әлде Түркістан автономиясы ма?*

2. *Неліктен бүгінде ол Қоқан автономиясы деп аталған? Бұл ұғымды (Түркістан емес, Қоқан автономиясы деп атау) қай ғалым енгізген? Немесе қай саясаткер бұрмалаған?*

3. *Мектеп оқулықтарында М. Шоқай құрған автономияны Қоқан деп таныстырған дұрыс па, әлде Түркістан деп пе?*

1. 1917 жылғы 26 қарашада Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше 4-ші съезі Қоқан қаласында ашылды. Съезді өлкедегі орталық мұсылмандар кеңесінің төрағасы Мұстафа Шоқай кіріспе сөз сөйлеп ашты.

28 қарашада съезд Түркістан өлкесінде халық өкіметінің құрылғаны жайында арнайы қарар қабылдады. Қарарда Түркістан өлкесінің бұдан былай Түркістан автономиясы (Туркистон мухторияты, Түркістан мұхтарияты) деп аталатыны, автономияда Күллітүркістандық құрылтайшы жиналыс шақырылғанға дейін өкіметтік басқаруды Түркістан Уақытша Халық Кеңесі және Түркістан Халықтық Үкіметі жүргізетіні көрсетілді.

Уақытша Кеңеске Түркістанның облыстарынан: Ферғанадан – 10, Сырдариядан – 9, Самарқаннан – 5, Жетісудан – 6, Каспийден (Закаспий облысынан) – 2, қалалардан – 4 өкіл сайланды. Еуропалықтар құрған түрлі ұйымдар өкілдеріне 18 орын беру ескерілді. Сөйтіп, өлкедегі тұңғыш демократиялық мемлекеттік құрылым болып табылатын Түркістан автономиясының жоғарғы органы – Уақытша Халық Кеңесі құрамына барлығы 54 орын бөлінді.

Ал автономияның атқарушы билігі – Уақытша үкіметі – 12 мүшеден құралды. Алғашқы үкімет басы (премьер-министр, министр-төраға, сонымен бір мезгілде – ішкі істер министрі) Мұхамеджан Тынышбаев болды, оны 1918 жылғы қаңтардың басында сыртқы істер министрі Мұстафа Шоқаев ауыстырды.

Қоқанда жарияланған Түркістан автономиясы қарашаның ортасында Ташкентте Жұмысшы, солдат және шаруа депутаттары советтерінің өлкелік 3-ші съезінде жергілікті халықтың бірде-бір өкілін енгізбей, негізінен большевиктерден тұратын Түркістан Өлкелік Халық Комиссарлары Кеңесі (Халкомкенес, Совнарком) құрылғаннан соң дүниеге келді. Түркістан автономиясы түркістандық совет өкіметінің тарихи жағдаймен санаспаған, құлатылған патшалық режимнің империяшыл, озбыр, шовинистік жаңа түрін елестететін сипатына келіспеушілікті білдіретін.

Түркістан мұхтарияты Қоқан қаласында жарияланғандықтан, мұхтариятты қайткенде құлатуды мақсат еткен большевиктер тарапынан оны төменшіктеткен, менсінбеушілік, елемеушілік пиғылмен таңбалаған «Қоқан автономиясы» деген атау өмірге келген, сол анықтама советтер тұсындағы тарихи әдебиетте бекем қалыптастырылды.

2. Түркістан Кеңестерінің өлкелік 4-ші съезі 1918 жылғы 22 қаңтарда «Қоқан автономиясының үкіметі заңнан тыс» деп жариялады. Большевизм ұғымындағы мемлекет сипатына сай келмейтіндіктен, «Қоқан автономиясын» тарату, басыларын тұтқынға алу жайында қаулы шығарды.

Ақпан айының 20-ларында Қоқанға большевиктік билік ұйымдастырған сұрапыл әскери шабуыл жасалды, қала үш күн бойы отқа оранды. Жаппай қырып-жою, тонаушылық орын алды.

Большевизм ұйытқы болған сол қасіретті көріністі «Бірлік туы» газетінде «Тұла бойлары қан сасиды» деген мақаласымен Қайретдин Болғанбаев әшкерелеген. Совет өкіметі тұсында бұл мақала қайта жарияланған емес, жалпы, Қоқан

қаласында жасалған қылмысты қызыл қырғын шындығы еш жерде ешқандай түрде де жазылмайтын. Мұхтарият жайы тарихта «Қокан автономиясы» делініп, оқиғаның тонын айналдырып теріс мағына беретін бұрмалаулы сипатта ғана елеусіз көрсетілетін.

3. Мектеп оқулықтарында шын тарихты беретін мезгіл әлдеқашан жеткен.

Жарты ғасырдай отарлық қамыт киіп, езіліп келген Түркістанның автономия жариялаған, яғни патша құлағаннан кейін өз алдына отау тігіп ел болған қуанышын 1917 жылғы 12 (25) желтоқсанда жұртшылық Ташкентте салтанатпен атап өтпек болған еді. Ташкенттегі тойға Түркістан өлкесінің тұрғындары қатарында жан-жақтағы ауылдардан атқа мініп жеткен қазақтар да көп жиналған. Еркін жұрт шеруін тасадан оқшашармен қорғасын оқ жаудырған большевизм күштері ойран-топыр етті.

Бұл күні Орынборда өтіп жатқан 2-ші жалпықазақ құрылтайында «Алаш-Орда» Халық Кеңесі құрылған. Мұстафа Шоқай сонда еді.

Кейін, эмиграцияда жүргенінде, Ташкентте орын алған сол қаралы оқиғаны түркістандықтардың ешқашан ұмытпайтындығы жөнінде жазды. Бірақ советтік насихат оны да, ол түгіл, содан екі ай өткенде қанға бөктірілген Қокан қырғынының ақиқатын да сексен жыл бойы жасырып келді.

Енді, тәуелсіздік туы желбіреген дәуірде, тәуелсіздікті баянды етуге қабілеті жететін ұрпақты отаншылдық, әділетсүйгіштік рухта тәрбиелеу үшін, бұларды ашып айту қажет.

Түркістан автономиясы және оның премьер-министрі Мұстафа Шоқай туралы қаны сорғалаған шындықты оскелең ұрпақ дәл білуге тиіс. Сонда ел бірлігінің іргетасы нығая түседі.

30 қаңтар 2016 ж.

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ

Дипломат Төреқұлов ♦ Нәзір Төреқұлов – публицист және қоғам қайраткері ♦ Тағы да Төреқұлов туралы ♦ Нәзір Төреқұлов – революциялық дәуірдің аса көрнекті қайраткері

1. Дипломат Төреқұлов

30-жылдарғы репрессиялар тек қана жеке адамдарды құртып-жойғандығымен емес, сонымен бірге күллі тарихымызға, қоғамдық санаға жасаған реставрациясымен де жиіркенішті.

Жасанды жалалар салдарынан елім деп еңіреген талай азаматтың өмірі қиылып, революция мүддесі жолындағы қызметі, сіңірген еңбегі жоққа шығарылғаны мәлім. Жеке басқа табыну құрсауын бұзған алғашқы жылдарда жазықсыз құрбандыққа шалынған қайраткерлердің адал есімдерін калпына келтірумен қатар, ұмытылуға тиіс емес істерін еске түсіру мүмкіндігі де туғандай болған, амал не, артынша орнаған тоқырау дәуірі әділетті тағы да жартылай тұмшалап тастады. Жазықсыз жазалауға ұшыраған кей азаматтар жөнінде толық деректер берілмеді, түбегейлі зерттеулер жарық көрмеді. Сондай әділетсіздік аяғынан шалған аяулы азаматтарымыздың бірі – партия, мемлекет қайраткері, дипломат, ғалым Нәзір Төреқұлов еді...

Қалың жұртшылық Төреқұлов жөнінде ұзақ жылдарғы үнсіздіктен кейін алғашқы мағлұматтарды Сәбит Мұқановтың, Сәкен Сейфуллиннің еңбектерінен оқыды.

«1922 жылдан бастап Москвада «Ұлттар» баспасы аталатын мекеме құрылды да, оның қарамағында қазақ тілінде «Темір қазық» атты журнал шықты. Баспаның директоры

да, журналдың редакторы да Нәзір Төрекұлов (93-бет), – деп жазды Сәбең «Өмір мектебінің» үшінші кітабында¹. – ... Мен Төрекұловтың өзге жердегі қызметін білмеймін, және білуге тырысып та көрген адам емеспін. Өйткені себебім... көп тарихи деректің бірде-біреуінде Нәзір Төрекұловтың аты жоқ. Оның аты тек, 1923 жылы «Қызыл Қазақстан» журналында жазған «Сынға сын» есімді менің бір мақаламда, 1929 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде Сәкен жазған («Нәзірдің «Тар жол, тайғақ кешу» туралы жазған мақаласына жауап») бір мақалада ғана аталады. Осы екі мақаладан басқа Нәзір Төрекұлов туралы жазылған баспасөз документі жоқ, сондықтан да оны өзімен істес болғандардан басқа ешкім білмейді. Ендеше, жұрт білмейтін адамның өмірбаянын мен неге зерттеймін? Маған оның қажеті жоқ. Төрекұловты бұл кітапта атаған себебім, өлеңдерімнің жинағын «Шығыс» баспасына өткізбеуіне байланысты қылығын айту ғана... (106-бет).

С. Сейфуллиннің «Еңбекші қазақтағы» жоғарыда аталған мақаласы оқырманмен қайта қауышқан «Тар жол, тайғақ кешуге» қосып басылды. Онда Сәкен былай дейді: «Төрекұловтың «сын» деп жазғаны қандай сын екені оқыған жұртқа көрінді. Төрекұлов тек мені ғана сынамайды. Төрекұловтың максаты доктор тәрізді мені түзеу болса, рахмет, ондай далбас доктордың маған керегі шамалы... мінімді түзейтін шын сыншым да, шалдықсам емдейтін докторым да, кате бассам тергеп, өзінің түзу жолына салатын әділ, сыншыл сотым да еңбекші ел, жұмысшы табы» (388-бет)².

Сонымен, КПСС XX съезінен кейін оқушы қауымға Төрекұлов жөнінде жеткен алғашқы информация осындай. Кейінірек шыққан тарихи еңбектерден ғана Н. Төрекұловтың кім болғандығы жөнінде деректер көріне бастады. Мәселен, «Орта Азия коммунистік ұйымдарының тарихында» (Ташкент, 1967) мынандай жолдар бар: «Партияның басында Орталық Комитет тұруы тиіс екендігі туралы тікелей нұсқаулар

1 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. 11-том.

2 Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Тарихи-мемуарлық роман. Алматы, 1977 ж. 382–389-бб.

алынуға байланысты... Түрккомиссия 1920 жылғы 19 июльде крайкомды тарату және Түркістан Компартиясының уақытша Орталық Комитетін құру жайында қаулы қабылдады... Уақытша Орталық Комитеттің Атқару Бюросының жауапты секретары болып Н.Т. Төрөқұлов сайланды (430-бет)... 1920 жылғы 12 сентябрьде Ташкентте Түркістан Коммунистік партиясының V съезі ашылды. (432-бет)..... ТКП уақытша Орталық Комитетінің жұмысын толығымен мақұлдап, съезд делегаттары партияның Орталық Комитетін сайлады... Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің Председательдігіне Н.Т. Төрөқұлов сайланды» (434-бет)³.

Ұзамай Нәзір Төрөқұлұлының бейнесі көрнекті партия және мемлекет қайраткері ретінде Жүсіпбек Арыстанов, Шерхан Мұртазаев секілді қаламгерлерді қызықтыра бастады. Ж. Арыстановтың шығыс жастарының жалынды жетекшісі Ғани Мұратбаев жөнінде жазған «Таң жұлдызы» романы қайраткер Төрөқұлов жайында да көп мағлұмат береді. Ол Ғанидың үлгі тұтқан, қамқорлығын көрген ұстаздарының бірі. «1918 жылғы декабрьдің бір кешінде, жұрт ұйқыға кеткенде, Ғани ойына түйгенін күнделігіне жазып отырды: «Маған екеуі де ұнайды. Тұрар Рысқұлов ұстамды, сөйлескен адамына көп көңіл бөліп, үйіріле қалады. Нәзір тіктеу, бітіспес бірбеткей, сөйлескен кісінің сөз саптауынан не айтатынын білетіндей, оның сөзін өзі жалғастырып, әңгімелеп кетеді. Жұмыс үстіндегі жинақтылығы мен батыл қимылы жағынан әскери адамға ұқсайды. Ол қаншама оқымысты бола тұрса да қарапайым адам. Ішінен нұр төгілгендей күлімдегені қандай әсем. Тұрар әдемі сөйлейді. Ол өзінің ақылымен алды-артынды орап, сөзге тартады. Сондықтан да оның алдында қысылмай, өзіңді дарқан ұстап, қажетті, басты дегенінді шешіліп айта аласың...

Тумысынан шешен Нәзір көбірек сөйлейді. Ол сөйлегенде біресе айтыста тұрғандай екі тарап пікірді таластырып,

3 История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент. 1967 г.

жалтылдап кетсе, біресе сабырмен әңгіме айтып, тәптіштеп түсіндіріп, кейде митингіде сөйлегендей есіп кетеді. Оның сөзін тыңдағандардың бейтарап қалмайтынын ойласан, көпшілікпен қалай сөйлесуді осы кісіден үйрену қажеттігін мойындайсың. Халқынан бөлектенбеген Нәзірдің үйіріліп тұрған қаншама игілік, бақ-дәулеттен безгенін ұмытуға болмайды».

Ғани сәл кейінірек бұған: «Нәзір мен Тұрардың әрқайсысы революцияға өз жолымен келген. Алайда екеуі де бірдей соған жан-тәнімен берілген қазақтың көрнекті оқығандары. Біз бұлардың өмір өнегесінен көп нәрселер үйрендік...» деп қосымша жазды» (109-бет). «Таң жұлдызынан»⁴ келтірілген осы шағын үзіндінің өзі Төрекұловтың қайраткерлік бітім-болмысын тәп-тәуір танытады.

Оның қызметінің бірер қыры С. Бейсембаевтың «Ленин және Қазақстан» (Алматы, 1987 ж.) деген монографиясында да аталады. Ал Қазақ совет энциклопедиясы ол жайлы едәуір толық өмірбаяндық анықтама басқан.

Сонымен, Төрекұлов туралы «жылымық» жылдары казак оқырмандарына жеткен біржақты мәліметтер «тоқырау» жылдарының өзінде-ақ «ескіріп», екінші орынға жылжыды. Ендеше, бүгінгі таңда осынау аяулы азаматты құрметпен еске алып, еңбегін әділ бағалауға тырысу – әрі уақыт талабы, әрі әрқайсымыздың адамгершілік парызымыз. Ең бастысы, оның өмірі мен қызметінен жас ұрпақ тәп-тәуір тағылым ала алады.

Ал оның революционерлік жолы бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде басталған-тын... 1892 жылы Қокан қаласында, шетел концерндерінің бірінде делдал – макта саудасы жөніндегі комиссионер болып жүрген заң қызметкерінің семьясында туған Нәзір сонда әуелі медреседе, артынан орыс мектебінде оқыды да, сосын, коммерция училищесін – арнайы сауда қызметіне бейімдейтін орта оқу орнын бітіріп, 1913 жылы Москва сауда институтына түсті. Ол тіл үйренуге

4 *Арыстанов Ж.* Таң жұлдызы. Роман. Алматы, 1982 ж.

деген қабілетін жастай танытқан еді, институт қабырғасында сонысын дамыта берді. Шығыс тілдерімен қатар батыстың тілдеріне құмартып, оқу ретімен де, өз бетінше де көп шұғылданды. Қазақ, өзбек, тәжік тілдерімен сәби кезінен сусындаған Нәзір шағатай, түрік, парсы, араб тілдеріне медресе шәкірті шағынан ынталанды. Орыс тілімен жастай табысты. Студент кезінде француз, неміс тілдерін оқыды. Тіл үйренудің дүние танумен қатар жүрері белгілі, Нәзір оқыған, білген сайын қоғамдағы қайшылықтарды тереңірек ұғына түсті. Социал-демократиялық ойлармен танысты.

Ал 1916 жылы 25 июнь жарлығына сәйкес, Орта Азия мен Қазақстаннан жергілікті жастар соғыстың қара жұмысына алынғанда, Нәзір Мәскеуден батыс майданға, отандастары арасында үгіт жұмысын жүргізуге аттанды. Минск маңында қорғаныс шебін салып жүрген жігіттерден «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрды. Ұйымның мақсаты – елде өріс алған ұлт-азаттық қозғалыстың мән-жайын, оған көмектесу жолдарын талқылай отырып, жұмыскерлердің саяси сауатын көтеру еді.

Майдан жұмысшылары, олардың ішінде жүрген Нәзір секілді көзі ашық азаматтар да Февраль революциясын қуанышпен қарсы алды. Патшаның тактан құлауын азаттыққа қол жеткендей қабылдаған олар елге, қазақ даласының әр жеріне телеграммалар жолдады. «Россияның барлық халықтары үшін бостандық, теңдік, туысқандық күні туды, – деп жазды олар 1917 жылдың 16 мартында, Нәзір де қол қойған телеграмманың бірінде. – Қазақтарға жаңа үкімет құрылысын қолдау үшін ұйымдасу қажет. Барлық ұлттармен байланысып жұмыс істеу керек. Жаңа құрылысты қолдай отырып, қазақтар лайықты кандидаттар таңдау арқылы, құрылтай жиналысына дайындалуға тиіс. Ескі қазақ дауын, үй-іші кикілжіңін тастауға шақырамыз... Тездетіп, аталған мәселені талқылаңыздар. Біздің ұранымыз – демократиялық республика, жер – мал бағып, егін салатындардікі. Құдайдан басқа ешкімнен қорықпаңыздар. Әділ әрекет етіңіздер.

Үкіметті қолдап, азық-түлік жөніндегі өкілге, майдандағы біздің жұмысшыларға жәрдемдесіңіздер. Халықтың пікірін хабарлаңыздар...»

Бұдан кейінгі оқиғалар – Н. Төрқұловтың өзінің Петербордан, Мәскеуден көріп-білгені, одан Орынбор, Торғай даласында куә болып, көзін жеткізе түскен жәйттер – оның еңбекшілер мен буржуазия мүдделерінің екі басқа екенін, әрі олардың ешқашан ымыраласпайтынын айқындап берді. Бірден-бір дұрыс бағдарды, яғни түзу бағытты таптық көзқарастың, езілген бұқара мүдделерін айқын айыра білушіліктің нәтижесінде ғана адаспай табуға болатынын түсінген Нәзір соны қалған күллі ғұмырының мәніне айналдырды.

...Төрқұлов Ұлы Октябрь революциясымен бірге Түркістан өлкесіне оралды...

Бұл кез – II Бүкілроссиялық Советтер съезі туралы хабар, совет өкіметінің жер мен бітім туралы декреттері, «Россия халықтары праволарының декларациясы», «Барлық Россия және Шығыс еңбекші мұсылмандарына үндеу» секілді тарихи документтер халықты жарқын өмір үшін белсенді күреске жігерлендіріп жатқан кез болатын.

Ноябрьдің орта шенінде, саяси айтыс-тартыс қатты қызған кезде, Ташкентте Советтердің өлкелік III съезі, шаруа депутаттары Советтерінің өлкелік съезі, мұсылмандардың өлкелік III съезі жұмыс істей бастады. Советтердің III съезі өзінің екінші мәжілісінде шаруа депутаттары Советтерінің съезімен бірігу туралы шешім қабылдады да, бірлескен съезді «солдат, жұмысшы және шаруа депутаттары Советтерінің съезі» деп атады.

Осы съезд талқылаған негізгі мәселе – өлкенің өкіметін ұйымдастыру болды. Талқылауға мұсылмандардың III съезі жіберген өкілдер де қатысып, құрылатын үкімет құрамының өлкедегі халықтардың үлес салмағына сәйкес болуын, мұсылмандарды шарифат бойынша басқару правосы танылуын талап етті. Бұл ұсыныс съезде, әрине, шешімтал тойтарыс алды. Бірақ Түркістан большевиктерінің ұлт мәселесін ше-

шуде жеткілікті дәрежеде дәйектілік көрсете алмауы салдарынан, жергілікті халық өкілдері революциялық өкімет органына енгізілмеді, ал өлкеге советтік автономия беру мәселесі атымен көтерілмеді.

«Бұған ұлыдержавалық-шовинистік көңіл-күйлердің белгілі ықпалы, жергілікті еңбекшілерге деген сенімнің болмауы, партияның ұлт саясатын және тек қана ұлттық пролетариатпен емес, сондай-ақ ұлттық шаруа табымен де одактасудың маңыздылығын жете түсінбеу, жергілікті еңбекшілердің озық бөліктерін біріктірген ұлттық революциялық-демократиялық ұйымдарды жете бағаламау әсер етті» («Орта Азия коммунистік ұйымдарының тарихы», 1967 ж., 201-б.)⁵.

Соның салдарынан бірқатар адал ниетті қайраткерлер алаңдаушылыққа душар болды да, жағдайды контрреволюциялық күштер пайдаланып қалуға тырысты: мұсылмандардың IV Төтенше съезінде «Қоқан автономиясы» жарияланды. Жекелеген жергілікті революционерлер оны қуаттап та жатты. (Бұл да сонда.) Алайда Нәзір «автономистердің» қалың бұқара қолдауына ие бола алмайтынына шүбаланбады. Ол «халық қаламайтын автономия» құлатылған кезде Қоканға оралды. Ревком председателінің орынбасары және хатшысы болды. Еңбекшілер арасында жалынды ауызекі насихат жүргізумен қатар, большевиктер партиясының саясатын түсіндіретін мақалалар жазып, Қоканда шыға бастаған «Халық газетінде» жариялады. Революционерлік жұмыстарын өзбек совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі Хамзамен серіктесіп жүргізді.

1918 жылдың көктемінде, Дала өлкесінің төтенше комиссары Әліби Жангелдиннің Торғай Советтері съезін шақыруына байланысты, Нәзір Төреқұлов Орынборға аттанды. Мұнда ол Советтер съезі сайлаған Торғай облыстық атқару комитетінің органы «Қазақ мұңы» газетін шығарып, большевиктік баспасөз насихатымен айналысты. Газет қазақ

5 История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент. 1967 г.

еңбекшілеріне Совет өкіметінің идеяларын, оның алғашқы декреттерінің маңызын түсіндірді. Революция жеңістерін, бостандықты, теңдікті, бейбітшілікті барша тап жауларынан қорғап қалуға үндеді. Алайда, көп ұзамай Дутов бандылары жазда Орынборды басып алғандықтан, газет шығуын тоқтатты. Нәзір Түркістан өлкесіне қайта оралды.

Бұл кезде Түркістан аса маңызды саяси ахуалды бастан кешіп жатқан. Бірінші майда жарияланған Түркістанның Советтік Автономиясы күллі мән-мағынасымен халықтың санасына жету үшін, Түркістан Республикасын нығайта түсу үшін революция күрескерлері әлі талай тер төгуге тиіс еді. Нәзір осы күреске белсене араласты: үгіт-насихат, ұйымдастыру жұмыстарын жүргізді, басмашыларға қарсы шайқасты ұйымдастырды.

1918 жылғы сентябрьде Н. Төрекұлов большевиктер партиясы қатарына өтті. Ұзамай ол Ферғана облыстық революциялық комитетінің председателдігіне тағайындалды. Ал 1919 жылы Нәзір Төрекұлұлы Түркістан АССР-і Орталық Аткару Комитетіне қызметке келді. Тұрар Рысқұловпен бірге қызмет атқарды. Бұл кезде Тұрар Рысқұлұлы ТүркЦИК председателінің орынбасары (1920 жылы – председателі) және РК(б)П Орталық Комитеті мұсылман бюросының председателі еді. Түркістан республикасының осы қос көрнекті қайраткері арасында партия және мемлекет құрылысына өзіндік көзқарас танытуларының нәтижесінде бірер мезгіл келіспеушілік туғанын әділет орайында айта кету ләзім. Екеуі де коммунистік мұраттарға адал болатын, сондықтан көп ұзамай, 1920 жылғы декабрьде, Москвада, Әліби Жангелдиннің жәрдемімен тіл табысып, татуласып кетті.

Жоғарыда айтқанымыздай, 1920 жылдың жазында Нәзір Төрекұлов республика партия ұйымының басшылығына жоғарылатылды. Осы қызметімен қоса ол 1920–1922 жылдары ТүркЦИК-тің мүшесі, председателі, ВЦИК-тің, РСФСР Совнаркомының, РК(б)П Орталық Комитеті Түркістан бюросының, Түркістан майданы реввоенсоветінің (әскери-ре-

волюциялық кеңесінің), РК(б)П Орталық Комитеті Орта Азия бюросы атқару комиссиясының мүшесі болды. РК(б)П Х және XI съездеріне делегат боп қатысты.

Нәзір Төрекұлұлы 1922 жылы Москваға қызметке ауысты. Түркі тілдес халықтардың жазуын латын алфавитіне көшіру жөніндегі Орталық комиссияның мүшесі ретінде, астанаға келген бетте, ол партия тапсырмасына орай көптеген ұйымдастыру шараларын жүргізді. Сонымен бірге, ғылыми-педагогикалық жұмыстармен де шұғылданды. Мұғалімдердің Бүкілодақтық бірінші съезінде баяндама жасады. Москва жоғары оқу орындарына шығыс тілдерінен сабақ бере жүріп, ғылыми еңбектер жазды.

Ол Орта Азияда маркстік тарих ғылымының негізін салушылардың бірі санатында «Бұхара Советтік Халық Республикасы», «Қоқан автономиясы», «Ферғана мәселесі» деген тарихи еңбектер, сондай-ақ В.В. Бартольдтің еңбектеріне, С. Айнидің «Бұхара революциясы» атты монографиясына көлемді сын мақалалар жазған. Солармен қатар Төрекұлов «Жана әліппе. Үлкендер үшін» (Москва, 1924) деген еңбегінде араб әріптерінің орнына, қазақ дыбыстарын дәлірек қамтитындай етіп жөнделген латын алфавиті негізіндегі жана әліпбиді ұсына отырып, жазудағы бұл жаңалықтың қазақ мәдениетін озық елдермен жақындастыра дамытуға мүмкіндік беретінін дәлелдейді⁶. Ал «Жат сөздер туралы» (Москва, 1926) деген кітапшасында «баяғы заманнан бері қазақ Еділ – Тарбағатай, Сырдария – Ертіс арасында жүрген» кезде «жан-жағынан қытай, моңғол, араб, парсы, Европа (орыс) мәдениеттері қазақтың тіліне, әдетіне, шаруасына» қалай әсер еткенін талдай келе, жат сөздердің қазақшаға айналғандағы өзгеру заңдылықтарын қарастырып, интернационал сөздерді пайдаланудың нақты жолдарын ұсынады⁷. Ол РСФСР Ұлт істері жөніндегі халкоматының жұмысына белсене араласып жүріп, одақ көлеміндегі оқу-ағарту ісіне

6 Төрекұлұлы Н. Қазақ-қырғыз үшін жана әліппе. Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы. М., 1924 ж.

7 Төрекұлұлы Н. Жат сөздер туралы. М., 1926 ж.

де өз үлесін қосты. Бұл орайда «Ұлт мәселесі мен мектеп» (Москва, 1926) деген кітапшасы көп нәрсені аңғартады⁸.

1922–1928 жылдары Нәзір Төрекұлұлы СССР халықтарының Орталық баспасы басқармасының председателі болды. Орта Азия мен Қазақстанда баспасөз орындарын ұйымдастыру, газет-журналдар шығару, марксизм-ленинизм классиктерін, озық көркем әдебиет туындыларын ұлт тілдеріне аудару және оларды редакциялау ісіне басшылық жасады. Орталық баспа басқармасының жанындағы Шығыс халықтары тілінде кітап шығаратын редакциялық алқаны да тікелей өзі басқарды. Қазақтар үшін «Темірқазық» атты «айына бір шығатын саясат, шаруашылық, білім, әдебиет журналын» ашып, оның әрі бас редакторы, әрі белсенді авторы болды. Абай шығармаларын тұңғыш рет Ташкентте бастыру ісін тікелей жүзеге асырған да – Нәзір Төрекұлов. Өзбек мектептері үшін жазылған алғашқы оқулықтардың да авторы – Н. Төрекұлов.

Алайда Советтік Отанымызда тұратын көптеген ұлттардың оқуын, мәдениетін көтеруге ықпал еткен «Кенес одағындағы елдердің кіндік баспасы» жұмысын ұзақ жылдар басқарған Төрекұлов есімі біздің бірқатар зиялыларымыздың арасында аса құрметтеле қоймады. Бұның себебі түрліше болуы ықтимал, ал енді бізге анығы – Төрекұлов-сыншының Сейфуллин творчествосын қатаң, қатқыл сынауында жатыр.

Нәзір 1923 жылы Сәкеннің поэзиясына («Асау тұлпар. 1914–1922 жылдар арасында жазған өлең кітабы», Орынбор, 1922) сын жазды. Сынның міндеті – «бет-жүзге қармай талдау екенін» айтып, «...шынын сөйлемей, аурудың көңілін көтеріп кетсе... доктордың өтірігінен жұртқа зиян жоқ... Сыншының өтірігі – жұртқа зиян», – дей келе, Сәкеннің бірсыпыра өлеңдерін ащы талқыға салып, жастарға революциялық тәрбие беру ісіне бұл кітаптан пайда жоқ деп

⁸ *Төрекұлұлы Н.* Ұлт мәселесі мен мектеп. М., 1926 ж.

біржақты қорытады⁹. 1928 жылы «Тар жол, тайғак кешуге» орай жазған сын мақаласында да осы пікірде болады. Онда Сәкен поэзиясының 1923 жылы III Қазақ облыстық партия конференциясында коммунистік сын тезіне түскенін еске сала кетеді де: «Осылардан кейін біз Сәкен енді ойланар-ау, бағытын түзеуге шындап кірісер-ау, өзінің семинарияда алған білімімен табандап тұрып қалмай, аз да болса, саяси сауатсыздығын жоюға ұмтылар-ау» деп ойлаған едік. Бірақ оның ең соңғы жазған өлеңдері, әсіресе «Чжан Цзо-Лин» деген поэмасы жоғарғы үмітіміздің күлін көкке ұшырды. Сәкен – баяғы Сәкен. О күнде айтқан «Төңкеріс өз бетімен кетіп барады» деген сөзіміз әлі сөз», – дей келіп, «Тар жол, тайғак кешуді» ымырасыз сокқының астына алады¹⁰.

Төрөқұловтың бұл сын мақаласынан үш жүйе аңғарылады: 1. «...мына түрінде «мен» деп басталып, «мен» деп бітетін бұл «затты» өзгеше түрдегі «Сәкеннама» деуге ғана келеді...» 2. «Сол дәуірдегі қазақ өмірінде елеулі орын алған «Алашорданы»... қолға алған коммунистердің қай-қайсысынан... білім жалпылауын (научно-марксистское обобщение)... талап етуге қақымыз бар. Ондай жұмысқа Сәкеннің күші келмейтін сияқты...» 3. «Ол қазақ жұртшылығы өмірінде ұлы мәні бар нәрселерді өзінше бұзады... бояйды... аты әйгілі қазақ Хлестаковы – Тоғысұлы... Сәкеннің қолынан... төңкерісшіл, социалист болып шыға келеді...»

Сын мәдениеті жаңадан қаз тұра бастаған 20-жылдар ахуалына бүгінгі күн биігінен көз жіберіп, Нәзір Төрөқұловтың Сәкен Сейфуллинді шамдануға, қорғануға мәжбүр еткен артық, қызба тұжырымдарын, сондай-ақ кейбір ескеруге де тұрарлық сыни пікірлерін оп-оңай ажыратасың да, осынау аяулы екі азаматтың творчестволық ынтымаққа ұмтылудың орнына бас араздыққа кетуіне «әттеген-ай» деп өкінгеннен басқа амалың қалмайды...

⁹ Төрөқұлұлы Н. Асау тұлпар // «Темірқазық». Айына бір шығағын саясат, шаруашылық, білім, әдебиет журналы. 1923 ж. № 1.

¹⁰ Төрөқұлұлы Нәзірі. «Тар жол, тайғак кешу» туралы бір-скі сөз // «Еңбекші қазақ» газеті. 24 декабрь. 1928 ж.

1928–1936 жылдары Нәзір Төрекұлұлы шетелде дипломатиялық жұмыста болды.

Сауд әулетінің Арабияны біріктіру жолындағы күресі нәтижесінде 1924–1925 жылдарғы соғыстан соң Хиджаз жері Недж әмірлігіне қосылғанда, жаңа мемлекетті бірінші болып СССР (1926) таныған еді. 1927 жылы Әмір Ибн-Сауд король деп жарияланды. Король Ибн-Саудтың тәуелсіз мемлекетіндегі мұсылмандардың қасиетті қалалары Мекке мен Медине орналасқан, экономикалық және діни-саяси маңызы зор Хиджаз аймағына біздің еліміздің бас консулы болып 1928 жылы Н.Т. Төрекұлов тағайындалды. 1932 жылы мемлекет Сауд Арабиясы деп аталды. Осы жылдан бастап Нәзір Төрекұлұлы СССР-дің Сауд Арабиясындағы Тұрақты өкілі болып істеді. Советтер елімен дипломатиялық және сауда қатынастарының орнауына байланысты бұл жаңа корольдіктің халықаралық жағдайы едәуір дәрежеде нығайғаны белгілі. Бұл істе дипломат Төрекұловтың де өзіндік үлесі бар.

Әрине, Нәзір Төрекұлұлының араб елінде сегіз жыл бойы атқарған қызметі туралы байыпты сөз айту – арнайы зерттеу жұмыстарының үлесінде.

20–30-жылдарда шыққан тұңғыш қазақ совет дипломатының есімін қадірлеуді, Советтік Социалистік Республикалар Одағының шетелдегі толық өкілетті өкілі ретінде қызмет еткен жылдарының маңызды сәттерін жаңғыртып, жұртшылыққа таныстыруды, біздің ойымызша, республикамыздың Сыртқы істер министрлігі қолға алса – нұр үстіне нұр болар еді.

Дүниежүзіндегі жұмысшылар мен шаруалардың тұңғыш мемлекетінің сыртқы саясатын шетелдерде жүргізушілердің бірі болған осынау тамаша қайраткердің өмірі мен қызметін, совет дипломатиясы тарихында еншілер орнын білу – ұрпақ тәрбиесі үшін маңызды. Ал оның есімін мәңгі есте қалдыру шарасы жоғарыда аталған дипломатиялық аппарат тарапынан қолға алынып жатса, күллі жұртшылықтан қолдау табар еді деген сенімдеміз.

Н.Т. Төрекұловтың дипломатиялық қызметі 1936 жылғы сталиндік процестер тұсында үзілді. Ұсталарының алдында ол Москвадағы Шығыс халықтары институтында істеп жүріпті. Оның тағдырындағы осы бұлыңғыр шақ зерттей түсуді қажетсінеді. Ал жалпы, репрессиялық машинада программаланған жаппай террордың бір парасын «ақтауға» Нәзір Төрекұлұлының фигурасы құйып қойғандай екендігін мойындау ләзім: «мұсылман әлеміндегі контрреволюциялық ұйымға исламның бесігінде полпред болып жүрген «халық жауы» Төрекұловтың дем беруі» әбден-ақ қисынға келетін айыптау екендігі Ягода-Ежов аппаратында мұқият ескерілсе керек...

Революционер, партия және мемлекет қайраткері, ғалым, дипломат Нәзір Төрекұлұлы Төрекұлов есімін құрмет тұтуды әзірге өтей қоймаған қарызымыз деп санау орынды сияқты. Оның Қазақстанға сіңірген еңбектері – СССР-дегі баспа ісін ұйымдастырушылардың алдыңғы легінде тұрғаны, аса мұқтаж жылдары түрлі сала бойынша қазақ кітаптарын Отанымыздың астанасында басып шығаруы, Орынборда «Қазақ мұны» газеті мен Москвада «Темірқазық» журналы редакцияларын басқару арқылы ұлттық журналистиканы дамытуға үлес қосуы, тарихқа, тілге байланысты еңбектер жазуы, баспасөзге қоғамдық-саяси, әдеби-сыни ойларымен белсенді түрде атсалысып тұруы және, әрине, бірнеше жыл бойы Түркістан Автономиялы Советтік Социалистік Республикасын (ол кезде ТАССР-ге қазіргі Қазақстанның Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Алматы, Талдықорған облыстары кірген) басқаруы тиісінше ғылыми мекемелер мен творчестволық одақтардың, партия және мемлекет органдарының көңіл бөлуін тілейді.

Ардақты азаматты есте сақтау жолдарын көп болып ақылдасып шешкен жөн. Төрекұлов халық құрметіне әбден лайық.

3 тамыз 1988 ж.

2. Төрекұлов – публицист және қоғам қайраткері

Тарихи қайраткерлер бүгінгі күн талаптарымен қарағанда не істемеген деп емес, өздерінен бұрынғылармен салыстырғанда жаңа не істеді деген тұрғыда бағалануға тиіс. Бұл өзі көптен белгілі, ешкім дауласа қоймайтын шындық.. Алайда біздің күні кешеге дейін сіресіп тұрған, идеологиялық алғышарттармен мызғымастай құрсауланған тоталитарлық қоғамымызда ондай шындыққа үзілді-кесілді мойынсұнатындар кездесс бермеуші еді. Сондықтан да есіміне тыйым салынбаған бірлі-жарым қайраткерлердің өзінің еңбегіне әділ баға беру дегеніңіз шарттылықтармен шектелген қиямет әрекет болатын. Сөйтіп, әділдік туралы қаншама әдемі сөз айтсақ та, өткендегі көптеген үлкен тұлғалар ондаған жылдар бойы үлкен әріппен жазылатын шынайы әділетке ділгір болып қала берген-ді.

Көрнекті қайраткер, әдебиетші, ағартушы және ғалым Нәзір Төрекұлов та солардың қатарында. Қолдан жағылған күйеден сонау 50-жылдарғы «жылымықта» ағартылғанмен, оның есімі мен ісі халқымызға күні бүгінге дейін жете танылмай келеді. Қысқа ғұмырының саналы да кемел сегіз жылын 30-жылдары шетелдегі дипломатиялық қызметте өткерген аяулы азаматымыздың туғанына жүз жыл толуына орай өткізіліп отырған осынау салиқалы жиын оның туған халқы құшағына түбегейлі оралуы жолындағы елеулі белес болар деп үміттенеміз.

Осынау абыройлы іске Сыртқы істер министрлігінің мұрындық болуы, әрі осынау алғашқы, байсалды қадамның мемлекеттік тәуелсіздігіміздің тұсаукесер тойынан соң іле-шала жасалуы жақсы ырымға, терең символикалық мәнге меңзейді, мұны сөз басында айта кету ләзім.

Біз Нәзір Төрекұлов туралы айтпақ бүгінгі сөзімізде оның публицист және қоғам қайраткері ретіндегі қырларын ашуға

талпынбақпыз. Бәрін білгендіктен емес, керісінше, көп нәрсені әлі де айқындау қажеттігін ұғынғандықтан, қазіргі таңда Нәзірді шындап танудың табалдырығында ғана тұрғанымызды сезінгендіктен – талай міндетті болашақ зерттеушілерге жүктей әнгімелемекпіз.

Дипломатиялық қызметте жүріп толтырған жеке іс қағаз, анкеталарында Нәзір өзінің кәсібін журналист, лектор, оқытушы деп көрсеткен екен. Дәлірек айтқанда, 1928 жылы негізгі мамандығын – «журналист», «лектор», 1931 жылы – «журналист және оқытушы» деп жазыпты.

Міне, осылардың өзі біздің қарастырмақ тақырыбымыздың дұрыстығына, яғни Нәзірдің публицистігі қоғамдық қызметімен тығыз байланысты екендігіне айғақ болса керек. Енді осы бір айтулы қоғам қайраткері, айтулы журналист, публицист, әдебиетші, ғалым қандай оқу орындарында білім алған екен, соны қарайық. Жеке іс қағазына өз қолымен 2-3 жыл бастауыш мұсылман мектебінде, 3 жыл орыс-тузем училищесінде, 8 жыл коммерциялық училищеде оқығанын, одан соң Москва коммерция институтының үш курсына тамамдағанын жазыпты.

Мұсылман мектебіне Нәзір 7-8 жасында бара бастаған шығар – бұл он тоғызыншы ғасырдың соңғы жылдарына дөп келеді. Ол уақытта Қоқан ондаған мешіт, медреселері, көптеген керуен сарайлары мен базарлары, банкілері бар, 65 мыңдай халық тұратын, өз заманы үшін едәуір үлкен қала болатын.

Нәзір өзінің әлеуметтік тегін шаруадан деп, жақша ішіне көшпенділерден деген анықтауыш қосқанына қарағанда, әкесі Төрәкүл Қоканға юристік білім алып келгеннен соң қоныстанған тәрізді. Қаланың Байбутта көпірі маһалласынан меншігінде үй ұстаған. Мақта комиссионері болып істеген. Баласын уақыт ағымына бейімдеп, сауда саласына бағыттаған көрінеді.

1913 жылы Қоқан коммерция училищесін бітірген Нәзір Мәскеудегі коммерция институтының экономика факультетіне

тетіне түседі. Бірақ аяқтамайды – тағдыр оны мүлдем басқа сүрлеуге бастап кетеді.

1931 жылы анкеталық сұрақтарға қайтарған жауаптарында ол ең басты түркі тілдерді, соның ішінде түрік тілін әдеби 3-дәрежеде меңгергенін, араб тілін орта 2-дәрежеде, парсы тілін орта 2-дәрежеде, француз тілін орта 2-дәрежеде, неміс тілін орта 1-дәрежеде білетінін, араб және француз тілдерімен шұғылданып жүргенін айтқан көрінеді. Дипломаттың көп тіл білгені таңырқатпайды, әйтсе де оның қалыптасу жылдарындағы дүрбелеңді оқиғаларды еске алсақ, солардың қызу ортасында Нәзірдің де жүргенін ойласақ – талантына, еңбекқорлығына еріксіз қайран қаламыз.

Бізге оның оқушы, студент шақтарында саяси-қоғамдық тыныс-тіршілікке қалай қатысканы беймәлім, есесіне, халқына қызмет етуінің алғашқы үлкен белесі 1916 жылға дөп келгенін дәл білеміз. Бұл жылы ол Бүкілроссиялық Земство Одағына майданның қара жұмыстарына алынған түркістандықтармен жұмыс істейтін нұсқаушы болып орналасты. Батыс майданның Минск, Барановичи аудандарында ол үлкен саяси күреске әзірлік мектебінен өтті.

Ол көрнекті қоғам қайраткері Әлихан Бөкейхановпен қызметтес болды. Көзі ашық азаматтардың басын құрап, «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрды, қорғаныс шебін салушы жігіттер арасында насихат жұмыстарын жүргізді. «Еркін дала» мүшелерінің озық ойлы болғандарына, Ақпан революциясынан кейін, ішінде Нәзір де бар бір топ зиялының Минскіден елге жолдаған хат-хабарлары куә.

Қарқаралыға келген телеграммада олар былай деп жазыпты: «Россияның барлық халықтары үшін бостандық теңдік, туысқандық күні туды. Қазақтарға жаңа үкімет құрылысын қолдау үшін ұйымдасу қажет. Барлық ұлттармен байланысып жұмыс істеу керек. Жаңа құрылысты қолдай отырып, қазақтар лайықты кандидаттар таңдау арқылы, ұйысу жиналысына дайындалуға тиіс. Ескі қазақ дауын, үй-іші кикілжіңін тастауға шақырамыз. Иман мен әділдікті ұран

етейік. Аталған мәселені тездетіп талқылаңыздар. Біздің ұранымыз – демократиялық республика. Жер – мал бағып, егін салу арқылы табыс түсіретіндерге берілуге тиіс. Құдайдан басқа ешкімнен қорықпаңыздар. Әділ әрекет етіңіздер. Үкіметті қолдаңыздар. Министрліктің азық-түлік жөніндегі өкіліне және біздің майдандағы жұмысшыларымызға көмек көрсетіңіздер. Халықтың пікірін хабарлаңыздар. Әлихан, Міржақып Петроградқа барады. 25 наурызға дейінгі адресі Петроград, Соколдагер, Бөкейхановқа, сосын «Қазақ» редакциясына...»

Майдан жұмысынан қайтқанда, орталықтағы саясатшылармен тығыз араласа жүре, Нәзір өз бетін айқындайды, солшыл социалист-революционерлер партиясы қатарына кіреді. Орынборға келіп, солшыл эсерлер ұйымында түрлі сайланбалы лауазымда қызмет атқарады. Оның 1917 жылғы желтоқсанда өткен 2-күлліказак съезіне қатысы қандай болғанын білмедік, дегенмен, қазақ қауымына пайдалы земство мекемелерін құруға атсалысуы – Алашорда шешімдеріне тілектестікпен қарағанына дәлел бола алады.

1918 жылдың басында Орынборды кеңес әскерлері алғаннан кейін ол Әліби Жангелдинге Торғай облысы кеңестерінің бірінші съезін әзірлеуге жәрдемдесті. 23 наурыз – 3 көкек арасында өткен бұл съезде ол мандат комиссиясының мүшелігіне сайланды. Төрөкұлұлының кәсіби журналист ретіндегі қызметі осы кезеңнен басталса керек – съезден кейін, редактор ретінде, Торғай облыстық атқару комитетінің органы «Қазақ мұңы» газетін шығаруды қолға алған екен.

Газеттің алғашқы нөмірінде басылған «Торғай съезі» атты бас мақала Нәзір Төрөкұлұлының саяси публицистикадағы баспасөз бетін көрген тұңғыш туындысы тәрізді. Мұнда ол халық бастан кешіп отырған тарихи бетбұрысты көпшілікке түсінікті етіп қорытады.

Сосын Нәзір ұзамай өзінің туған қаласы Қоқанға оралады. Әйгілі Қазан төңкерісінен кейін Ташкентте саяси күштер бірігіп, өлке өкіметін құрған. Үкімет құрамына жергілікті

халық өкілдері енгізілмегендіктен, ұлт зиялылары мұсылман халықтары депутаттарының IV Төтенше съезін шақыруға мәжбүр болады. Қоқанда өткен бұл съезд Түркістан халықтарының өзін-өзі басқаратынын жария етіп, автономия үкіметін сайлайды. Алайда 1918 жылғы ақпанда Қоқанға қызыләскерлер басып кіріп, Қоқан автономиясы құрдымға жіберіледі де, өлкені большевиктік үлгіде құру жұмысы қолға алынады.

Қоқанға осы шақта келген Нәзір Төреқұлұлы қалалық кеңестің хатшысы болады. Қарулы дружинаға еніп, қаланы басмашылардан қорғасады. Үгіт-насихат жұмысымен айналысады. «Халық газеті» атты мерзімді басылым шығаруға көмектеседі, газеттің алқа мүшесі болады. 1918 жылғы 1 мамырда жарияланған Түркістан Кеңес Автономиясының мән-жайын ұғындыратын публицистикалық мақалалар жазады.

1918 жылғы қыркүйекте Нәзір большевиктер партиясы қатарына кіреді. Ферғана облыстық революциялық комитетінің мүшесі болып, қышлақтарды, ауылдарды аралайды. Бұқараға кеңес өкіметінің, автономияның мән-жайын түсіндіреді. Нақты ұйымдастыру істерімен жаңа қоғамдық құрылысты нығайтуға үлес қосады. Ферғанадағы халық ағарту саласына басшы боп тағайындалып, еңбекшілер арасындағы сауатсыздықты жоюды қолға алады. Алқаптың елді мекендерінде мектептер мен көркемөнерпаздар жұмысын ұйымдастырады.

1919 жылғы ақпаннан Түркістан өлкелік партия комитетінің «Инқилап» («Революция») деп аталатын өзбек тіліндегі журналына алқа мүшесі болады. 1920 жылдың басында ол Түркеспубликаның қазақ тіліндегі «Жаңа өріс», «Ақ жол» деген газеттерін шығаруға қамқорлық көрсетті. Ал 1922 жылы бірнеше ай – көкек пен тамыз айлары арасында «Ақ жол» газетінің редакторы болды.

Жалпы бұл жылдары Түркістан Республикасында жарық көріп тұрған қазақ, өзбек, тәжік, орыс тілдеріндегі мерзімді

басылымдар беттерінде Нәзірдің дарынды да қарымды қаламы саясат, ғылым, әдебиет тақырыптарында тербеген түрлі жанрдағы материалдар жиі көрініп тұрды.

1920 жылдың жазында РК(б)П Орталық Комитетінің «Түркістандағы міндеттеріміз» дейтін қаулысынан кейін Түркістан жөніндегі комиссия өлкелік партия комитетін, мұсылмандар мен шетел коммунистері бюроларын таркатып, біртұтас Түркістан Коммунистік партиясын құруды қос көрді, Уақытша Орталық Комитет тағайындады.

Түрккомиссияның 1920 жылғы 15–31 шілде күндеріндегі қызметін қамтитын информациялық ақпарында Түркістан Коммунистік партиясының Уақытша Орталық Комитетіне кірген коммунистер тізімі бар. Құрамы жағынан ішіне 4 қазақ, 2 өзбек, 2 татар, 1 түрікмен, 6 европалық – барлығы 15 адам кірген.

Түрккомиссия Түркістан Компартиясы Уақытша Орталық Комитеті Атқару бюросының төрағасы Нәзір Төреқұлұлы жайында Москваға: «Жаңа Орталық Комитеттің мүшелері ішінде жергілікті халықтан шыққан аса көрнекті табиғи дарындар (самородки) бар, мәселен, Төреқұлов, интеллигент, бұрынғы студент, кедей, қазақ семьясынан шыққан, маркшыл тұрғыдан ойлайтын адам», – деп хабарлады.

Содан, V және VI съездерде, Төреқұлов Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары болып сайланды. Ал 1921 жылы VIII Түркістан өлкелік Кеңестер съезі оны Түркістан Республикасы Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы етіп сайлады.

Төреқұлов 1921 жылғы қаңтарда Әулиеатада қазақ, қырғыз кедейлерінің съезінде ауылды кеңестендіру, жер-су реформасын жүргізу, саяси-көпшілік жұмыстарын нығайту жөнінде баяндама жасады. Осы тақырыптарды жан-жақты қозғайтын мақалаларын және «Қосшы одағының міндеттері туралы» тезистерін баспасөзде жариялады.

1921 жылғы 29 наурызда Лениннің төрағалығымен РСФСР Совнаркомы Төреқұловты Түркістан жөніндегі комиссияға

мүше етіп бекітті. Түрккомнссияның, одан Түркістан майданы революциялық әскери кеңесінің мүшесі Нәзір басмашыларға қарсы соғысты ұйымдастырып, өзі де майдан аудандарын тынбай аралап жүрді.

Нәзірдің тіл білімімен терең шұғылдануы да 1921 жылдан басталған сияқты. Осы жылы Мәскеу оны бұрынғы бұратана аталған халықтардың жазуын латын алфавитіне көшіру жөніндегі Орталық Комиссияға мүше етеді. Ал 1922 жылғы қазанда оны орталыққа қызметке шақырып, біржола Мәскеуге көшіртіп алады.

Нәзір содан алты жыл бойы КСРО халықтарының орталық баспасы басқармасына төраға болды. Бұл баспаға еңбекшілердің саяси-қоғамдық және мәдени дамуына жәрдем беру, бұрынғы империяда жазу-сызулары жоқ болып келген халықтарға алфавит, әліппе, оқулық жасап беру, шығыстағы автономиялы республикалар мен облыстардың бүкіл баспа жұмыстарын басқарып, бағыттап отыру секілді маңызды міндеттер жүктелгені тарихтан мәлім.

Осынау ауқымды істі басқара жүріп, Нәзір Төрекүлұлы озық ойлы ғалым, ұйымдастырушы, журналист, азамат ретінде еңселене көрінді. Ол Қазақстанда әсіреқызыл, солақай большевиктер күн көрсетпеген ірі ғалым-публицист Әлихан Бөкейхановты КСРО халықтары баспасының казак бөліміне бастық етіп қойды. Мағжан Жұмабаев секілді «алаш» деп түртпектелген талай ақын-жазушыларды баспаның авторы етті, оқулық жазғызды, аударма жасатты.

Әдебиет, тіл білімі, эстетика, тарих, философияны терең оқыған, ізденуден, зерттеуден жалықпаған Төрекүлұлы Мәскеу жоғары оқу орындарында шығыс тілдерінен сабақ берді. ғылыми еңбектер жазды. «Бұхара инкилапшылары» деген Садриддин Айнидің монографиясына тарихи және саяси баға берген үлкен сыни алғысөз, «Бұхара Советтік Халық Республикасы», «Қокан автономиясы», «Ферғана мәселесі» деген тарихи еңбектер, көптеген кітаптарға беташар, сөз басы, өзбек мектептері үшін оқулықтар жазды,

Абай шығармаларын тұңғыш рет Ташкентте бастыру ісін ұйымдастырды. Қазақтар үшін «Темірқазық» атты саясат, шаруашылық, білім, әдебиет журналын ашып, оның әрі бас редакторы, әрі белсенді авторы болды.

Кеңес өкіметі ауқымындағы еркіндікке қолы жетіп жатқан халықтардың біразының жазу-сызуын, әліппесін, оқу кітабын жасауға Нәзекең жәрдемдесті.

1923 жылғы ақпанда Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты жанындағы араб әрпін өзгерту комиссиясы Мәскеуде мәжіліс өткізді. Орта Азияға бірыңғай әліппе жасау жайында шешім қабылданып, соны жүзеге асыруға тиіс арнайы топ құрылды, төрағалыққа Нәзір Төрөқұлов бекітілді. Енді ол «шығыстағы революция» атанған іске тікелей басшылық етті.

Бүгінде алфавит ауыстыру науқандарына көзқарасымыз өзгеріңкі, әрқилы. Әйтсе де араб жазуы орнына латыницаны қолдану қажеттігін ғылыми дәйектеген Нәзекеңнің еңбегіне лайықты бағасын беру ләзім. Ол 1924 жылы Мәскеуден «Жаңа әліппе. Үлкендер үшін» деген кітапша шығарды. Бұл еңбегінде ол араб әріптерінің орнына қазақ дыбыстарын дәл камтитындай етіп жөнделген латын алфавиті негізіндегі жаңа әріптерді ұсына отырып, жазудағы бұл жаңалықтың қазақ мәдениетін озық елдермен жақындастыра дамытуға мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

1924 жылдың жазында Мәскеу, Ташкент, Бұхара, Орынбор калаларының білімпаздары жаңа әліппеге байланысты жиын өткізген екен, сонда жаңа әліппені жақтаған Нәзекең Төрөқұлов 9 дауыс, ескі әліппені қорғаған Ахаң Байтұрсыннов 8 дауыс алыпты. Тындаушы жастар жаңа әліппе жағында болыпты.

Бұл реттегі ғылыми айтыстардың бірнеше жылға созылғаны мәлім. Ақырында латын өмірге енгізілгенде, Төрөқұлұлы Кеңес Одағының Сауд Арабиясындағы елшісі болатын. Ал «шығыстағы революцияның» жаңа сатысы жүзеге асырылып, бәрін кирилица ығыстырғанда, ол өмірде жоқ-ты –

талай боздақ қатарында «үлкен террор» құрбандығына шалынған болатын.

Ағартушы-ғалым ретінде Нәзір Төреқұлұлы Одақ көлеміндегі оқу-ағарту ісіне өзіндік үлес қосқан-ды. 1925 жылғы қаңтарда Мәскеу Үлкен театрында I Бүкілодақтық мұғалімдер съезі ашылды. Төреқұлов «Ұлт мәселесі және мектеп» деген тақырыпта баяндама жасады.

Сонда Кеңес өкіметі орнағалы бергі ұлт мектептерінің даму жай-күйін талдай келе, Нәзір: «Мен мынаны атап айтқым келеді: ұлт тілдері жергілікті жерлерде мойындалып, жергілікті мемлекеттік тілдер ретінде декретпен бекітілген қазіргі кезеңде, ұлттық ұстаздарға да, күллі кеңес ұстаздарына да әлемдік тарихи маңызы бар міндеттер жүктеліп отырған кезде, ұлттық мектеп тек қана кеңес мемлекеті мен ұлттық мұғалімдік қауымның күш-жігерін бірлестіру жолымен ғана жасала алады», – деп, шешімін табуға тиіс мәселелерді жүйелеп алға тартты.

Баяндаманың қазақшаға аударылған нұсқасы жеке кітап болып, Мәскеуден сол 1926 жылы жарық көрді. Осы жылы Нәзірдің оқытушылар кәдесіне асатын тағы бір кітабы жарияланды. «Жат сөздер туралы» деп аталатын бұл кітапшада ол «баяғы заманнан бері қазақ Еділ-Тарбағатай, Сырдария-Ертіс арасында жүрген» кезде «жан-жағынан қытай, моңғол, араб, парсы, Европа (орыс) мәдениеттері қазақтың тіліне, әдетіне, шаруасына» қалай әсер еткенін талдай келе, жат сөздердің қазақшаға айналғандағы өзгеру заңдылықтарын қарастырып, интернационал сөздерді пайдаланудың нақты жолдарын ұсынды.

Тақырып ауқымы кең, авторлары сан алуан «Темірқазықты» зерттеу арқылы Нәзір Төреқұловты редактор және сыншы-публицист ретінде толығырақ тануға болары кәміл. Мұны келешек зерттеушілер үлесіне қалдырып, бір-екі ауыз сөзді оның осы журнал бетінен көрініп, қазақ оқырманына ұнай қоймаған сыншылығына арнағымыз келеді. Ол 1923 жылы Мәскеуден шыққан «Темірқазық» журналының 1-са-

нына Сәкен Сейфуллиннің «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағына сын мақаласын басты. Сынның міндеті – «бет-жүзге қарамай талдау» екенін айтып, «...шынын сөйлемей, аурудың көңілін көтеріп кетсе... доктордың өтірігінен жұртқа зиян жоқ... Сыншының өтірігі – жұртқа зиян» – дей келе, Сәкеннің бірсыпыра өлеңдерін ащы талқыға салып, жастарға революциялық тәрбие беру ісіне бұл кітаптан пайда жоқ деген қорытынды жасайды.

Арада бес жыл өткеннен кейін де, 1928 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде «Тар жол, тайғак кешуге» орай жарияланған сын мақаласында да осы пікірде болады. Нәзір Сәкеннің поэзиясының қазақ облыстық партия конференциясында сыналғанын еске салып барып: «Осылардан кейін біз Сәкен енді ойланар-ау, бағытын түзеуге шындап кірісер-ау, өзінің семинарияда алған білімімен табандап тұрып қалмай, аз да болса, саяси сауатсыздығын жоюға ұмтылар-ау» деп ойлаған едік. Бірақ оның ең соңғы жазған өлеңдері, әсіресе «Чжан Цзо-Лин» деген поэмасы жоғарғы үмітіміздің күлін көкке ұшырды. Сәкен – баяғы Сәкен. О күнде айтқан «Төңкеріс өз бетімен, Сәкен өз бетімен кстіп барады» деген сөзіміз әлі сөз», – деді онда. Сосын «Тар жол, тайғак кешуді» ымырасыз соққының астына алды. Өзіне өзі көп сүйсініп кеткен деді. Қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінде елеулі орын алған «Алашорда» жайында дұрыс пікір қорытуға Сәкеннің күші келмейтін сияқты деді. Қазақ ғұмырындағы мәні зор нәрселерді өзінше бұзып, бояйды, ағы әйгілі қазақ Хлестаковы – Тоғысұлын Сәкен төңкерісшіл етіп шығарған деді.

Қазіргі оқырманға бұлар беймәлім, сондықтан, сол заманғы сын мәдениетін ұғуға тырысу орайында, Нәзірдің сынын оған қайтарған Сәкеннің жауабымен қатар қойып зерттеген жөн болар еді.

Нәзірдің публицистігін зерттеуді болашақтың ісі дегіміз келеді. Егер бұл шағын шолу сондай ойға меңзер болса – міндетіміздің орындалғаны. Біздің ойымызша, мұны жеке-леген энтузиастар зерттер деген үмітпен жылы жауып қоя

салу жараспайды. Бұған мемлекеттік көзқарас керек. Әйтеуір бір маңызды буында арнайы зерттеушілер тобы жасақталып, қаржыландырылса, зерттеу бұрынғы кеңес республикаларында, Мәскеуде, Санкт-Петербургте, Сауд Арабиясында жүргізілсе – нұр үстіне нұр.

15 қараша 1992 ж.

3. Тағы да Төрөқұлов туралы

Халқымыздың аяулы ұлдарының бірі, көрнекті мемлекет қайраткері, алғашқы қазақ дипломаты, ғалым, публицист, ақын, Кеңес Одағындағы ұлттық республикалар үшін жұмыс істеген орталық баспаның ұйымдастырушысы әрі басшысы, «үлкен террор» құрбаны Нәзір Төрөқұлов жайында жариялылық рухында тұңғыш рет 1988 жылғы 5 тамызда «Қазақ әдебиетінде» жазған едік. Содан бері ол туралы баспасөзде талай сөз айтылды, зерттеулер жасалды, кітаптар шықты. Оңтүстік Қазақстанда Нәзір қоры шаңырақ көтеріп, абзал азаматтың «Темірқазығын» –1923 жылы үш саны ғана шығып жабылған журналын жаңғыртты. Еңбектерін жинастырып бастырды, бүгінде жаңа ізденістерге ұйтқы болып жүр.

Алайда, тоталитарлық үстемдіктің санаға сіңірген бұрмалаулы ақпараттарының қат-қабат қалыңдығы сондай, қызыл қырғынның барша құрбандары секілді, ол туралы да бар ақиқат әлі ашылып бітті деп айту қиын, бәлкім, бұл енді ешқашан ойдағыдай орнына келмейтін де шаруа шығар. Әйтсе де, там-тұмдап болса да, қолға түскен деректерді ортаға сала беру ләзім, жазықсыз репрессия пышағына түсірілген боздақтар жайындағы тарихи шындықты солай ғана біршама қалпына келтіріп қалуымыз ықтимал.

Нәзірдің өзбек мектептеріне арнап оқулықтар жазғаны белгілі. Алайда, педагогикалық іс-дағдысы қаншалықты, оқу ісімен тікелей шұғылданды ма, жоқ па, бұл жағы бей-

мәлімдеу-тін. Осы жолдар авторының мұрағат құжаттары арасынан кезіктірген кей деректері сонау көмескілеу тұстарды айқынырақ ажыратуға мүмкіндік беріп қалатын тәрізді.

Нәзір Төреқұловтың 1920 жылдың алғашқы жартысында Жетісу облыстық революциялық комитетіне, сондай-ақ Жетісу облыстық халыққа білім беру бөліміне Түркістан Республикасының Халық ағарту комиссары ретінде жолдаған бірнеше телеграммасы сақталыпты. Мәселен, 1920 жылғы 30 көкекте Верный қаласындағы Жетісу облысының тыныс-тіршілігін басқарып отырған билік басындағыларға жолдаған жеделхатында: «Детские сады не закрывать. Средства будут. Народный комиссар просвещения Тюракулов», («Балабақшалар жабылмасын. Қаржы болады. Ағарту халық комиссары Төреқұлов»), – деп балабақшалар жай-күйіне алаңдаушылығын білдірсе, сол жылғы 23 мамырда аса маңызды мәселе бойынша шұғыл атқарылуға тиіс жарлығын орталық атқару комитетімен бірлесіп жібереді.

Оқылық: «Немедленно по получении сего предлагается выяснить, какие находились на территории подведомственного вам уезда прежние русско-туземные школы, особенно киргизские (бывшие городские), сельскохозяйственные, а также какие имеются помещения, выстроенные на средства кочевого населения и чем они в настоящее время заняты. Если здания или помещения заняты другими учреждениями или школами других народностей, то таковые должны немедленно освободиться и предоставляться под помещение школ кочевого населения. Исполнение настоящего распоряжения возлагается на облревкомы и уревкомы и отделы образования под их строгую ответственность. Подлинный подписали за председателя Турцик Железов, комиссар народного просвещения Тюракулов».

Сол көктемде Түркеспублика халық ағарту комиссариаты жергілікті халықтар арасында жұмыс істеуге тиіс мұғалімдер даярлау ісіне айрықша назар аударып, қазақ, өзбек, түрікмен тілдерінде үш айлық және алты айлық дайындау әрі қай-

талау курстарын Ташкент, Шымкент, Верный, Самарқанд, Красноводск қалаларында ашу мәселелерімен шұғылданған, оқу жоспарын, әдістемелік ұсыныстарын жасап, бекіткен. Мұның басы-қасында республиканың халық ағарту комиссары Төрқұловтың өзі тұрғандығы күмән туғызбаса керек.

Нәзір Төрқұловтан дәріс тыңдаған белгілі ардагер қартымыз Жүсіпбек Арыстанов оның саяси-әлеуметтік тақырыпта лекция оқуға кіріскенде жарқ-жұрқ жанып, аса шешен сөйлейтіні жайында бүгінгі ұрпақты хабардар етіп кетті. Партиялық-тоталитарлық режим құрсауынан сызаттап, шып-шып тепшіп шығуы арқылы құдды түнекке тығулы ақиқаттарға жалғастыратын нәзік дәнекер іспеттене жүректі лүпілдеткен құнды дерек.

Нәзір Ферғанадан ТүркЦИКтің (Түркістан Орталық Атқару Комитетінің) шақыруымен Ташкентке мемлекеттік лауазымда қызмет атқаруға келгеннен бастап Түркреспублика астанасындағы оқу орындарына, соның ішінде қазақ педагогика училищесіне жиі ат басын бұрып, революцияшыл ұрпақ алдында ағымдағы жағдай, автономия ахуалында алда тұрған міндеттер хақынан дәріс беріп тұрды. Бұл ретте оның студенттер мен оқытушылар арасынан кешегі езілген халықтардың ұлттық мемлекетін құру, ескі режим зардаптарын жою бағдарламасын жүзеге асыру ісінде жемісті жұмыс істей алатын кадрлар таңдап жүретіні өз-өзінен түсінікті жәйт болса керек.

Компартиялық-кеңестік заманда режимнің қудалауынан дін-аман дүние салған жалындаған қыршын жас Ғани Мұратбаев жөнінде бәрін білетін сияқты едік. Белгілі зерттеуші-журналист Сейілхан Асқаров оның арнайы сапармен Ташкенттен шығып, Бурныйға дейін пойызбен, әрі қарай ылаулатып Верныйға келгенін, «Верный бүлігін» басуда Фурмановқа көп көмек көрсеткенін жазады. Бізге сонау сараң жолдар жеткілікті көрінетін, алайда кейінгі зерттеулеріміз бұл деректердің тым келте әрі тарихи шындықты сондайлық дәл бермейтініне көз жеткізіп отыр. Түрлі дәйек-

тер негізінде сеніммен айтуға болады – оны Жетісуға Нәзір Төрекұлов жұмсады. Және тек жалғыз Ғаниды емес...

Алаш азаматтары арасында «қызу қанды Дінше» атанған (анықтама Дүкенбай Досжановтың зерттеу еңбегінен алынды) Дінмұхамед Әділов өзінің Ұлттық қауіпсіздік комитеті архивінде сақталған көрсетілімдерінде 1920 жылдың көктемінде Түркеспублика Ағарту халкоматының ұйғарымымен Жетісу облыстық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындалғанын, сөйтіп, халком Төрекұловтың бата-тапсырмасымен қасына Мұратбаев пен Құлжановты ертіп Верныйға аттанғанын айтқан. (Верный олардың сапары аяқталған соң, Нәзір ТүркОАК төрағасы боп істеп тұрған 1921 жылдың 5 ақпанында байырғы қазақы есімін иеленіп, Алматы атанады.)

Верныйдағы Қапал (қазіргі Қонаев) және Сауда (қазіргі Жібек жолы) көшелері қиылысына тақау бой түзеген Шахворостов үйіне орналасулы облыстық оқу бөлімі кеңсесінің төрінде отырып берген Әділовтың мына бұйрықтарына назар аударайық. Біріншісі: «Приказ №151. 3 июня 1920 г. Объявляю, сего числа я вступил в исполнение обязанностей заведывающего Семиреченского областного отдела народного образования. Основание: Мандат Комиссариата народного образования, Административного отдела от 7-го мая 1920 года за № 3513, утвержденный Турцикком 8-го мая, № 8708. Заведывающий Отделом Д. Адилев (қолы)».

Келесісі: «Приказ № 152. 3 июня 1920 г. Кулжанов Ибадулла, командированный Комиссариатом народного просвещения в распоряжение Семиреченского областного отдела народного образования назначается заведывающим областными киргизскими подготовительными и повторительными педагогическими курсами с зачислением в должность с 3-го сего июня. Основание: Мандат административного отдела комиссариата народного просвещения от 7-го мая 1920 года, № 3544, утвержденный ТуркЦИКом 8-го мая 1920 г., № 8709. Зав. Отделом Д. Адилев (қолы)».

Енді мына біреуіне назар аударайық: «Приказ № 241. 9 августа 1920 г. Командированный Компросом в распоряжение Семироблотнароб Муратбаев Гани, от 7-го мая и Данияров Базаркул откомандировываются в распоряжение заведывающего областными подготовительными киргизскими курсами с 10-го сего июня. Основание: Мандат Компроса № 3518. Зав. Отделом Д. Адилев (қолы)».

Байқап отырсыздар, Ғани жайындағы бұйрық кешігіңкіреп рәсімделіпті. Алайда ол келген бетте сабақ беруге кіріскен көрінеді, бұған мұрағат сөрелерінде сақталған алғашқы қазақ дайындық курстарының жұмысындағы қаржылық шығындарды дәйектейтін құжаттары куәлік етеді. Ғани мұғалім ретінде курста аптасына ана тілінен 18-22 сағаттан, Ибадулла (курс меңгерушісі) жаратылыстанудан – 6. Діншенің өзі (облоно меңгерушісі) тарих пен мәдениет тарихынан – 8 сағаттан дәріс беріп, сабақ өткізіп тұрған. Жетісу облысының халыққа білім беру бөлімі ол тұста қазіргі Қырғыз Республикасы мен Алматы және бұрынғы Талдықорған облыстарын қамтитын территориялардағы үйездердің халыққа білім беру ісін ұйымдастырып-басқаруды жүзеге асырғанын, аталған курста сол өңірлердің баршасынан шақырылған болашақ мұғалімдердің оқығанын айта кету ләзім.

Осынау байтақ өлкедегі кілең еуропалық ұлт өкілдері істейтін, ұдайы солар меңгеріп келе жатқан облыстық оқу бөлімін жергілікті ұлт ішінен тұңғыш рет 1920 жылы басқарған Дінше Әділов бар болғаны 20 жастағы өрімдей жас жігіт, ал қазақ дайындық курсына лектор әрі комсомол ұйымын құрушы болып келген Ғани мүлдем бала – 18-ақ жасар жасөспірім еді. Оларға зор сенім артып, алыс сапарға аттандырған халық комиссары лауазымындағы батағой-ағалары Нәзір бұл кезде 27-де, саяси күресте шыңдалған, тәрбие ісіне терең мән беретін, ел камын кенінен ойлайтын қайраткер болатын.

Ғани-шәкірттің Жетісу комсомолы тарихында іттипатпен аталуына Нәзір басқарған Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты алқасының 1920 жылы 22 маусымда

қабылдаған қаулысы да оң ықпал еткені сөзсіз. Сол алқа мәжілісі хаттамасынан алынған Алматы облыстық мұрағат сөрелерінде сақтаулы үзік көшірме мынандай қаулы жолдарын бізге мағлұм етеді: коммунистік жастар одағының өкілдері облыстық және үйездік халыққа білім беру бөлімдерінің алқаларына бөлім меңгерушісі мен оның бөлімшелерінің мәжілістеріне шешуші дауыс құқығымен енеді, мектеп кеңестерінде шешуші дауысқа ие болады, коммунистік жастар одағына жан-жақты қолдау көрсету барлық оқу бөлімдерінің міндетіне жатқызылады.

Түркеспублика көсемдерінің 1920 жылы қилы идеялық тайталастарды бастан кешкені, ақыры мәселенің екінші жартыжылдықта Мәскеу мен Түрккомиссия қалауы бойынша шешімін тапқаны мәлім. Төрехұлов Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің төрағасы, одан Түркеспублика Орталық Атқару Комитетінің төрағасы лауазымына сайланды.

1921 жылғы 10 қаңтарда ол Орынборға келіп, КирЦИК – Қазақ Республикасы Орталық Атқару Комитетінің Төралқасында Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасындағы ахуал жөнінде баяндама жасады. «Түркеспублика мен Қазреспублика арасында баспагерлік күштерді пайдалану ісі бойынша ең тығыз байланыс болуы принципінде қажет деп танылсын. Төрехұлов жолдастан КирЦИК төралқасы Халкомкеңес және Қ.К.С.Р. жауапты қызметкерлерінің мәжілісінде Түркеспублика жайында толық баяндама жасау сұралсын. Бірлескен мәжіліс 11-күні жұмыс уақыты бойынша сағат 5-ке белгіленсін» деген қаулы қабылданды.

Осы сапар Түрккатком төрағасы Нәзір Төрехұловқа Кирреспублика Ішкі Істер халық комиссары істерін уақытша атқарып отырған Дінмұхамед Әділұлының жолығып, пікірлесуі ықтимал. Олар Жетісу іс-сапарын тілге тиек етті, әрі мінездеріндегі шапшаңдық, өжеттік сипаттары ұқсас болғандықтан, Нәзірдің төтенше тапсырмаларды жылдам орындауға қабілетті, албырт, батыл шәкірті Діншеге қызметтестік

орайында әлдебір ұсыныстар айтуы ғажап емес деп топшылауға болады.

Қалай болғанда да, Әділұлы Түркесреспублика Ағарту халкоматының 1921 жылғы 22 ақпандағы шақыруы бойынша Қазреспублика Ағарту халық комиссары Ахмет Байтұрсынов қол қойған мынандай құжатпен Ташкентке аттанады: «19 марта 1921 года. № 331. Предъявитель сего член КирЦИКа Динмухамед Адилев согласно телеграфного отношения Народного комиссариата просвещения Туркесреспублики за № 1140 от 22/II сего года командировается в г.Ташкент для выяснения вопроса о напечатании киргизских учебников в Ташкенте. Тов. Адилеву поручается войти по этому вопросу в соглашение с научно-издательской комиссией Наркомпроса Туркесреспублики, что подписями и приложением печати удостоверяется. Народный комиссар просвещения (қолы). Управляющий Делами (қолы). Зав. сектором социального воспитания (қолы)». Діншенің сол сапар уақытында бастан кешкендері өз алдына бір төбе әңгіме.

Жалпы, Нәзір Төрекұлов халық ағарту саласында пайдалану мақсатымен қазақ интеллигенциясын Түркесреспубликаға жинауға үлкен мән берген сияқты: сол жылдың жазында ол Ташкенттегі «Ақ жол» газетінде қызмет атқарып жүрген Міржақып Дулатовты Кирреспубликадағы бір топ зиялыны ТүркЦИК өкілі ретінде қызметке шақырып келуі үшін Орынборға, Ағарту халкоматына жіберіп алды. Кейінірек, 1922 жылдан Мәскеудегі орталық баспаны басқара бастағанда, Қазақ Республикасы сыртқа тепкен оқу-тоқуы мол азаматтарды қазаққа арналған түрлі әдебиет жазып шығару шаруасына жұмылдырды.

Ал 1925 жылы Мәскеуде өмірден ерте озған жастар жетекшісі Ғани Мұратбаевты соңғы сапарға шығарып салудың басы-қасында болды. Құрметті қарауылға тұрды, қаралы жиында «бұл дәуірдің ең жақсы ірі серкесінің бірі Ғани» жайында тебірене сөз сөйледі. Жас Ғаниды көзі көрген, сырын білген жанның жылы жүрегіне бұл ауыр қаза зілді жан-

ды жара салады» деді. Баспасынан жастардың абзал жетекшісі аруағына арнап арнайы жинақ шығарды.

Үстіміздегі саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы есіл арыстар аруағына көпшілік назарын осылай бір аударып қоюды жөн көрдік.

1997 ж.

4. Революциялық дәуірдің аса көрнекті қайраткері

Біз тоталитарлық мемлекет жасаған 30-шы жылдарғы саяси қуғын-сүргіндерді тек жаппай жазалау шаралары арқылы халыққа қасірет шектіргенінен ғана емес, сонымен бірге күллі тарихымызға, қоғамдық санаға жасаған деформациялары үшін де айыптаймыз.

Жазықсыз құрбандыққа шалынған көптеген қайраткерлердің есімдері 50-ші жылдарғы саяси «жылымық» кезінде реабилитацияланғанмен, түбегейлі қалпына келтірілмеді. Халыққа қызмет ету жөніндегі ниеттері бір, бірақ ұстанымдарында өзіндік өзгешеліктері болған азаматтардың қоғам өміріне бір мезгілде және тең дәрежеде қайтарылмауы салдарынан, тарихи шындық жаңаша бұрмаланды.

Тек демократия анық күш алған 80-ші жылдардың соңы мен Тәуелсіздік жарияланғалы бері ғана тарихтағы «актаңдақтардың» орнын толтыруға мүмкіндік туды. Әділетсіздік аяғынан шалған, жасанды жалалар салдарынан өмірі ерте қиылып, елге сіңірген еңбегі ұмыттырылған аяулы азаматтарымыздың бірі – партия, мемлекет қайраткері, дипломат, ғалым Нәзір Төрекұлов еді. Ол жеке басқа табыну құрсауын бұзған алғашқы жылдарда-ақ ақталғанымен, қайраткердің өмір жолы жайындағы толық ақпарат жұртшылыққа бірден жетпеді.

Қазақтың қоғамы өміріне Нәзір Төрекұлов жөніндегі жеке-дара да елеулі дерлік пікірді кезінде атақты жазушы Сәбит

Мұқанов ұсынған болатын. Оның әйгілі СОКП XX съезінен кейін, 60-шы жылдары жазған естеліктерінде Төрекұлов мүлдем теріс бағаланатын. Соған сәйкес, өкініштісі, жұртшылық пікірі біржақты қалыптасқандай болған. Қазақ совет әдебиетінің негізін салушы Сәкен Сейфуллиннің ақталуына байланысты оқырманға қайта ұсынылған шығармаларымен бірге басылған Нәзірдің сынына жауап мақаласы да сол теріс бағаны бекемдей түскен.

Дегенмен, тоталитарлық идеология күшінде тұрған жылдардың өзінде Төрекұловтың іс жүзінде қандай қайраткер болғаны хақында сараң да нақты деректер көріне бастады. Мәселен, 1967 жылы шыққан «Орта Азия коммунистік ұйымдарының тарихында» бірер нақты дерек беретін жолдар бар. Мәселен, Ташкентте жұмыс істеп тұрған БРОАК (ВЦИК) пен ХКК-нің (СНК) Түрккомиссиясы 1920 жылғы 19 шілдеде өлкекомды тарату және Түркістан Компартиясының Уақытша Орталық Комитетін құру жайында қаулы қабылдағаннан кейін, «Уақытша Орталық Комитеттің Атқару Бюросының жауапты хатшысы болып Н.Т. Төрекұлов сайланды» (430-бет) деп көрсетіледі. Одан әрі 1920 жылғы 12 қыркүйекте Ташкентте Түркістан Коммунистік партиясының V съезі ашылғанын (432-бет), съезд делегаттарының ТКП Уақытша Орталық Комитетінің жұмысын толығымен мақұлдап, партияның Орталық Комитетін сайлағанын оқымыз. Съезде «Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің Төрағалығына Н.Т. Төрекұлов сайланды» (434-бет). («История коммунистических организаций Средней Азии». Ташкент, 1967 г.) Міне, осы 1920 жылға қатысты қысқа мәліметтердің өзінен-ақ Нәзір Төрекұлұлы большевиктердің саяси элитасы мойындаған белгілі тұлға болғанын көреміз.

Әуелі Ташкентте, одан Мәскеуде оқып, түрлі қызметтер істеген шақтарында 20–30 жылдарғы қазақ қайраткерлерінің бірқатарын тікелей білген қарт қаламгер Жүсіпбек Арыстанов 70-ші жылдары Нәзір Төрекұлұлы жайында зерттеу мақала жариялап, біршама толық өмірбаянын

ұсынды. Оның бейнесін өзінің деректерге негізделген көркем шығармаларында да сомдады. Мәселен, ол Нәзірді жас Ғани Мұратбаевтың көзімен суреттеп: «Нәзір тіктеу, бітіспес бірбеткей, сөйлескен кісінің сөз саптауынан не айтатынын білетіндей, оның сөзін өзі жалғастырып, әңгімелеп кетеді. Жұмыс үстіндегі жинақтылығы мен батыл қимылы жағынан әскери адамға ұқсайды», – дейді. Оны «қаншама оқымысты бола тұрса да, қарапайым адам» деп бағалайды. «Ішінен нұр төгілгендей күлімдегені қандай әсем» деп сүйсінеді. Нәзірдің «тумысынан шешен» екенін, бас қосуларда серіктерінен «көбірек сөйлейтінін» атай келе: «Ол сөйлегенде біресе айтыста тұрғандай екі тарап пікірді таластырып, жалтылдап кетсе, біресе сабырмен әңгіме айтып, тәптіштеп түсіндіріп, кейде митингіде сөйлегендей есіп кетеді», – деген сөздермен көз алдымызға жанды бейнесін әкеледі. Оны жастардың жалынды жетекшісі Ғани өзіне ұстаз тұтты. Сондықтан да Нәзір Төрекұлұлы хақындағы пікірін: «Оның сөзін тыңдағандардың бейтарап қалмайтынын ойласаң, көпшілікпен қалай сөйлесуді осы кісіден үйрену қажеттігін мойындайсың», – деп түйіндейді (Арыстанов Ж. «Таң жұлдызы». Роман. 1982 ж.).

Бірақ бұдан қазақ жұртшылығының Нәзірді тануына жол ашыла қоймаған. Осы ретте, Нәзір Төрекұлұлына Өзбекстанның Қоқан қаласында 1974 жылы, біздің елімізде есімі белгісіз боп тұрған шақта-ақ, көше аты берілгенін атап өткеніміз жөн. Бұл құрмет Нәзірдің інісінің қызы Саида Төрекұлованың табанды ізденістері нәтижесінде мүмкін болған еді. Содан көп ұзамай, 1977 жылы, Қазақ совет энциклопедиясының 11-ші томына Төрекұлов жайында едәуір толық өмірбаяндық анықтама басылды. Оның қызметінің бірер қыры С. Бейсембаевтың «Ленин және Қазақстан» деген монографиясында да аталды.

Ал жариялылық ту етілген қайта құру жылдарынан бастап тарихтағы «ақтаңдақтар» батыл қарастырылып, Нәзір Төрекұловтың да өмірі мен қызметіне кең көңіл бөліне

бастады. Көптеген зерттеушілер қатарында бұл іске 1988 жылы мен де «Дипломат Төрекұлов» деген мақаламмен атсалысқан едім. Онда, шынын айтқанда, тиісті материалдар қолда жоқ болғандықтан, мұсылман әлемінің қасиетті ордасында істеген совет елшісі Нәзір Төрекұлұлының бұл салада сіңірген еңбегі тек қана жалпылама айтылған болатын. Советтер елімен екі арада дипломатиялық және сауда қатынастарының орнауына байланысты, қасиетті Мекке аймағындағы жаңа корольдіктің халықаралық жағдайы едәуір дәрежеде нығайғаны белгілі. Онда дипломат Төрекұловтың де өзіндік үлесі бар. Сол орайда, оның араб елінде сегіз жыл бойы атқарған қызметіне байыпты баға беруді республикамыздың Сыртқы істер министрлігі қолға алса деген тілек білдірілген еді.

Жұмысшылар мен шаруалар мемлекетінің сыртқы саясатын шетелде жүргізушілердің бірі болған осынау тамаша қайраткердің өмірі мен қызметін, совет дипломатиясы тарихында еншілер орнын анықтап, оның есімін мәңгі есте қалдыру шарасы аталған дипломатиялық аппарат тарапынан жасалды.

Мәселені қазақ елінің Ресейдегі 90-шы жылдарғы елшісі Тайыр Мансұров терең зерттеді. Ол 2000 жылы Нәзір Төрекұлұлының Сауд Арабиясындағы елшілік қызметі кезінде жазған хаттарын, күнделіктерін, есептерін біріктірген құжаттар жинағын шығарды – «Назир Тюрякулов – полпред СССР в Королевстве Саудовская Аравия (письма, дневники, отчеты) (1928–1935 гг.)». Под редакцией Т.А. Мансурова, А.М. Сыздыкова, 2000 г. Содан бері ол жайында небір гамаша еңбектер жариялады, бұлардың бәрі баршаға белгілі. Осы орайда оның әр жылда шығарған мына кітаптарын атаған орынды: «Аравийская эпопея полпреда Назира Тюрякулова», 2001 ж.; «Полпред Назир Тюрякулов. Дипломат, политик, гражданин», 2003 ж.; «Назир Тюрякулов», 2004 ж.; «Нәзір Төрекұлов», 2005 ж.; «Нәзір Төрекұлов – Кеңес Одағының Сауд Арабиясындағы елшісі», 2011 ж.

Бұл еңбектерінде Т. Мансұров қатардағы зерттеушілер қол жеткізе алмайтын мұрағаттардан маңызды құжаттар тауып, ғылыми айналымға қосты. Сауд Арабиясы мен КСРО арасындағы байланыстың қалай орнығып, дамығанын, ондағы кеңес елшісі Төреқұловтың беделін, биік мәртебесін дәлелді түрде көрсетті. Осындай зерттеулердің нәтижесінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 20 қаңтардағы Қаулысымен Нәзір Төреқұлов атындағы «ҚР сыртқы саясатын дамытуда сіңірген еңбегі үшін» медалі тағайындалды.

Тәуелсіздік жылдары Нәзір есімі Оңтүстік Қазақстан облысында (Шымкент, Түркістан қалалары мен Созақ ауданындағы) және Ташкентте – мектептерге, Алматы, Шымкент, Қызылорда, Түркістан қалаларында – көшелерге берілді. Түркістанда ескерткіш қойылып, мешіт салынды. Мұражайы да бар. Нәзірдің мұралары жинастырылап, төрт том болып жарық көрді. Оның қызметі мен өмірін арқау еткен зерттеулер, түрлі еңбектер, деректі фильм шығып жатыр. Көптен бері Нәзір Төреқұлов атындағы қоғамдық қор жұмыс істейді. Нәзірдің елге сіңірген қызметін насихаттау жұмыстарын ұйымдастыруда оның алғашқы басшысы Ыбырай Ысмайыл көп еңбектенді, қордың бүгінгі төрағасы белгілі суретші, сәулетші Аманжол Найманбай да үлкен жұмыс атқаруда. Не керек, қайраткердің туғанына 120 жыл толуы қарсаңына дейін талай жұмыс тындырылды. Осы датаға орай Ақтауда Ш. Есенов атындағы Каспий университетінде үлкен конференция өткізілді. Сонау ғылыми-тәжірибелік жиын да Нәзір Төреқұлұлы сынды аса көрнекті қайраткерді тани түсудің елеулі белесі болуға тиіс.

Оның өмір жолына тағы бір көз жүгіртсек...

Нәзір балалық шағын Қоқан қаласында өткізді. Сонда әуелі жәдидтік бағытта жұмыс істейтін мұсылман медресесінде, одан орыс-тузем мектебінде бастауыш білім алды. Сондағы коммерция училищесін бітірді. Сосын бүгінде Г.В. Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті деп аталатын жоғары оқу орнына – Мәскеудегі коммерция

институтына түсіп, оның экономика бөлімінде білім ала бастады. Алайда оқуды аяқтамай, тастап кетуге тура келді.

Өйткені Қазақ және Түркістан өлкелерінде 1916 жылғы 25 маусым жарлығы тұтатқан ұлт-азаттық көтерілістердің негізгі ошақтарын басқаннан кейін, патша үкіметі майданның қара жұмысына бұратаналарды топырлатып ала бастаған еді. Соған орай, көзі ашық азаматтарды көрнекті қайраткер Әлихан Бөкейханов жаңа мақсатқа жұмылдырған. Жауынгерлерге түрлі жәрдем көрсетуді көздейтін Бүкілресейлік «Земгорсоюз» ұйымынан Бұратаналар бөлімін ашуға қол жеткізді. Сөйтіп, оның жұмысын өзі басқара бастаған болатын. Төреқұлов Минскіде орналасып жұмыс істеп жатқан осы ұйымға алғашқылардың бірі боп жетіп, Бұратаналар бөлімінің нұсқаушысы қызметіне орналасты.

Нәзір соғыстың қара жұмысына алынғандарға тілмаштық қызмет көрсетіп, олардың мүддесін қорғау бағытындағы іс-шараларға белсене атсалысты. Сонда жүріп қазақ жастарының «Еркін дала» атты астыртын ұйымын құруға жетекшілік етті. Патшаның тақтан құлауына орай батыс майданнан қазақ еліндегі бас көтерер азаматтарға жолданған әйгілі жеделхатқа қол қоюшылардың бірі болды. Ол сол уақыттағы көкірегі ояу көпшілік секілді, Ақпан революциясы арқылы «Ресейдің барлық халықтары үшін бостандық, теңдік, туысқандық күні туды» деп санады. Осы жағдайды пайдалану қажеттігін, қазақтардың ескі кикілжіңдерге бой алдырмай, ұйысулары керек екенін айтып, демократиялық республика құру ісіне нақты қадамдармен атсалысуға шақырды.

Революцияның берген мүмкіндіктеріне сай елге қызмет ету мақсатымен, Нәзір Төреқұлов солшыл социалист-революционерлер партиясына кірді. Орынборға келіп, «Еркін дала» ұйымының алғашқы құрылтайын ұйымдастырды. Земство мекемелерін құруға атсалысты. 1918 жылдың басында совет өкіметі Торғай облысының комиссары етіп тағайындаған Әліби Жангелдинге көмектесіп, Торғай облыстық кеңестер съезін дайындауға қатысты. Съезд ашылар қарсаңда, кеңес

өкіметі баспаханасын тәркілеген «Қазақ» газетінің орнына «Қазақ мұңы» деп аталатын газет шығаруды қолға алды. 21 наурызда шыққан алғашқы санында тарихи бетбұрысты талдап түсіндіретін бас мақала берді. 23 наурызда ашылған съезде мандат комиссиясына сайланды.

Саяси тыныс-тіршілік ағымдарын Нәзір Мәскеудегі студенттік өмірінде жақын біле бастаған. Олар жайындағы ұғымын Батыс майдан мен Орынбор даласында нақты саясат істеріне араласа келе, өз ұстанымына сай сұрыптап, дамыта отырып, қайраткер, публицист және баспасөз ісін ұйымдастырушы ретіндегі алғашқы шыңдалу мектебінен өтті. Ұзамай Қоқанға келіп, сондағы солшыл эсерлер ұйымында белсенді қызмет етті, ұйымның жетекшісі болды. Сонымен бір мезгілде жұмысшы, дикан және солдат депутаттары кеңесі атқару комитетінің хатшысы болып істеді. Баспасөзге қазақ, өзбек, орыс тілдерінде жазған мақалаларымен де, тікелей жекелеген басылымдарға басшылық етуімен де белсене араласты. Революциялық кезеңнің табиғатына сай, уақыттың да, оқиғалардың да шапшаң әм ұшқыр алмасып жатқан шағы Нәзірді түбегейлі өзгерістер көрігіне түсіріп, шындауын жалғастыра берді.

Ол 1918 жылдың қыркүйегінде коммунистік партия қатарына өтті. Қызыл армияда қызмет етті. Ферғана облысы ревкомының төрағасы, ағарту комиссары, халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі, өлкелік мұсылман бюросы газетінің редакторы болды. 1920 жылдың басында Түркістан Республикасының ағарту халық комиссары болып тағайындалды.

Орталық өкіметтің Ташкентте жұмыс істеп тұрған Түркістан комиссиясы 1920 жылдың 19 шілдесінде құрған Түркістан Компартиясы Уақытша Орталық Комитеті Атқару бюросының төрағасы Нәзір Төрөқұлұлы жайында Мәскеуге хабарлап, оны: «жергілікті халықтан шыққан аса көрнекті табиғи дарын (самородок) ...интеллигент, бұрынғы студент, кедей, қазақ семьясынан шыққан, маркшыл тұрғыдан ойлайтын адам», – деп сипаттады. Түрккомиссия Төрөқұлов-

ты және тағы бірқатар ұлт қайраткерлерін өздері өлке басшылығынан «ұлтшылдық бағыты» үшін ығыстырып отырған Тұрар Рысқұлов пен оның серіктері орнына, «интернационалистер» ретінде көтерген болатын.

Советтік Түркістан Автономиясы үкіметінің құрамында 1920 жылы ағарту халық комиссары болып еңбек ете бастаған, сол жылдың ортасында-ақ оның жоғарғы басшылығына көтерілген Төреқұлов екі жылдан астам уақыт бойы өлке тыныс-тіршілігінің тізгінін сергек ұстап отырды. Ол Түркістан Компартиясы Уақытша Орталық Комитеті Атқару бюросының төрағасы, одан Орталық Комитеттің жауапты хатшысы болды. Бүкілресей Орталық Атқару Комитеті мен Халкомкенеңстің Түрккомиссиясы құрамына, Орталық партия комитеті Түркістан бюросының, одан Орта Азия бюросы атқару комиссиясының құрамына енгізілді. Түркістан майданы Революциялық әскери кеңесінің мүшесі, Түркеспублика Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болды. Осы қызметтері кезінде өлкеде жасалған көптеген революциялық өзгерістердің басында тұрды. Түркістан Республикасына қарасты Маңғыстау өңірін байырғы тұрғындарымен жаңадан құрылған Қазақ Республикасының құрамына беру туралы ТР Ораткомының шешімін шығарды. Басмашылармен бейбіт келіссөз жүргізді. Демалыс күнін жексенбіден жұмаға ауыстыру, құрбан айттың үш күнін демалыс ету туралы қаулыларға қол қойды. Баспасөзді дамытуға көңіл бөліп, өзі де Түркістан тарихы, жәдидшілдік жайында мақалалар жазды. Мақалаларында да, нақты істерінде де дін мәселесіне баса назар аударды. Большевизмнің атеистік сипатын елең қылмастан, мұсылман дінінің қоғамда атқарып отырған рөлін оң бағалады. Ол кейінірек, Арабияда дипломатиялық қызметте жүргенінде, кіші және үлкен қажылық рәсімін бірнеше мәрте орындаған екі советтік елшінің бірі болды.

1922 жылдың күзінде Түркеспубликадағы басшылық қызметінен жаңа революциялық жұмыстарды ұйымдастырып жүргізуі үшін Мәскеуге шақырып алынды. РКСФР Ұлт

істері жөніндегі халкоматы жанынан, Ресей Федерациясында тұратын барлық ұлттардың қоғамдық-саяси және мәдени дамуына септесу мақсатында, Орталық Шығыс баспасы құрылған болатын. Осы баспаны басқару Төрекұловқа жүктелді. 1923 жылы тап сол секілді мақсатпен Орталық Батыс баспасы ашылды. Ал 1924 жылдың ортасында осы екі баспаның базасында КСРО халықтарының Орталық баспасы (Центриздат) құрылды. Нәзір Төрекұлұлы осы Центриздат басқармасының төрағасы қызметін 1928 жылы дипломатиялық жұмысқа ауысқанға дейін атқарды. Баспа совет елі халықтарының 50 тілінде түрлі әдебиет, оқу құралдарын, 12 тілде журнал шығарды, жергілікті жерлердегі баспа ісіне түрлі көмектер беріп тұрды.

Төрекұлов аталмыш баспа жұмысын басқара жүріп, Шығыстанушылардың бүкілодақтық ғылыми ассоциациясы төралқасының мүшесі болды. Түркі жазуын латындандыру мәселесімен шұғылданды. Араб графикасына негізделген түркі әліпбиін латыницаға көшіру жобасын жасап, жаңа түркі алфавитінің үлгісін ұсынды. 1924 жылы шыққан «Жаңа әліппе. Үлкендер үшін» деген еңбегінде араб әріптерінің орнына, қазақ дыбыстарын дәлірек қамтитындай етіп жөнделген латын алфавиті негізіндегі жаңа әліпбиді ұсына отырып, жазудағы бұл жаңалықтың қазақ мәдениетін озық елдермен жақындастыра дамытуға мүмкіндік беретінін дәлелдеді (Төрекұлұлы Нәзір. «Қазақ-қырғыз үшін жаңа әліппе». Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы, М., 1924 жыл). Жаңа әліпби хақында Орынборда болған жиында оны жақтаушылар Ахмет Байтұрсынов жағындағылардан басым түсті, ол 1926 жылы Бакуде өткен 1-ші Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде де жаңа жобаның артықшылықтарын дәлелдеп бірнеше рет сөйледі.

Нәзір Төрекұлұлы 1926 шыққан «Жат сөздер туралы» деген еңбегінде өзге тілдердегі сөздердің қазақшаға айналғандағы өзгеру заңдылықтарын қарастырып, интернационал сөздерді пайдаланудың нақты жолдарын көрсетті (Төрекұлұлы Нәзір.

«Жат сөздер туралы». М., 1926 ж.). Ал «Ұлт мәселесі мен мектеп» деген еңбегінде автономия алып, өз алдына ел болып жатқан халықтардың оқу-ағарту ісінің маңыздылығына көңіл бөлді (Төрекұлұлы Нәзір. «Ұлт мәселесі мен мектеп». М., 1926 ж.).

Шығыс баспасының басшысы болып бекігеннен кейін, ол Халкомкөңес төрағасы Лениннің алдында автономиялық республикалардың негізгі халықтарының тілдеріне мемлекеттік мәртебе беру мәселесін көтерген болатын.

Оның Шығыс баспасы ішінен қазақ тілінде 1923 жылы «Темірқазық» журналын шығарғаны, оған және жалпы баспа ісіне өз елінде қудалауға ұшырап жүрген Бөкейхановтан бастап, елі үшін шын жаны ауыратын қазақ зиялыларын көптеп тартқаны мәлім.

Төрекұловтың Ташкентте 1922 жылы «Орыс-өзбек тілінің саяси-әлеуметтік сөздігі» деген кітабы жарық көрген. Сол жылы «Түркістан тарихы», 1923 жылы «Түркістан Автономиялық Республикасы» деген тақырыппен В.В. Бартольдтің еңбегіне рецензиясы жарияланды. Ұлы Абайдың өлеңдер жинағын шығарды. Әр жылда өзбек қаламгері А. Қадыридің еңбектеріне, С. Сейфуллиннің «Асау тұлпар», «Бақыт жолына», «Тар жол, тайғақ кешу» атты шығармаларына сын жазды.

1928 жылдың шілде айында Төрекұлов Хиджаз, Недж корольдігіндегі және оған қосылған облыстардағы КСРО-ның дипломатиялық агенті және бас консулы болып тағайындалды.

Бұл кезде ол 36 жаста еді. Сол заманғы дипломатиялық іс-дағдыда мұндай жауапты лауазымға осынша жас адамның тағайындалуы сирек кездесетін жәйт екен.

1930 жылы дипагенттік пен бас консулдық толық өкілетті өкілдік болып өзгертілді. Сол жылғы 28 ақпанда КСРО-ның сенім грамоталарын тапсырып, Төрекұлов Совет Одағының осы аумақтағы тұңғыш елшісі, ал 1932 жылғы 23 қыркүйекте аумақта біріккен бір мемлекет – Сауд Арабиясы Корольді-

гі құрылғаннан кейін, осындағы КСРО-ның толық өкілетті өкілі болды.

Төрекұловтың жемісті қызметі Т. Мансұровтың жоғарыда аталған еңбектерінде толық айтылған.

Нәзір Төрекұлұлы бұл елде атқарған маңызды істерінің біразын өзінің құрдасы, 1919–1921 жылдары кеңестік Түркістан Республикасында бірер мезгіл қызметтес болған үзенгілесі, тағы бір ірі дипломат Кәрім Хакимовпен бірлесіп атқарған болатын. Мәселен, Сауд Арабиясының 1964–1975 жылдарғы болашақ королі, ханзада Фейсал бин Әбдел Әзиз ас-Саудтың 1932 жылы Мәскеуге барған сапарын екеуі бірлесіп ұйымдастырды. Ал 1936 жылы Төрекұлов елге шақырып алынғанда, орнына Хакимов Саудияға елші болып барды.

1937 жылы Нәзір Төрекұлов ұсталды, тағы біраздан кейін, оның орнына жіберілген жаңа елшінің де кері қайтарылатыны жайында хабар келді. Сонда король өзі «Қызыл паша» деп атайтын Кәрімге еліне оралмауды ұсынып, өзінің оған саяси баспана беруге әзір екенін айтады. Алайда Хакимов елге қайтқанды қош көреді, бірақ барысымен репрессияға ұшырайды.

Осы қайғылы оқиғалардан соң, король Әбдел Әзиз ибн Сауд Совет Одағынан өзге елші қабылдаудан бастартады. Ақыры, 1938 жылы совет өкілдігі жабылады.

КСРО елшілігі 1943 жылы Мысырда ашылады.

Сонда король Әбдел Әзиз ибн Сауд өз еліндегі шетел елшілерінің бас тұлғасы (дуаиені), өзі ерекше жақын тұтқан совет елшісі Нәзір Төрекұловтың, сондай-ақ одан кейін аз мезгіл істеген Кәрім Хакимовтың тағдырларын анықтап біліп қайту үшін, өзінің көмекшісін Каирге аттандырады.

Ал оның көмекшісі Абдулла – мұсылман дінін қабылдаған ағылшын шығыстанушысы Джон Филби (атақты совет барлаушысы Ким Филбидің әкесі) болатын.

Ол жағымды хабар әкелмегендіктен де шығар, Сауд Арабиясының КСРО-мен дипломатиялық байланысы үзілген

күйі қала берді де, баршамызға белгілі, тек 1990 жылы ғана қайта жаңғыртылды.

Тарихта қазақ қайраткері Нәзір Төрекұловтың есімі Совет Одағының Сауд Арабиясындағы тұңғыш елшісі ретінде мәңгі жазылып қалды.

Нәзір 1936 жылы Жиддадан оралғаннан кейін, Шығыс халықтарының Ленинград институтында, Мәскеудегі Шығыс халықтарының тілі мен жазуы институтында ғылыми қызметкер болды. 1937 жылғы 15 шілдеде тұтқынға алынып, НКВД-нің кезінде «Ягоданың дачасы» аталған, бүгінде «Коммунарка» деген атпен белгілі арнайы объекінде 9 қарашада атып тасталды. КСРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясы оны 1958 жылғы 28 қаңтарда ақтады.

Содан бері, міне 55 жылдай уақыт өтті, бірақ біз оны әлі де толық танып білдік дей алмаймыз. Оның өмірі мен қызметіне байланысты зерттеуді қажет ететін тұстар жеткілікті. Дегенмен, бүгінге дейін білгендеріміздің өзі Нәзір Төрекұлұлы Төрекұловты көптеген іргелі істердің басында тұрған, революциялық өзгерістер кезеңінің аса көрнекті қайраткері деп атауымызға толық мүмкіндік береді.

9 қараша 2012 ж.

МАЗМҰНЫ

Оқырманға.....	3
Әлихан Бөкейхан	
Әлихан Бөкейханов.....	4
Өмірлік серт.....	18
Ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшысы.....	31
Алты алаштын ардағы неден жаза басты?.....	40
Мерейтой қарсаңында.....	50
Қазақ ұлттық мемлекетінің тұңғыш басшысы.....	53
Жанша Досмұхамедов	
Белгілі де белгісіз Жаһаншаһ Досмұхамедов.....	71
Алғашқы Қазақ Автономиясының көрнекті қайраткері.....	77
Тағы да Алаштын аймақтық үкімет басшысы жайында.....	85
Жаһаншаһ әлі толық танылған жоқ.....	110
Мұстафа Шоқай	
Ұлт мақтанышы.....	117
Беймәлім тағдыр.....	117
Мұстафа Шоқаев.....	124
Мұстафаны оқығанда.....	142
Баяғы жартас – сол жартас.....	159
Зангер Мұстафа.....	167
Тағылымы мол ұлы жаң.....	177
Мұстафа азаттық қозғалысының теориясын жасады.....	183
Мұстафағану әліпшесі.....	195
Нәзір Төреқұлов	
Дипломат Төреқұлов.....	198
Нәзір Төреқұлов – публицист және қоғам қайраткері.....	211
Тағы да Төреқұлов туралы.....	221
Революциялық дәуірдің аса көрнекті қайраткері.....	228

Қойшыбаев Бейбіт Орынбекұлы ТҮНЕКТЕН ОРАЛҒАН ЕСІМДЕР

Тұлға және тарих
Бірінші кітап
ТӨРТ КҮЛІК

Редакторы *Б. Хайдына*
Беттеген *Б. Дүйсен*

Басуға 23.02.2016 көл қойылды.
Нішімі 60x84 1/16. Офсеттік қағаз.
Көлемі 15,0 б.т.+0,25 жапсырма.
Тарауымы 1000 дана.
«Рух БІ» баспасы, 050031, Алматы,
Аксақ-36-32-41. Т: (8727) 268 01 85

ISBN 978-601-80519-5-1

9 786018 051951

